

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI



DİYARBAKIR TARİHİ VE KİTABELERİ
(VII. VE XVI. YÜZYILLAR ARASI)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. Yahya BAŞKAN

HAZIRLAYAN

Ahmet CULUM

MALATYA 2023

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

DİYARBAKIR TARİHİ VE KİTABELERİ
(VII. VE XVI. YÜZYILLAR ARASI)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Ahmet CULUM

Danışman
Prof. Dr. Yahya BAŞKAN

MALATYA 2023

ONUR SÖZÜ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım DİYARBAKIR TARİHİ VE KİTABELERİ (VII. VE XVI. YÜZYILLAR ARASI) başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün yapıtların hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenden olduğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Ahmet CULUM



ÖN SÖZ

Bu çalışmamız, İlk Çağlardan itibaren birçok devletin ve imparatorluğun odağı haline gelen, M.Ö. 2000'lere kadar dayanan tarihi bir geçmişiyle yüzyıllar boyunca etkinliğini sürdüren Diyarbakır bölgesinin 639 yılında Müslümanlar tarafından fethedilmesinden başlayarak XVI. yüzyıla kadar olan şehrin siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel faaliyetlerini anlatmaktadır. Diyarbakır şehrini tez konusu olarak seçmemizdeki neden, şehrin doğu-batı, kuzey-güney yönlerinden hem ticaret yollarını birbirine bağlayan bir konumda olması hem de Dicle nehrinin vermiş olduğu imkânlar vesilesiyle verimli toprak alanlarına ve sulu tarım arazilerine sahip olmasıyla bölgenin tarih boyunca en ilgi çekici şehri haline gelmesinden kaynaklanmaktadır.

İslâm fethiyle beraber bölgede yaşanan siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmeler, şehrin canlanmasına ve yıllar içerisinde İslam fethiyle birlikte büyük değişim ve dönüşüm yaşamasına vesile olmuştur. Özellikle Mervaniler, Selçuklular, Artuklular, Eyyubiler ve Akkoyunlular döneminde şehre yapılan katkılar imar ve inşaa faaliyetleri Diyarbakır şehrinin gelişmesine, ilim ve kültür anlamında ilgi çekici bir merkez haline gelmesine neden olmuştur. Bu bağlamda Diyarbakır Tarihi ve Kitabeleri (VII. ve XVI. Yüzyıllar Arası) adlı çalışmayı yapmamızdaki amaç; bölgenin konumu ve yapısını dikkatle inceleyip İslâm fethinden sonra şehirde meydana gelen siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel faaliyetleri ve şehirde inşa edilen mimari eserleri inceleyerek şehrin tarihi ve kültürel özelliklerine vakıf olabilmektir. Yaptığımız bu çalışmayla Diyarbakır şehrinin önemini ve tarihini anlamak noktasında şehre bir katkı sağlayabilirsek mutluluk duyacağız.

Bu süreçte özellikle Arapça kitabelerin çevrilmesi ve kaynakların temini noktasında yardımlarını esirgemeyen kardeşim Büşra Culum'a, hayatım boyunca her türlü girişimimde beni destekleyen, varlığını hep hissettiren Annem'e ve tez sürecinin başından itibaren her zaman yanımda olan, sevgisi ve anlayışıyla kahrımı çeken nişanlım Aysun Özer'e sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum. Son olarak hem böyle güzel bir konunun seçiminde yardımcı olan hem de her türlü konuda desteklerini esirgemeyen kıymetli hocam Prof. Dr. Yahya Başkan'a teşekkürü bir borç biliyorum.

Ahmet CULUM
MALATYA-2023

ÖZET

DIYARBAKIR TARİHİ VE KİTABELERİ (VII. VE XVI. YÜZYILLAR ARASI)

Diyarbakır (Amid) şehri, VII. ve XVI. yüzyıllar arasında İslam dünyasının en önemli şehirleri arasında yer almıştır. Belirttiğimiz yüzyıllar arasında bu şehirde birçok devlet hüküm sürmüştür. Burada hüküm süren devletler yapmış oldukları imar ve kültürel faaliyetleriyle şehrin Orta Çağ İslam dünyasında önemli bir konuma gelmesini sağlamışlardır. Ayrıca Diyarbakır şehrinin ticaret yollarının bağlantı noktasında bulunması ticari ve iktisadi açıdan şehrin gelişmesine olanak tanımış ve İran, Irak ve Akdeniz, Karadeniz arasında bir geçiş güzergâhı üzerinde bulunması nedeniyle birçok devletin dikkatini çekmiştir.

Bu çalışmanın genel amacı, VII. ve XVI. yüzyıllar arasında bölgede hüküm süren devletlerin (Bizans Devleti, Abbasiler, Hamdaniler, Büveyhoğulları, Mervaniler, Selçuklular, İnaloğulları, Nisanoğulları, Artukoğulları, Eyyübiler, Anadolu Selçukluları, Timurlular, Akkoyunlular) Diyarbakır şehrine ve bu şehrin gelişimine ve tarihine katkılarını ortaya koymaktır. Bunun yanında çalışmamız şehrin zikrettiğimiz yüzyıllar arasında siyasi ve iktisadi durumunu, sosyal hayatını, ilmi ve kültürel faaliyetlerini, hüküm süren devletlerin hükümdarlarının ve yöneticilerinin inşa ettirmiş oldukları mimari eserleri inceleyerek elde ettiğimiz veriler ve bilgiler ışığında bu döneme vâkıf olmayı amaçlamaktadır.

Diyarbakır Tarihi ve Kitabeleri (VII. ve XVI. Yüzyıllar Arası) adlı çalışmamız iki bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde Diyarbakır şehrinin adı ve coğrafyası hakkında bilgi verdikten sonra Diyarbakır şehrinin İslam öncesi ve İslam fethi sonrasında siyasi tarihini anlatacağız. İkinci bölümde ise VII. ve XVI. yüzyıllar arasında Diyarbakır'ın ekonomik, sosyal ve kültürel her türlü faaliyetlerini anlatarak burada inşa edilen mimari eserlerin incelemesini yapacağız.

Bu çalışmamız Diyarbakır şehrinin belirttiğimiz yüzyıllar arasındaki tarihi serüvenini irdeleyerek bu şehrin bulunduğu konum itibarıyla önemini ve bulunduğu coğrafyaya şehir tarihi açısından katkılarını ortaya koymaya çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır, Amid, Meyyafarikin, Şehir Tarihi, Ortaçağ.

ABSTRACT

HISTORY AND WRITINGS OF DİYARBAKIR (BETWEEN THE VII. AND XVI. CENTURIES)

The city of Diyarbakır (Amid) was one of the most important cities of the Islamic world between the VII th and XVI th centuries. Many states ruled in this city between these centuries. The states that ruled here enabled the city to gain an important position in the Islamic world in the Middle Ages with their reconstruction and cultural activities. In addition, the fact that the city of Diyarbakır was located at the junction of trade routes enabled the city to develop commercially and economically and attracted the attention of many states due to its location on a transit route between Iran, Iraq, the Mediterranean and the Black Sea.

The general aim of this study is to reveal the contributions of the states that ruled in the region between the VII th and XVI th centuries (Byzantine Empire, Abbasids, Hamdanids, Büveyhoğulları, Marwanids, Seljuks, İnalğulları, Nisanoğulları, Artukoğulları, Eyyubids, Anatolian Seljuks, Timurids, Akkoyunlular) to the city of Diyarbakır and its development and history. In addition, our study aims to examine the city's political and economic situation, social life, scientific and cultural activities, and the architectural works built by the rulers and rulers of the ruling states between the centuries we mentioned, and to be familiar with this period in the light of the data and information we have obtained.

Our study titled Diyarbakır History and Inscriptions (VII. and XVI. Centuries) consists of two parts. In the first part, after giving information about the name and geography of the city of Diyarbakır, we will explain the political history of the city of Diyarbakır before and after the Islamic conquest. In the second part, we will describe all kinds of economic, social and cultural activities of Diyarbakır between the VIIth and XVIth centuries and examine the architectural works built here.

This study analyzes the historical adventure of the city of Diyarbakır between the centuries we have mentioned and tries to reveal the importance of this city in terms of its location and its contributions to the geography in terms of city history.

Keywords: Diyarbakır, Amid, Meyyafarikin, City History, Medieval.

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ.....	iii
ÖN SÖZ	iv
ÖZET	v
ABSTRACT.....	vi
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ.....	1
1. Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	1
2. Araştırmanın Konusu.....	1
3. Araştırmanın Metodu ve Yöntemi	2
4. Araştırmanın Kaynakları.....	3
5. Amid ve Diyarbakır İsmi Üzerine	5
6. Diyarbakır (Amid) Şehrinin Coğrafyası.....	7
BİRİNCİ BÖLÜM	10
1.1. İlk Çağlardan İslam Fethine Kadar Diyarbakır	10
1.2. İslam Fethi ve Sonrası Diyarbakır	17
İKİNCİ BÖLÜM.....	41
2.1. Diyarbakır'ın Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Durumu	41
2.1.1. Toplumsal Yapı	41
2.1.2. Ekonomik Faaliyetler.....	46
2.1.3. Kültürel Faaliyetler.....	48
2.2. Diyarbakır Kalesi	49
2.2.1. İç Kale	51
2.2.2. Dış Kale	51
2.3. Diyarbakır Surları ve Kitabeleri.....	53
2.3.1. Roma ve Bizans Dönemi Kitabeleri.....	53

2.3.2. Abbasi Dönemi Kitabeleri	55
2.3.3. Mervani Kitabeleri.....	57
2.3.4. Büyük Selçuklu Devleti Kitabeleri	61
2.3.5. Suriye Selçuklularına Ait Kitabeler	62
2.3.6. Nisanoğullarına Ait Kitabeler	63
2.3.7. Artuklulara Ait Kitabeler.....	64
2.3.8. Eyyubi Kitabeleri	67
2.3.9. Akkoyunlu Kitabeleri	68
2.3.10. Osmanlı Kitabeleri	69
2.4. Silvan Kalesi.....	69
2.4.1. Silvan Kalesindeki Mervani Kitabeleri.....	72
2.4.2. Silvan Kalesindeki Artuklu Kitabesi.....	73
2.4.3. Silvan Kalesindeki Eyyubi Kitabeleri	73
2.5. Camiler	75
2.5.1. Diyarbakır Ulu Cami	75
2.5.2. Silvan Ulu Camii	84
2.5.3. Silvan Eyyubi Camii Minaresi	86
2.5.4. Kale (Hz. Süleyman) Camii.....	88
2.5.5. Hz. Ömer Camii	90
2.5.6. Ayn-ı Minare Camii	91
2.5.7. Safa (Parlı) Camii.....	92
2.5.8. Nebi (Peygamber) Camii	94
2.5.9. Şeyh Matar (Mutahhar) Camii ve Dört Ayaklı Minare	96
2.5.10. Lala Bey Camii	98
2.5.11. Fatih Paşa (Kurşunlu) Camii	98
2.5.12. Hüsrev Paşa Camii.....	100

2.5.13. Ali Paşa Camii	101
2.5.14. İskender Paşa Camii	102
2.5.15. Behram Paşa Camii.....	103
2.5.16. Melek Ahmet Paşa Camii	104
2.5.17. Defterdar (Ragıbiye) Camii.....	105
2.6. Mescidler	106
2.6.1. Mervani Mescidi.....	107
2.6.2. Hacı Büzürk Mescidi.....	107
2.6.3. Taceddin Mescidi	107
2.6.4. İbrahim Bey Mescidi.....	107
2.6.5. Kaşık Budak Mescidi	108
2.6.6. Kavvas-ı Sağır Mescidi	108
2.6.7. Şeyh Yusuf Mescidi	109
2.6.8. Osmanlı Mescidleri	110
2.7. Diyarbakır Medreseleri.....	110
2.7.1. Mesudiye Medresesi	111
2.7.2. Zinciriye Medresesi.....	112
2.7.3. Ali Paşa Medresesi	113
2.7.4. Muslihiddin Lâri Medresesi.....	114
2.8. Türbeler.....	114
2.8.1. Sultan Şüca Türbesi	115
2.8.2. Nasırüddin Mansur ve Eşi Sittünas'ın Türbeleri	115
2.8.3. Şeyh Yusuf Hemedani Türbesi	116
2.8.4. Sahabeler Türbesi	116
2.8.5. Lala Bey Türbesi	118
2.8.6. Sarı Saltık Türbesi	118

2.8.7. Şeyh Abdulcelil Türbesi.....	119
2.8.8. Zincirkıran Türbesi	120
2.8.9. Karadeniz (Mir Seyyaf) Türbesi.....	120
2.8.10. Fatih Paşa Türbesi	120
2.8.11. Özdemiroğlu Osman Paşa Türbesi.....	121
2.8.12. İskender Paşa Türbesi	121
2.9. Kiliseler.....	122
2.9.1. Meryem Ana (Süryani) Kilisesi.....	123
2.9.2. Saint George (Kara Papaz) Kilisesi	125
2.9.3. Mar Petyun Keldani Kilisesi	125
2.9.4. Surp Giragos Kilisesi	126
2.9.5. Surp Sargis Ermeni Kilisesi	128
2.9.6. Ermeni Katolik Kilisesi.....	129
2.9.7. Protestan (Süryani) Kilisesi.....	130
2.9. Hanlar	130
2.9.1. Deliller Hanı.....	130
2.9.2. Hasan Paşa Hanı	131
2.10. Köprüler	132
2.10.1. Dicle (On Gözlü) Köprüsü.....	132
2.10.2. Deve Geçidi Köprüsü	133
SONUÇ	135
KAYNAKÇA.....	137
EKLER	151
1. Haritalar	151
2. Şekiller	152
3. Fotoğraflar	158

KISALTMALAR

a.g.e	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
edt.	: Editör
H.	: Hicri
haz.	: Hazırlayan
M.	: Miladi
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Vd.	: Ve diğerleri

GİRİŞ

1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Diyarbakır tarihi ile ilgili ülkemizde yapılan çalışmaların çoğunluğu bir bütünlük içinde verilmemiştir. Özellikle Diyarbakır merkezinde ve Silvan ilçesinde bulunan mimari eserlerin tamamı bir çalışma kapsamında bir araya getirilmemiş ve detaylı olarak anlatılmamıştır. Bu nedenle araştırmamızda Diyarbakır şehrinin merkezi ve Silvan (Meyyafarikin) ilçesinde yer alan mimari yapılar ve kitabeler bir araya toplanarak bunlar hakkında kısa bilgiler sunulmuştur. Çalışmamızdaki esas niyetimiz kitabeleri okuyup bunlar hakkında bir yorum getirmekten ziyade Diyarbakır'da yer alan mimari yapıları ve kitabeleri bir bütünlük içerisinde ele alarak şehrin kültür envanterini ortaya çıkarmaktır. Diyarbakır şehrinin tarihi görsellik sunan birçok mimari yapısını incelediğimiz bu çalışmamızdaki amacımız burada var olan eserlerin Diyarbakır şehrinin tanıtılmasına ve buradaki eserlerin genel mahiyetini ortaya koyarak araştırmacılara bir kılavuz olması niteliğini taşımaktadır.

2. Araştırmanın Konusu

Güneydoğu Anadolu'nun en önemli şehirlerinden biri olan Diyarbakır, Dicle Havzası'nın yukarı kesiminde, nehrin sağ yakasında denizden yüksekliği 650 m. olan yüksek bir platoda önemli ticaret ve ulaşım yollarının bağlantı noktasında kurulmuştur. Şehir tarihte Amida, Omid, Amiday, Amedi gibi çeşitli isimlerle anılmış ve daha sonra İslami dönemde Amid, Kara Amid, şeklini almış ve uzun süre bu adlarla anılmıştır. Müslüman Arapların bölgeyi fethetmesinden sonra Bekir b. Vâil'in yayıldığı topraklara verilen Diyâr Bekr veya Diyâr-ı Bekr anlamında Diyarbekir adını almıştır.¹ Birçok devlete ev sahipliği yapan bu şehir, şehri saran surları ve surların üzerinde yer alan kitabeleri, oyma ve kabartma süslemeleri ve mimari figürleriyle dikkat çekici bir tarihi görsellik sunmakta şehrin tarihini anlamamız ve öğrenmemiz açısından önem arz etmektedir.

Diyarbakır şehri tarihi süreç içerisinde birçok siyasi gücün dikkatini çekmiş ve hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştur. 395-639 yılları arasında Bizans hâkimiyetinde

¹ Nejat Göyünç, “Diyarbakır”, TDVİA, C.IX, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 465.

bulunan şehir, 639'da el-Cezire bölgesinin fethiyle görevlendirilen İyâz b. Ganem'in kumandasında bulunan ordular tarafından zapt edilerek İslam hâkimiyetine girmiştir. İslam fethiyle birlikte Diyarbekir adı verilen bölgenin en önemli şehirleri arasında Âmid ve Meyyâfarikin (Silvan) önemli bir konuma sahip olmuştur.²

639 yılında İslâm ordularının şehri fethetmesinden sonra İslam şehri haline gelen Diyarbakır daha sonra Emeviler, Abbasiler, Şeyhoğulları, Mervaniler, İnaloğulları, Nisanoğulları Artuklular, Eyyubiler, Anadolu Selçukluları, Akkoyunlular, Safeviler ve Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altına girmiştir. Bu devletlerin bölgeye hâkim olduktan sonra burada yapmış oldukları siyasal, sosyal, ekonomik, kültürel ve özellikle mimari faaliyetler şehrin tarihine ve kültürüne canlılık katmıştır. Bugün dahi şehir, hala bu kültürel canlılığını sürdürmekte ve iki bin yıllık bir tarihi geçmişini açık bir müze edasıyla devam ettirmektedir.

Çalışmamızda Diyarbakır'ın tüm bu tarihi özellikleri ve geçmişi dikkate alınarak şehrin VII. ve XVI. yüzyılları kapsayan dönemi siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel alanları incelenmiş ve burada yüzyıllardan beridir varlığını devam ettiren mimari eserler ve kitabeler bir bütünlük halinde anlatılmıştır.

3. Araştırmanın Metodu ve Yöntemi

Çalışmaya Diyarbakır ile ilgili literatür taramasıyla başlanmıştır. Bu amaçla öncelikle bu alanda yapılan tez çalışmaları incelenmiş daha sonra Diyarbakır'ın siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel tarihini anlatan bütün eserler taranmıştır. Özellikle inceleme konumuz olan Diyarbakır mimari eserleri ve kitabeleri hakkında bugüne kadar yapılan bütün çalışmalar detaylı incelenmiş, benzerlik ve farklılıklar dikkate alınarak bu alanda yayın taraması gerçekleştirilmiştir.

Çalışmamızda ilk olarak Diyarbakır'ın ismini, coğrafyasını ve siyasal tarihini anlatan eserler incelenmiştir. Daha sonra araştırmaya konu olan Diyarbakır merkez ilçesindeki ve Silvan ilçesindeki mimari eserlerle ilgili çalışmalar ele alınmıştır. Eserlerdeki bilgilerin birbiriyle çelişkili noktaları özenle kontrol edildikten sonra en

² M. Halil Yınanç, "Diyarbakır", **İslam Ansiklopedisi**, C. III, (5. Baskı), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 604.

doğru sonucu elde etmek amacıyla karşılaştırmalı bir yaklaşım izlenerek çalışma meydana getirilmiştir.

Çalışmamızın ilk bölümünde Diyarbakır'ın İslam öncesi ve İslam sonrası dönemi siyasi tarihi kaynaklardan edinilen bilgilerden hareketle genel olarak anlatılmıştır. İlk bölümde Diyarbakır'ın tarihi zeminini oluştururken aynı zamanda ikinci bölümü destekleyecek nitelikte hükümdarların bölgeyi ele geçirdikten sonra yapmış oldukları faaliyetlere özellikle değinilmiştir. Çalışmamızın ana metnini oluşturan ikinci bölümde Diyarbakır Merkez ve Silvan ilçesinde yer alan mimari yapılar ve kitabeler detaylı şekilde incelenerek kronolojik bir sıra halinde ele alınmıştır. Diyarbakır Kalesi, Surları ve Silvan Kalesi ve Surları üzerinde yer alan kitabelerin daha önce yapılan çalışmalardan matbuu hale getirilen metinler okunarak Türkçeye çevrilmiştir. Daha sonra incelenen mimari eserler “camiler”, “mescitler”, “medreseler”, “türbeler”, “kiliseler”, “hanlar” ve “köprüler” başlığı altında hem tarihi hem mimari özellikleri yönünden detaylı olarak anlatılmıştır.

Çalışmanın sonuç bölümünde konunun önemi ve mahiyeti hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır. Diyarbakır şehrinin çok geniş bir inceleme sahasına sahip olduğuna ve bu açıdan şehrin her anlamda ayrı ayrı ele alınması gereken birçok yönünün olduğuna vurgu yapılmıştır.

4. Araştırmanın Kaynakları

Tez çalışmamızda Diyarbakır'ın İslam öncesi dönemiyle ilgili bilgi edindiğimiz kaynaklardan ilki Ammianus Marcellinus'un³ eseridir. Roma döneminde Amid'in siyasi, sosyal ve ekonomik durumuyla ilgili detaylı bilgiler aktaran Marcellinus'un, özellikle Roma ve Sasani dönemiyle ilgili verdiği bilgiler İslam öncesi dönemi anlamamız açısından önemli kaynaklardan biri oldu. Bunun haricinde Mar Yeşua'nın vakayinamesi,⁴ Honigmann'ın “Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı”⁵, Ostrogorsky'nin “Bizans Devleti

³ Ammianus Marcellinus, **Roma Tarihi**, (çev. Samet Özgüler), Historia Yayınları, İstanbul 2020.

⁴ Süryani Mar Yeşua, **Vakaayi'name**, (çev. Mualla Yanmaz), Şehir Matbaası, İstanbul 1958.

⁵ Ernest Honigmann, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, (çev. Fikret Işıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1970.

Tarihi”⁶ adlı eserleri ve Abul Farac Tarihi,⁷ İslam öncesi dönemle ilgili bilgi edindiğimiz kaynaklar arasında yer aldılar.

İslam fethi ve sonrası dönemi anlatırken İbnu’l Esir,⁸ İbnü’l Ezrak,⁹ Vakıdî¹⁰ Taberi,¹¹ Urfalı Mateos ve Papaz Grigor,¹² gibi Diyarbakır’la ilgili detaylı bilgiler sunan eserlerden de istifade ettik. Bunlar haricinde Diyarbakır’ı ziyaret eden Nasır-ı Hüsrev,¹³ Polonyalı Simeon,¹⁴ Evliya Çelebi,¹⁵ gibi birçok seyyahın şehirle ilgili düşüncelerine yer vermeye çalıştık.

Tezimizin ana konusunu oluşturan Diyarbakır’ın surları ve kitabeleri ile ilgili bölümde ise Berchem’in “Amida”¹⁶, Albert Gabriel’in “Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler” adıyla İdil Çetin tarafından Türkçeye tercüme edilen “Voyages Archeologiques Dans La Turquie Orientale”¹⁷, Şevket Beysanoğlu’nun, “Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi”,¹⁸ Basri Konyar’ın “Diyarbakır Kitabeleri”¹⁹ adlı eserleri özellikle istifade ettiğimiz eserler arasında yer aldı. Bunlar haricinde Süleyman Savcı, Orhan Cezmi Tuncer, Canan Parla ve İrfan Yıldız gibi araştırmacıların yapmış olduğu çalışmalar tezimizde en çok faydalandığımız kaynaklar oldular.

Bu eserler ve kaynaklar haricinde burada adını zikretmediğimiz Diyarbakır’ın tarihi, mimari yapıları, surları ve kitabeleri ile ilgili geniş bilgiler sunan birçok makale, araştırma eseri ve kitap dipnotlarda ve kaynakça da belirtilmiştir.

⁶ George Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi** (çev. Fikret Işıltan) TTK Yayınları, Ankara 2011.

⁷ Gregory Abû’l Farac, **Abûl Farac Tarihi**, C. I, (çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK Yayınları, Ankara 1945.

⁸ İbnü’l Esir, **El Kâmil Fi’t Tarih**, C. IX-XI (çev. M. Beşir Eryarsoy), Bahar Yayınları, İstanbul 1991.

⁹ İbnü’l Ezrak, **Mervani Kürtleri Tarihi**, (çev. Mehmet Emin Bozarslan), Koral Yayınları, İstanbul 1990.

¹⁰ Muhammed el-Vâkıdî, **Fütûhu’s-Şam**, (Trc. Hasan Gülşen), Nüve Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

¹¹ Taberi, **Tarih-i Taberi**, C. III, (Trc. M. Faruk Gürtunca), Sağlam Yayınevi, İstanbul.

¹² **Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor’un Zeyli**, (çev. Hrant D. Andreasyan), TTK Yayınları, Ankara 2000

¹³ Nasır-ı Hüsrev, **Sefername**, (çev. Abdülvehap Tarzi), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1985.

¹⁴ **Polonyalı Simeon’un Seyahatnamesi**, (çev. Hrand D. Andreasyan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1964

¹⁵ Evliyâ Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi**, C. IV-I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.

¹⁶ Berchem, M. Van, Josef Strzygowski, vd..., **Amida**, (haz. Şeyhmus Diken), (1. Baskı) Orient Yayınları, Ankara 2015.

¹⁷ Albert Gabriel, **Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler**, (çev. İdil Çetin), Dipnot Yayınları, Ankara 2022.

¹⁸ Şevket Beysanoğlu, **Diyarbakır Tarihi C. I-II**, Diyarbakır B.B.B Yayınları, Diyarbakır 1998.

¹⁹ Basri Konyar, **Diyarbakır Kitabeleri**, C. II, Ulus Basımevi, Ankara 1936.

5. Amid ve Diyarbakır İsmi Üzerine

Diyarbakır tarihin birçok döneminde farklı isimlerle anılmıştır. Bu isimler şehrin kendi özelliğini yansıtmamasının yanı sıra burada hüküm sürmüş devletlerin ve şahısların adlarını da taşımaktadır. Önemli bir yol güzergâhı üzerinde bulunan, İlk Çağlardan başlayarak buraya yerleşen ve günümüze kadar bölgeyi egemenliği altına alan devletler ve krallıklar şehri çeşitli isimlerle anar. Şehrin adının ilk kez Asur hükümdarı I. Adad Nirari'ye (M.Ö.1310-1281) ait bir kılıç kabzasında “Amidi” veya “Amedi” olarak geçtiği söylenmektedir.²⁰ Part’ların Küçük-Arsaklı (Arşakunik) sülalesinden II. Tiridadhan’ın (287-323) tarihini yazan Agathangelos’un 305 yılında Hristiyan dininin yayıldığı bölgeleri anlatırken Diyarbakır’ı “Amid” diye yazdığını görmekteyiz.²¹ Amid isminden birçok Arap-İslam kaynakları da bahsetmektedir.²²

Diyarbakır’a verilen Amid ismi Roma ve Bizans tarihi kaynaklarında ise “Amida” olarak geçer.²³ Bu dönemde Amida olarak geçen şehir, İslami dönemde Amid halini alır. Bazı kaynaklarda da “Kara Amid” veya “Kara Hamid” adıyla da anıldığı görülür.²⁴ Şehre “Kara Amid” veya “Kara Hamid” denilmesinin nedeni büyük olasılıkla şehrin siyah bazalt taşlarından yapılan surlarla çevrili olması ve birçok mimari eserde bu siyah taşların kullanılmasından kaynaklanmaktadır.²⁵ Şehir, Dede Korkut Kitabı’nda da Hamid olarak

²⁰ “Diyarbakır”, **Türk Ansiklopedisi**, C. XIII, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1966, s. 378; “Diyarbakır”, **Yeni Türk Ansiklopedisi**, C. II, Ötüken Yayınları, İstanbul 1985, s. 689; Şevket Beysanoğlu, 1992, s. 3; **Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri**, Şehir Matbaası, İstanbul 1963, s. VI.

²¹ Şevket Beysanoğlu, a.g.e. s. VI.

²² “El-Bekri, Amid’i tanıtırken buranın Diyâr- Rebia’nın tanınmış şehirlerinden biri olduğunu belirtir ve şehrin adını Hz. İbrahim’in oğlu Medyen’in oğullarından el-Belenda’nın oğlu Amid’den aldığını ileri sürer. Yakut el-Hamevi ise Amid kelimesinin büyük bir ihtimalle Rumca bir kelime olduğunu aynı zamanda bu kelimenin Arapça’da “el-emed” kelimesinin “çok fazla” manasına geldiğini belirtir.” Bkz. Abdulhalik Bakır, “*Klasik İslam Kaynaklarında Amid (Diyarbakır) ile İlgili Bazı Kayıtlar ve Bu Kayıtların Değerlendirilmesi*”, **I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri**, İzmir 2004, s. 837, 838.

²³ Ammianus Marcellinus, **Roma Tarihi**, (çev. Samet Özgüler), Historia Yayınları, İstanbul 2020, s.15; Ernest Honigmann, **Bizans Devleti’nin Doğu Sınırı**, (çev. Fikret Işıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1970, s. 4; Amid isminin ne olduğu hakkında kesin bir bilgi bulunmaktadır. Ancak Roma ve Bizans tarihi kaynaklarında geçen Amida ismi ile ilgili olarak Bilge Umar şu tanıımı yapmaktadır: “Amida adı, Ama (Ana Tanrıça) kök sözcüğü ile wanda/anda/ada takısının çeşitlenmesi olan inda/ida takısından türetilmiştir, “Ama/Ma tapınıcısı” (halk) demektir ve Amada, Amanda, Manda, Mada adlarının bir diğer çeşitlemesidir.” Bkz. Bilge Umar, **Türkiye’deki Tarihsel Adlar**, İnkılap Yayınevi, İstanbul 1993, s. 62.

²⁴ Şevket Beysanoğlu, a.g.e., s. VI; Diyarbakır’ı gezen Evliya Çelebi seyahatnamesinde de Diyarbakır’dan bahsederken Hâmid şehri ve Kara Amid kalesinden bahseder. Bkz. **Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi**, C. IV-I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s.30; Nasır-ı Hüsrev, **Sefername**, (çev. Abdülvehap Tarzi), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1985, s. 13.

²⁵ Şevket Beysanoğlu, 1963, s. VII; Şevket Beysanoğlu, **Diyarbakır Tarihi**, C. I., Diyarbakır B.B. Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 1998, s. 3; Albert Gabriel, **Diyarbakır Surları**, (çev. Kaya Özsezgin),

anılır. Şehre, Akkoyunluların, Safevilerin ve Osmanlı Devleti'nin kaynaklarında da Kara Hamid denildiği görülür.²⁶

Müslüman Arapların Rebia kolunu temsil eden Bekir b. Vail'in bu bölgenin fethinden sonra el-Cezire'nin doğu kısmına yerleşmesinden dolayı bu topraklara Diyar Bekr veya Diyar-ı Bekr denilmiştir.²⁷ Hz. Osman döneminde Müslüman Araplar tarafından fethedilen el-Cezire²⁸ kıtası Arap kabilelerin isimlerine göre Diyar-ı Mudar, Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rebia adları ile üç kısma ayrılmıştır.²⁹ Amid Diyar-ı Bekr'in, Rakka Diyar-ı Mudar'ın ve Musul, Diyar-ı Rebia'nın merkezi olmuştur. Görüldüğü üzere Amid ismi İslam döneminde Diyar-ı Bekr'in merkezi konumunda bir yer olarak anılmıştır. İslam döneminde Diyarbekir adıyla anılmaya başlayan bu bölge daha sonra bir şehir adı olarak anılmaya başlayacaktır. Bunun yanı sıra şehir yine Amid veya Kara Hamid adlarıyla da Osmanlı döneminde anılmaya devam ederken XVII. yüzyıla gelindiğinde yavaş yavaş yerini Diyarbekir ismine bırakmıştır.³⁰ Cumhuriyet dönemine kadar Diyarbekir ismiyle anılan şehir 18 Aralık 1937'de Bakanlar Kurulu kararı ile Diyarbakır'a çevrilmiştir.³¹ Amid, Amida, Amiday, Omit, Amed, Amide, Diyar-ı Bekr, Diyarbekir gibi farklı isimlendirmelerle anılan şehir hakkında birçok rivayetler bulunduğu gibi bu adlandırmaların gerçeğe ne kadar yakın olduğu da tartışma konusu olduğundan konumuzun bağlamından sapmamak amacıyla bu rivayetlere değinmedik.³²

Diyarbakır Tanıtma, Kültür ve Dayanışma Vakfı Yayınları, Ankara 1993, s. 3; Basri Konyar, **Diyarbakir Kitabeleri**, C. II, Ulus Basımevi, Ankara 1936, s. 8.

²⁶ “*Diyarbakır*”, **Türk Ansiklopedisi**, C. XIII, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1966, s. 378.

²⁷ Nejat Göyünç, a.g.m. s. 464; Şevket Beysanoğlu, a.g.e., s. VII; Şevket Beysanoğlu, 1998, s. 4.

²⁸ “El-Cezire çok yüksek olmayan bir bölge olup Fırat-Diyarbakir arasındaki Karacadağ, Mardin ve Cizre arasındaki Tûrabdin, Belih ve Habur ırmakları arasındaki Cebeliabdülaziz, Habur ile Dicle arasındaki Sincar dağı, Musul'un güneyindeki Cebelimekhul bu bölgede yer alır.” Ramazan Şeşen, “*Cezire*”, **TDVİA**, C. VII., İstanbul 1994, s. 509; El Cezire bölgesi Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan bölgeye verilen addır. “El Cezire bölgesi bugünkü Irak'ın kuzeyi, Anadolu'nun güneyi ve kısmen Suriye'nin kuzeydoğusunu içine alan ve Fırat ile Dicle gibi önemli nehirler ile bu nehirlerle dökülen Habur, Çağçağ ve Anyar çayı gibi çayların suladığı zengin, ziraate ve iskâna elverişli bir bölgedir. Bu konumu ile Cezire bölgesi, kıtalar arası geçiş noktalarının da merkezi durumundadır. İran'dan Suriye ve Mısır'a, Basra ve Bağdat'tan Anadolu'ya giden ticaret yolları Cezire bölgesinden geçmektedir. Bu yönüyle de önemli bir ticari merkez durumundadır.” Bkz; Abdulgani Bulduk, **El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi**, (Haz. Prof. Dr. Mustafa Öztürk, Prof. Dr. İbrahim Yılmazçelik), Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2004, s. XIX.

²⁹ Şevket Beysanoğlu, a.g.e., s. 4; Nejat Göyünç, a.g.m. s.464, 465.

³⁰ Şevket Beysanoğlu, a.g.e., s. 4; Yımaç, a.g.m., s. 625.

³¹ Bkz; 18 Aralık 1937 tarihli 3786 numaralı Resmi Gazetesi.

<<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3786>> (02.12.2022)

³² Bu konu hakkında detaylı bilgi edinmek için bkz; Bedri Günkut, A.g.e, s. 37; Basri Konyar, **Diyarbakir Tarihi**, Ulus Basımevi, Ankara 1936, s. 12-15.

İlk Çağlardan itibaren Diyarbakır şehrinin bu kadar çok isimlerle anılması aslında şehrin ne kadar önemli bir konumda olduğunun da bir göstergesidir. Şehre verilen isimlerin bu kadar değişmesinde birçok devletin hâkimiyeti altına girip çıkmış olmasının da etkisi olduğunu düşünmemiz gerekir. Bulunduğu konum itibarıyla Diyarbakır'ın ticaret yollarının geçiş güzergâhında olması ve Anadolu topraklarına açılan bir kapı konumunda olması birçok devletin neden odak noktasında olduğunu anlamamız açısından önemlidir. Bu açıdan şehrin coğrafyasını anlamak ve bulunduğu konumun önemini dikkate arz etmek gerekir.

6. Diyarbakır (Amid) Şehrinin Coğrafyası

Diyarbakır şehri, Güneydoğu Anadolu bölgesinin ortasında, Fırat ve Dicle nehirlerinin kesiştiği bölgeye verilen el-Cezire kıtasının kuzeyinde yer alır. Bugün doğuda Batman ve Muş, batıda Urfa, Adıyaman ve Malatya, güneyde Mardin, kuzeyde Elazığ ve Bingöl ile çevrilidir. Yukarıda bahsettiğimiz üzere üç bölgeye ayrılan el-Cezire kıtasının Diyar-ı Bekr bölümünün merkezi olan Amid (bugünkü Diyarbakır) şehri, Dicle havzasının yukarı bölümünde Karacadağ'dan başlayarak Dicle'ye kadar uzanan denizden yüksekliği 650 m. olan yüksek ve geniş bazalt platosunun doğu kenarında önemli ticaret ve ulaşım yollarının kavşağında bulunur.³³ Arap coğrafyacı Yakût el-Hamevi, "Mu'cemu'l Buldan" isimli eserinde Amid'in Diyar-ı Bekr'in en önemli şehirlerinden biri olduğunu, beşinci bölgede 75 derece 40 dakika boylamında, 35 derece 15 dakika enleminde olduğunu yazar. Amid'in etrafını hilal şeklinde kuşatan Dicle Nehri'nin yukarısında bulunduğu ve siyah taşlardan inşa edilmiş müstahkem bir şehir olduğundan bahseder.³⁴ El-Cezire bölgesinin en önemli kentlerinden biri olan Amid (Diyarbakır) kenti, dönemin önemli ticaret yollarına Rakka'ya, Nusaybin'e, Erdebil'e ve Anadolu'ya bağlanan merkezi bir konumda bulunması dolayısıyla böyle bir müstahkem şehir olma zorunluluğunu beraberinde getirmiştir. Şehrin önemli anayollar üzerinde bulunması ve bir ticaret merkezi olarak büyük bir önem taşıması dolayısıyla şehri herhangi bir saldırıya karşı korumak amacıyla meydana getirilen surlar, şehri çepeçevre sararak güvenlik açısından oluşacak tehditlere engel olmak için yapılmıştır. Amid şehrini

³³ Şevket Beysanoğlu, A.g.e., 1963, s. V; Şevket Beysanoğlu, A.g.e 1992, s. 1; Yinanç, a.g.m., s. 601; Nejat Göyünç, A.g.m., s. 464.

³⁴ Faruk Toprak, "Arap Kaynaklarında Diyarbakır", **Diyarbakır: Müze Şehir**, (Haz: Şevket Beysanoğlu, M. Sabri Koz, Emin Nedret İşli), YKY Yayınları, İstanbul 1999, s.131.

gezen ilk seyyahlardan biri olan Nasır-ı Hüsrev, “Sefername” isimli eserinde şehrin yekpare bir kayanın üstüne kurulduğunu, uzunluğunun ve eninin iki bin adım olduğunu, çevresinin kara taştan bir kale duvarıyla yapıldığını anlatır.³⁵

Buraya kadar olan kısımda söylediklerimize daha anlaşılır bir çerçeve çizmemiz gerekirse Arap coğrafyacılarının Fırat ve Dicle Nehirleri arasındaki toprakların yukarıda kalan kısmına el-Cezire kıtası (Yukarı Mezopotamya) adını verdiklerini ve bu kıtayı Diyar-ı Bekr, Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı Rebia adıyla üç kısma ayırdıklarını söyleyebiliriz. Coğrafyacılar bu bölgeyi çeşitli şekilde sınırlandırmış ve bazıları da bu sınırlandırmaları yerleşim merkezlerine göre adlandırmışlardır.³⁶

El-Cezire’nin sınırlarını tayin edecek olursak doğuda Azerbaycan, batıda Suriye, kuzeyde Anadolu, güneyde bugünkü Irak’la çevrilidir. El-Cezire kıtasının kuzeyinde kalan Diyar-ı Bekr bölümünün şehirlerini merkezi Amid (Bugünkü Diyarbakır şehri) olmak üzere, Meyyafarikin (bugünkü Silvan), Siirt, Erzen ve Hısn-ı Keyfa oluşturmaktadır.³⁷ Amid Diyar-ı Bekr’in merkezi olurken, Meyyafarikin (Silvan) Mervanoğullarının, Hısn-ı Keyfâ ise Mardin Artukluları’nın bir kolu ve merkezi olarak tarih sürecinde yerini almıştır.

Diyar-ı Bekr’in merkezi konumunda olan ve İlk Çağlardan günümüze kadar varlığını sürdüren Amid şehri, bulunduğu konum itibarıyla Mezopotamya ile Kafkasya’yı ve Anadolu ile İran’ı birbirine bağlayan bir ana yol özelliği taşımıştır.³⁸ Bu nedenle birçok medeniyetin egemenlik kurma mücadelesine tanık olmuştur. Amid şehri zamanla merkezi olduğu bölgenin adını alarak günümüzde Diyarbakır adıyla anılmaya başlamıştır. Bugünkü Diyarbakır ise Çüngüş, Çermik, Ergani, Eğil, Dicle, Kayapınar, Hani, Bağlar, Lice, Çınar, Bismil, Silvan, Hazro, Kocaköy, Kulp, Yenişehir ve Sur ilçelerinden meydana gelmektedir. Diyarbakır şehrinin tarihte önemli bir role sahip olmasında hiç şüphesiz bulunduğu coğrafyanın çok büyük etkisi vardır. Burada hüküm sürmüş devletlerin ve medeniyetlerin bıraktıkları izler şehrin önemini ve tarihini anlamamız

³⁵ Nasır-ı Hüsrev, **Sefername**, MEB Basımevi, İstanbul 1985, s. 12.

³⁶ Adnan Çevik, **XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul 2002. s. 48.

³⁷ El-Cezire kıtası hakkında daha geniş ayrıntı için bkz. Abdulgani Fahri Bulduk, **El-Cezîre’nin Muhtasar Tarihi**, s.1-3; Adnan Çevik, **XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr...**, İstanbul 2002. s. 52-70; Ramazan Şeşen, a.g.m., s. 509; Adnan Çevik, “Ortaçağ İslam Coğrafyacılarına Göre el-Cezire ve İdari Taksimatı”, **Osmanlı Araştırmaları**, C. XXXIII S. 33, İstanbul, 2009, s. 37-43.

³⁸ Adnan Çevik, a.g.t., s. 72,73.

açısından oldukça önemlidir. En eski çağlardan günümüze kadar önemini ve varlığını devam ettiren bu şehrin, stratejik bir konumda olması birçok medeniyetin egemenlik kurma mücadelesine sahne olmasına da sebep olmuştur.



BİRİNCİ BÖLÜM

1. Diyarbakır (Amid) Şehrini Siyasi Tarihi

Bugünkü Dicle ve Fırat arasındaki bölgeye verilen Mezopotamya adı İlk Çağlardan beri birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Medeniyetlerin bu bölgeye ilgi duymasında hiç şüphesiz bu bölgenin verimli topraklar üzerinde bulunması, su kaynağına yakın olması ve önemli ekonomik yolların kavşağında olması etkili olmuştur. Diyarbakır şehri de Anadolu'ya açılan bu yolların kavşağında bulunan ve birçok medeniyetin dikkatini çeken ve bu medeniyetlere ev sahipliği yapmış bir şehir olarak tarihte yerini almıştır. Hurriler, Akadlar, Asurlular, Urartular, Medler, Persler gibi medeniyetler bu şehri egemenlikleri altına alarak burada bir hâkimiyet sahası meydana getirmişlerdir. Birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Diyarbakır şehri, hem ekonomik hem sosyokültürel hem de mimari anlamda büyük ölçüde tarih sürecinde medeniyetlerin çeşitli izlerini günümüze taşımıştır.

İlk Çağlardan Osmanlı dönemine kadar yapılan imar ve inşaa faaliyetleri, şehrin buraya hükmeden devletler ve medeniyetler için ne derece önemli olduğunu ortaya koymuştur. Özellikle bugün dünyanın en uzun surlarından biri olan Diyarbakır Surları'nın üzerinde bulunan her bir kitabeye veya Diyarbakır'daki kilise ve cami gibi mimari eserlere bakarak burada hüküm sürmüş devletlerin izlerine rastlamak mümkündür. Bu nedenle tezimizde bir yandan şehrin siyasi tarihine göz atarken bir yandan da şehirde bırakılan bu tarihi miraslara dikkat çekerek bir sonraki bölümde de bu konuyu detaylandırmaya çalışacağız. Tezimizin bu bölümünde başlığımızın sınırlandırdığı İslam fethinden sonra Diyarbakır şehrini konu olarak anlatacak olsak da şehrin tarihi zeminini anlamak ve gelişimini takip etmek maksadıyla İlk Çağlardan başlayarak burada hâkimiyet kurmuş devletler ve medeniyetlerin Diyarbakır şehrinin günümüze kadar izlediği siyasi değişim ve dönüşümünü aktarmaya gayret edeceğiz. İslam öncesi dönem kısa bir özet şeklinde verildikten sonra İslami dönemde Diyarbakır'ın siyasi tarihini detaylı olarak anlatmaya çalışacağız.

1.1. İlk Çağlardan İslam Fethine Kadar Diyarbakır

Diyarbakır şehrinin bulunduğu Yukarı Dicle Havzası İlk Çağlardan beri birçok medeniyetin yerleşim merkezi olarak tarihi süreç içerisinde yerini almıştır. M.Ö. 3000'de Dicle-Fırat Nehirleri arasında kalan bölgeye 'Subartu' ve burada yaşayan savaşçı

oymaklara da ‘Subaru’ denilmiştir.³⁹ Bu tarihlerde doğuda Zağros dağlarından batıda Akdeniz’e ve Kuzey Suriye’ye kadar olan bölgeye yayılan Hurriiler’de Subaruların akrabaları olarak Anadolu’nun en eski halkı olarak bilinmekteydi.⁴⁰ Hurriilerin egemen olduğu bu bölgeleri daha sonra Kral Sargon tarafından kurulan Akadlar hâkimiyeti altına almışlardır. Pir Hüseyin köyünde bulunan Naramsin stelinden⁴¹ de anlaşıldığı üzere Sargon’un torunu olan Akad kralı Naramsin, Diyarbakır bölgesini Akadlar’ın hâkimiyet sahası içine katmıştır.⁴² Naramsin’den sonra bölgeye tekrar egemen olan Hurri’ler yukarıda belirttiğimiz yerlere kadar olan bölgeleri hâkimiyetleri altına almışlardır.

M.Ö. 2000’lerin ortalarına gelindiğinde ise Hurri boylarından olan Mitanniler Vaşşuganni (Resulayn)’yi merkez yaparak burada bir devlet kurmuşlardır. Küçük bir boy olan Mitanniler, Hurri egemenliği altında yaşamışlar ve daha sonra zamanla genişleyerek Hurriiler’i ortadan kaldırmışlardır. Bir süre Hurri egemenliğinde yaşayan Mitanniler, Hurri ve Mitanni karışımı bir devlet olarak Hurri-Mitanni adıyla anılmıştır.⁴³ Bir yandan Kuzey Suriye’den başlayarak güneyde Filistin topraklarına batıda Fırat’ın Toros silsilesindeki dağlık alana ve oradan da Malatya’ya kadar uzanan bölgeleri hâkimiyeti altına almışlardır. Amid’in de bir kısmını hâkimiyeti altına alan Mitanniler, Antakya, Urfa, Halep, Harran, Karkamış, gibi şehirleri de ele geçirmişlerdir.⁴⁴ M.Ö. 2000 yılın ortalarında güçlü bir devlet olarak görülen Hurri-Mitanni Devleti, Hitit ve Asur Devletleri arasında rol oynayan siyasi bir konumda bulunmuştur. Ancak daha sonra Şuppiluliuma’nın yaptığı seferler neticesinde zayıflayan Mitanniler, Hitit egemenliği altında bir süre varlıklarını devam ettirseler de daha sonra Asurlar tarafından tarih

³⁹ “Subaru ismi bu kavmin dilinde ırmaklar arası anlamına gelmektedir. Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan bölgeyi ifade etmektedir. Bkz: Şemsettin Günaltay, **Yakın Şark II Anadolu**, TTK Basımevi, Ankara 1987, s. 263; Beysanoğlu, **Diyarbakır Tarihi** C. I, s. 51.

⁴⁰ Günaltay, **Yakın Şark II**, s. 265, 266. Beysanoğlu, a.g.e., I, s. 51; Adnan Çevik, “XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-Bekr...”, s. 2.

⁴¹ Naramsin Steli, Diyarbakır Lice ilçesinde Pir Hüseyin köyünde bulunmuştur. Bazalt bir kaya üzerine çivi yazısıyla yazılmış ve Naramsin’in kabartma bir şekli bulunan bir kitabelidir. Anadolu’nun en eski yazılı belgesi olan bu kitabe İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesinde sergilenmektedir. Detaylı bilgi için bkz: Beysanoğlu, a.g.e., s. 51-54; Günaltay, **Yakın Şark II**, s. 266; Ekrem Memiş, **Eskiçağ Türkiye Tarihi**, Ekin Yayınevi, Bursa 2017, s. 40.

⁴² Beysanoğlu, a.g.e., I, s. 51-54; Konyar, **Diyarbakır Tarihi** I, s. 24.

⁴³ Beysanoğlu, a.g.e., I, s. 57;

⁴⁴ Günaltay, **Yakın Şark II**, s. 268, 269.

sahnesinden silinmişlerdir. Mitanni toprakları ise Hititler ve Asurlar arasında paylaşılmıştır.⁴⁵

Asur kralı I. Adad-Nirari (M.Ö. 1310-1275) ile beraber Asurlar, Kuzey Suriye ve Güney Mezopotamya içlerine kadar genişleyerek bölgenin en güçlü devleti olmuştur. Adad-Nirari'den sonra yerine geçen oğlu I. Salmanassar (M.Ö. 1274- 1245) bu dönemde iyice gücünü kaybeden Hurri-Mitanni Devleti'ni etkisiz hale getirerek bölgede bulunan halkı göç etmeye zorlamıştır.⁴⁶ Böylece M.Ö. 1260'da Diyarbakır ve çevresi tamamıyla Asur egemenliğine girmiştir.⁴⁷ Asur hâkimiyeti bu bölgede Hititler ve Urartular arasında zaman zaman el değiştirerek yetmiş yıl devam etmiştir.⁴⁸ Asurlar'ın bölgede etkinliğinin zayıflamasıyla birlikte bu coğrafyaya Ârâmi⁴⁹ göçleri başlamış ve Doğuda Diyarbakır çevresine Bit-Zamani kabilesi, Fırat ile Karasu arasına Bit Agusi, Fırat'ın büyük kavsi içine Bit Adini, Gaziantep civarına Bit Gabbar, Kayseri civarına ise Bit Brutaş kabilesi yerleşmiştir.⁵⁰ Amid merkez alınarak kurulan Bit Zamani beyliği M.Ö. 900-825 yılları arasında bu bölgede etkinliğini sürdürmüştür. Bu zamanda Diyarbakır'a Bit Zamani beyliğinin büyük katkıları olmuş ve Diyarbakır gelişerek, bayındır ve zengin bir yöre olmuştur.⁵¹

M.Ö. 1050 ve 722 yıllarını kapsayan Yeni Asur Devleti zamanında başa gelen II. Tukulti Ninurta (M.Ö. 890-884) döneminde Asurlar yeniden yükselmeye başlamış ve bu zamanda bir fütühat çağı yaşanmıştır.⁵² II. Tukulti Ninurta, önce Urartu şehirlerine ve daha sonra Diyarbakır'da oturan Bit-Zamaniler üzerine seferler düzenlemiş ve Bit Zamani beyliğini itaat altına alarak vergiye bağlamıştır. Bu tür saldırılara maruz kalan Bit

⁴⁵ Ekrem Memiş, a.g.e., s. 42; Günaltay, a.g.e., s. 277, 278; Beysanoğlu, a.g.e., I, s. 59; Çevik, a.g.t., s. 3; Ekrem Memiş, **Eskiçağda Mezopotamya**, Ekin Yayınları, Bursa 2015, s. 221; Kemalettin Köroğlu, **Eski Mezopotamya Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 127, 128; Erol Sever, **Asur Tarihi**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2008, s. 61.

⁴⁶ Köroğlu, a.g.e., s. 132,133; Memiş, a.g.e, 2015, s. 223.

⁴⁷ Beysanoğlu, a.g.e, I, s. 62.

⁴⁸ Çevik, a.g.t., s. 4.

⁴⁹ "Ârâmi kavmi, milattan önce II. bin yılın son çeyreğinde Suriye çölünün sınırında yaşayan ve Batı Sâmî dil grubundan çeşitli lehçeler konuşan göçebe bir topluluktur. Sonradan, Basra körfezinden Amanos dağlarına kadar kuzey-güney, Lübnan'dan Kuzey Suriye, Transürdün ve Kuzey Mezopotamya'ya kadar doğu-batı yönlerinde uzanan çok geniş bir alana yayılarak bu bölgelerde önemi bir siyasi ve iktisadi güç halini almış bir kavimdir." Detaylı bilgi için bkz: A. Muzaffer Dinçol, "Ârâmilere", **TDVİA**, C. III, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s. 268; "Aramilerin kurduğu kent devletleri, genellikle aşiret reisi ve kurucusunun önüne eklenen bit (ev) sözcüğüyle tanımlanırdı." Bkz: Köroğlu, a.g.e., s. 147, 148.

⁵⁰ Füzûzan Kınal, **Eski Anadolu Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 233.

⁵¹ Beysanoğlu, I, s. 63; "Diyarbakır", **Yurt Ansiklopedisi**, C. IV, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1982, s. 2310.

⁵² Memiş, a.g.e., 2015, s. 226.

Zamani beyliği yine de burada varlığını uzun süre devam ettirmiş ve yerli halka karışarak yaşamıştır.⁵³ III. Salmanasar (M.Ö. 859-824) döneminde Urartular üzerine sefer düzenleyen Asurlular, çok fazla etkinlik sağlayamamış ancak Diyarbakır'da bulunan Bit-Zamani kabilesini hâkimiyet altına alarak bu beyliğe son vermiş ve böylece bölge Asur egemenliğine girmiştir. M.Ö. 775 yılında Urartular'ın Amid ve çevresini hâkimiyeti altına alacakları zamana kadar bölge Asur egemenliğinde kalmıştır.⁵⁴

Van (Tuşpa) merkezli kurulan Urartular, Asurların zayıflamasıyla Amid'e hâkim olmuşlardır. Ancak bu hâkimiyet çok uzun sürmemiştir. Asur kralı III. Tiglat-Pileser (M.Ö. 745-727) zamanına gelindiğinde Asurlar, Urartular üzerine giderek M.Ö. 736 yılında Diyarbekir bölgesini geri almış ve Urartular'ın başkenti Tuşpa'ya (Van) kadar yürüyerek buraları yağmalamışlardır. Urartular bu yağmadan kuzeye kaçarak yok olmaktan kurtulmuşlardır.⁵⁵ Kısa bir süre Urartular hâkimiyetinde kalan bölge tekrardan Asurların egemenliği altına girmiştir. Diyarbakır'daki Asur egemenliği M.Ö. 653 yılına kadar devam etmiş daha sonra İskitler Diyarbakır ve çevresini hâkimiyetleri altına alarak bu bölgede 28 yıl egemen olmuşlardır.⁵⁶ İskitlerden sonra Babillerle ittifak kurarak Ninova'yı eline geçiren ve Asurlar'a son veren Medler, Asur topraklarını kendi aralarında paylaşmışlardır. Dicle'den Kızılırmak'a kadar olan bölgeler Med İmparatorluğunun topraklarına katılmıştır. Böylelikle M.Ö. 625-550 yılları arasında Diyarbakır bölgesine Medler egemen olmuşlardır.⁵⁷

Med İmparatorluğu'nun başında bulunan Kiyakser'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Astiyages döneminde Medlerin bölgedeki üstünlüğü giderek zayıfladı. Bu durumdan istifade eden Med vassalı Persler, II. Kiros öncülüğünde ayaklanarak Med İmparatorluğu'na son verip Medler'in tüm topraklarını ele geçirdiler. M.Ö. 550'den

⁵³ Köroğlu, a.g.e., s. 155; Beysanoğlu, I, s. 64; Memiş, a.g.e., s. 231.

⁵⁴ Rene Grousset, **Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi**, (çev. Sosi Dolanoğlu), Aras Yayınları, İstanbul 2005, s. 49, 50; Çevik, a.g.t., s. 5; Beysanoğlu, a.g.e., I, s. 64.

⁵⁵ Köroğlu, a.g.e., s. 166; Memiş, a.g.e., s. 243, 244; Çevik, a.g.t., s. 6; Grousset, III. Tiglat-pileser'in bu saldırı sonucunda Botan ile Batman yöresini, Diyarbakır, Harput diyarı (Sophene) ve Kommagene diyarını Asur hâkimiyeti altına aldığından bahseder. Detaylı bilgi için bkz: Grousset, a.g.e., s.57.

⁵⁶ Beysanoğlu, I, s. 82.

⁵⁷ Konyar, a.ge., s. 105; Beysanoğlu, a.g.e., I, s. 84; Canan Parla, "*Osmanlı Öncesinde Diyarbakır: Kente Hakim Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler*", **I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri**, (Edt. Doç. Dr. Kenan Ziya Taş, Doç. Dr. Ahmet Kankal), Diyarbakır 2004, s. 248.

itibaren Diyarbakır ve çevresi böylelikle Pers hâkimiyetine girdi.⁵⁸ I. Darius (M.Ö. 522-486) zamanında Persler egemenliği altında bulunan yerlerdeki isyanları bastırarak Pers İmparatorluğu'nu örgütleyerek satraplıklara ayırdı. Armenia (Ermenistan) satraplığını da kurarak Diyarbakır ve çevresini bu satraplığa dâhil etti.⁵⁹ İskender'in Persler üzerine yaptığı seferden sonra III. Darius yenilgiye uğradı. M.Ö. 331 yılından itibaren Diyarbakır bölgesi İskender'in hâkimiyetine girdi.⁶⁰ İskender'in M.Ö. 323 yılında ölümüyle birlikte Diyarbakır bölgesi Selevkoslar'ın idaresine geçti.⁶¹ Uzun bir süre Selevkos egemenliği altında kalan bu bölge daha sonra Kral I. Mitradat (M.Ö. 160-139) zamanında Partlar'ın egemenliği altına girdi.⁶² M.Ö. 85 yılına kadar Partlar egemenliği altında bulunan Diyarbakır bu tarihten sonra da Ermeni kralı Tigran'ın hâkimiyetine girmiş ve M.Ö. 85-69 yılları arasında bu Ermeni krallığının egemenliği altında kalmıştır.⁶³

M.Ö. 69 yıllarına gelindiğinde Ermeni kralı Tigran, Roma generallerinden Lukullus ile yaptığı savaşta yenildi. Bu yenilgiyle birlikte Diyarbakır bölgesinin de dâhil olduğu krallık toprakları Romalıların eline geçti.⁶⁴ Bu tarihten sonra Diyarbakır bölgesi Romalılar ve Partlar arasında bir çatışma alanına dönüşmüş ve burada hâkimiyet kurma mücadelesi uzun süre bu ikili arasında devam etmiştir. M.S. 226 yılında Ardeşir'in Part kralı V. Artaban'a isyan edip Partlara son vermesiyle Roma ve Part mücadelesi sona ermişti. Bu tarihten sonra Partların yerine sahneye çıkan Sasaniler ile Romalılar arasında bölgeye hâkim olma mücadelesi başlamış oldu.⁶⁵

⁵⁸ Beysanoğlu, a.g.e., s. 84, 85; Konyar, a.g.e., s. 106; Şemseddin Günaltay, **İran Tarihi**, C. I., TTK Yayınları, Ankara 1948, s. 124; Arif Müfid Mansel, **Ege ve Yunan Tarihi**, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 253; Grousset, a.g.e., s. 72; Günkut, a.g.e., s. 49.

⁵⁹ Grousset, a.g.e., s. 74; Beysanoğlu, a.g.e., s. 86.; Günaltay, İran Tarihi, s.190.

⁶⁰ Konyar, a.g.e., s. 110; Beysanoğlu, a.g.e., I. S.88; Özlem Toğrul Kılıç, *“Halaf Kültüründen Büyük İskender'in Asya Seferine Kadar Diyarbakır”*, **İlkçağlardan Osmanlı'ya Kadar Diyarbakır**, Ensar Yayınları, İstanbul 2018, s. 64; Günkut, a.g.e., s. 50.

⁶¹ Beysanoğlu, a.g.e., I, s. 90; Konyar, a.g.e., s. 111; Günkut, a.g.e., s. 50; Grousset, a.g.e., s. 77.

⁶² Beysanoğlu, a.g.e., s. 95; Konyar, a.g.e., s. 112; Günkut, a.g.e., s. 50; Fahrettin Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, C. I, Işıl Matbaası, İstanbul 1958, s. 158; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi ve Abideleri, s. 17, 18.

⁶³ Beysanoğlu, a.g.e., I, s. 95; Strabon Armenia kralı Tigranes'in Kapadokya'yı aldığı zaman halkı kötü bir duruma sokup her birini Mezopotamya'ya göç etmeye zorlayarak bunların çoğuyla Tigranokerta kentini kurduğu yazar. Bkz: Strabon, **Antik Anadolu Coğrafyası**, (çev: Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000, s. 11; Tigranokerta şehrinin neresi olduğu ile ilgili kimi görüşler Tur Abdin tepesinde bugünkü Silvan olduğunu savunurken kimi görüşler Erzen veya Nusaybin'in batısındaki Tel Ermen mi olduğu konusunda farklı çıkarımlar ortaya atmaktadır. Bu konuda detaylı bilgi için bkz: V. Minorsky, *“Meyyafarikin”*, **İslam Ansiklopedisi**, C. VIII, MEB Yayınları, İstanbul 1979, s. 196, 197.

⁶⁴ Beysanoğlu, a.g.e., I, s. 98;

⁶⁵ Beysanoğlu, a.g.e., I, s. 105, 106; Konyar, a.g.e., s. 115-120; Günkut, s. 52; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi ve... s, 21.

Roma İmparatoru Diocletianus (M. 283-305) tetrarşi (dörtlü yönetim) idare şeklini kurmuş ve imparatorluğu idari yönden ikiye ayırmış ve Nikomedia (İzmit) şehrini imparatorluğun merkezi haline getirmiştir. Bu dönemde Diyarbakır bölgesinin de içinde bulunduğu Ermeni ve Mezopotamya toprakları Sasaniler'in egemenliği altında bulunmaktaydı.⁶⁶ 297 yılında Romalıların Sasaniler üzerine yaptığı saldırı sonucunda Romalıların egemenliği altına girmiştir.⁶⁷ Uzun süre bu bölgede Roma-Sasani mücadelesi devam etmiş ve Diyarbakır bölgesi de bu mücadelenin içerisinde yer almıştır. Büyük Costantin zamanında (306-337) Batı ve Doğu Roma birleştirilerek Bizans (İstanbul) şehri hükümet merkezi haline getirilmiştir. Bu sırada Sasanilerin başında bulunan II. Şapur Roma ülkesine girerek Diyarbakır, Mardin ve Nusaybin bölgelerine kadar ilerlemiş ancak Nusaybin ve Amida kalelerini ele geçirememiştir.⁶⁸

II. Constantius babasının yerine tahta geçmiş ve onun döneminde Amida'da önemli gelişmeler olmuştur. Bunlardan en önemlisi Amida'nın etrafını surlarla çevirerek, genişletmiş ve savaşta saldırılar yüzünden yıpranan kaleyi onararak Sasanilere karşı şehri güvenilir bir konuma getirmeyi amaçlamıştır.⁶⁹ 359 yılında Sasanilerin başında bulunan II. Şapur Amida şehrine ele geçirmek üzere saldırılarda bulundu. Bu sırada şehirde olan Ammianus Marcellinus, bu savaşta yaklaşık otuz bin kayıp verildiğini ve şehrin Sasaniler tarafından tahrip edildiğini aktarmıştır.⁷⁰ Bu tahrip sonrasında hareket geçen Julianus'un ani ölümü neticesinde 363 senesinde Romalıların başında bulunan Jovianus, Sasanilerle bir barış antlaşması imzalamıştır. Bu barış antlaşmasıyla Nisibis, Sincar Kaleleri, Arzanen (Garzan Siirt), Monsoen (Van Gölü kuzeyindeki Mokus), Zabdiken, Rehimene (Eruh-Şırnak çevresi) Gordyene (Hakkari bölgesi) gibi Batman Çayı ve Dicle'nin batısındaki topraklar Sasanilere bırakılmış, Diyarbakır ve çevresi ise Romalılar elinde kalmıştır.⁷¹ Romalıların "uğursuz Jovianus" barışı diye adlandırdıkları bu antlaşma sonrasında Sasanilere terk edilen Nusaybin'de yaşayan Hristiyanlar Amid'e göç

⁶⁶ Beysanoğlu, a.g.e., I, s. 109; Konyar, a.g.e., s. 126.

⁶⁷ Beysanoğlu, a.g.e., s. 109; Konyar, a.g.e., s. 127.

⁶⁸ Beysanoğlu, a.g.e., I, s. 110; Konyar, a.g.e., s. 128; Günkut, a.g.e., s. 53, 54.

⁶⁹ Beysanoğlu, a.g.e., I, s. 110; Günkut, a.g.e., s. 54, 55; Konyar, a.g.e., s. 128; Constantius bu şehri surlarla çevirip kaleleri onardıktan sonra Amida yerine şehre "Augusta" adını verilmesini söylemiştir. Ancak bu ad çok uzun süre yaşamamış ve unutulmuştur. Şehir eski adıyla yine Amida olarak anılmaya devam etmiştir. Bkz: Ernst Honigmann, a.g.e., 1970, s. 2; "Diyarbakır", **Yurt Ansiklopedisi**, C. III, s. 2234; Gregory Abû'l Farac, **Abû'l Farac Tarihi**, C. I, (çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK Yayınları, Ankara 1945, s. 136.

⁷⁰ Sasaniler ve Romalılar arasında gerçekleşen mücadelenin Ammianus'un anlatımından detaylı okumak için bkz. Ammianus Marcellinus, a.g.e., s. 210-227.

⁷¹ Beysanoğlu, a.g.e., I, s. 116; Honigmann, a.g.e., s. 3; Yurt Ansiklopedisi, C. III, s. 2234.

etmişlerdir. Sur dışında şehrin batısına yerleşen bu göçmenler 367-375 yılları arasında surların batı istikametinde (bugünkü Dağ Kapısı'ndan Urfa Kapısı'na oradan da Mardin Kapısı'na kadar olan kısım) genişletilmesiyle bu göçmen halk da sur içine alınmıştır.⁷² Böylece şehir surlarının bugünkü hali meydana gelmiştir.

363 yılındaki antlaşmadan sonra bölgede çok fazla bir değişiklik yaşanmamıştır. Roma İmparatoru I. Teodosius'un 395 yılında ölümünden sonra ikiye ayrılan imparatorluğun doğu kısmı Bizans merkezli olarak yönetilmiştir. Bu yönetim değişikliğinin ardından 502 yılında Sasani hükümdarı Kavad'ın, Amid'i kuşatmasına kadar bölgede ciddi bir durum yaşanmamıştır. Kavad 502 yılında Amid şehrini kuşatmış ve 503 yılında şehri ele geçirmiştir. Bizans ve Sasaniler arasında Amid şehrini ele geçirme mücadelesi 504 yılında yapılan antlaşma ile son bulmuş ve Bizans imparatoru Anastasius yüklü miktarda para ödeyip barış yoluyla ancak şehri alabilmiştir.⁷³ Bu antlaşma I. Justinianus (527-565) zamanına dek sürmüştür. Justinianus Sasaniler ile girilen mücadelelerde harap olan surların ve kalelerin onarımı ile ilgilenerek şehrin güvenliğini sağlamak için büyük inşaa faaliyetlerine girişmiş ve surları yeni duvarlarla destekleyerek dayanaklı bir hale getirmiştir.⁷⁴ 531 yılında Kavad'ın ölümünden sonra Sasani tahtına geçen I. Hüsrev Anuşirvan (531-579) zamanında, Kavad döneminde yapılan barış korunmuştur. Bu barış dönemi 573 yılına kadar sürmüştür. 573 yılında başlayan çarpışmalar 591 yılında Sasanlı hükümdarı Hüsrev Perviz ve Bizans İmparatoru Maurikios'un anlaşarak Hüsrev Perviz'in Batman suyu batısındaki yerleri Meyyafarikin ve Dara'yı Bizans'a vererek barış yapmasıyla son bulmuştur.⁷⁵ Bu antlaşma Maurikios'un ölümünden sonra başa geçen Phokas döneminde (602-610) bozulmuş ve Sasani hükümdarı Hüsrev Perviz önce Dara'yı daha sonra da Batman suyunu geçerek Meyyafarikin üzerinden Diyarbakır'a inerek burayı ele geçirmiştir.⁷⁶ 610 yılında Phokas'ın ölümünden sonra Bizans tahtına Heraklius geçmiş ve bu imparator zamanında

⁷² Beysanoğlu, a.g.e., I, s. 116.

⁷³ Kavad'ın Amid şehrini kuşatması, ele geçirmesi, şehrin hâkimiyeti için Sasaniler ve Bizans arasında yapılan mücadeleler ve Amid şehrinin ve halkının durumu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Süryani Mar-Yeşua, **Vakaayi'Name**, (çev. Mualla Yanmaz), Şehir Matbaası, İstanbul 1958, s. 29-56; Beysanoğlu, a.g.e., I, s. 125; Grousset, a.g.e., s. 224; Konyar, a.g.e., s. 136-139.

⁷⁴ Honigmann, a.g.e., s. 9; Canan Parla, **Türk-İslam Şehri olarak Diyarbakır**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Arkeoloji-Sanat Tarih Anabilim Dalı, Ankara 1990, s. 34; Çevik, a.g.t., s. 11.

⁷⁵ Beysanoğlu, I, 1998, s. 127,128; Konyar, a.g.e., s. 142.

⁷⁶ Beysanoğlu, I, 1998, s. 128; Çevik, a.g.t., s. 12, 13; Konyar, a.g.e., s. 143.

Sasaniler büyük bir yenilgiye uğratılmıştır. Sasanilerin aldığı bu yenilgiler ve içine düştükleri iç karışıklıklar sebebiyle Sasanilerin bölgedeki etkinliği giderek zayıflamıştır. Sasanilerin içine düştüğü bu durumdan faydalanan Bizans burada etkinliğini arttırarak bölgeyi hâkimiyeti altına almıştır.⁷⁷

Ancak Bizans'ın bu bölgedeki hâkimiyeti uzun süre devam etmeyecek kısa bir süre sonra İslam orduları Diyarbakır bölgesinde etkin olmaya ve buraları hâkimiyetleri altına almaya başlayacaklardır.

1.2. İslam Fethi ve Sonrası Diyarbakır

Hz. Ömer'in (634-644) halifelik makamına gelmesiyle fetihler çağı başlamış ve Yermük Savaşında Bizans ordusunu yenen İslam orduları Suriye'nin fethini gerçekleştirdikten sonra Anadolu topraklarına kadar gelmişlerdi. Bu sırada Bizans tahtında Heraklius (610-641) bulunmaktaydı.⁷⁸ Hz. Ömer döneminde Ebu Ubeyde, Amid'in de içerisinde bulunduğu el-Cezire topraklarının fethi için İyaz b. Ganem'i görevlendirdi. Daha sonra Ebu Ubeyde'nin vefat etmesiyle birlikte Hz. Ömer Hıns, Kınneserrin ve Cezire bölgelerine İyaz b. Ganem'i vali tayin etti.⁷⁹ İyaz emrindeki beş bin kişilik kuvvetle önce Rakka, Harran ve Ruha (Urfa) topraklarını ele geçirdikten sonra Amid şehri⁸⁰ üzerine yürümüş ve burayı antlaşma şartlarıyla 639 yılında ele geçirmiştir. Bunun haricinde Meyyâfarikin'i de aynı şekilde fethetmiştir.⁸¹ Şehrin ortasında bulunan

⁷⁷ Beysanoğlu, I, 1998, s. 129; Konyar, a.g.e., s. 144-146.

⁷⁸ Beysanoğlu, I, 1998, s. 155.

⁷⁹ İbnül Esir, *El Kâmil Fi't Tarih*, C. II (çev. M. Beşir Eryarsoy), Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 488; Belazuri, *Fütûhu'l Buldan*, (Trc. Prof. Dr. Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s. 200; Muhammed el-Vâkıdî, *Fütûhu's-Şam*, (Trc. Hasan Gülşen), Nüve Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. 509; Taberi, *Tarih-i Taberi*, C. III, (Trc. M. Faruk Gürtunca), Sağlam Yayınevi, İstanbul (tarihsiz), s. 447.

⁸⁰ Vâkıdî Amid şehrinin doğu kısmına bakan Bitris, batı kısmına bakan Yuhanna adlı iki kardeş tarafından yönetildiğini daha sonra Yuhanna'nın Dara sahibi Mertavus'un kızı Meryem'le evlendiğini ve bu kadının da daha sonra aralarında anlaşmazlık çıkan Yuhanna ve Bitris ailelerini ortadan kaldırarak şehre hâkim olduğunu anlatır. Bu melikenin şehri son derece güzelleştirdiği, adaletle hükmettiği ve şehre önemli katkılar sağladığını anlatır. İyaz'ın şehri muhasara etmesinden sonra Meryem'in bir süre şehri vermemek için direndiğini aktarır. Bkz. Vâkıdî, a.g.e., s. 508-510.

⁸¹ İyaz b. Ganem'in gerçekleştirdiği bu fetih hareketi hakkında çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Bunlardan birincisi ordunun kaç kişilik olduğu ile ilgilidir. Vâkıdî bu sayıyı sekiz bin olarak naklederken İbnül Esir ve Belazuri eserlerinde bu sayının beş bin kişi olduğundan bahseder. Diğer bir rivayet ise Halid b. Velid'in Amid'in fethinde bulunup bulunmadığı ile ilgilidir. Vâkıdî Fütuhu's-Şam adlı eserinde Halid b. Velid'in de Amid'in fethinde bulunduğu hatta gizli bir su yolu üzerinden şehre seksen kişilik bir kuvvetle girip içerden şehri ele geçirdiğini anlatır. Belazuri ise beş bin kişilik bu ordunun öncü kuvvetlerine Meysere b. Mesruk el Absî, sağ kanadına Sa'id b. Amir. Hızıyem el-Cumahî, sol kanadına Safvan b. el-Mu'attal es-Sülemi'nin kumanda ettiğini Halid b. Velid'in de bu sol kanadında bulunduğunu Vakidî'den bildirirken bir başka rivayete göre de Halid'in Ubeyde'den sonra kimsenin bayrağı altında savaşmadığından bahseder. İbnül Esir'de orduya komuta edenleri Belazuri'nin verdiği şekilde tasdiklerken Halid b. Velid'i bu kişiler içinde zikretmez. Halid b. Velid'in Cezire'nin fethinde İyaz'la birlikte bulunduğunu ve bir hamamda

Mar-Tahoma Kilisesi'nin (bugünkü Ulu Camii olarak bildiğimiz yapı) bir kısmını camiye çevirip ibadete açmışlardır.⁸² Bu şehrin fethi sırasında birçok sahabe bulunduğu ve bazısının burada şehit düştüğü, kabirlerinin Diyarbakır'da medfun bulunduğu da anlatılır.⁸³ İyaz b. Ganem şehri ele geçirdikten sonra Amid şehrine Sa'sa vali tayin edilmiş daha sonra Sa'sa'nın vefat etmesi ile Hz. Ömer, Diyarbakır ve Cezire valiliğini tekrardan İyaz'a vermiştir.

Hız. Ömer'in 644 yılında vefatından sonra Halife olan Hız. Osman zamanında el-Cezire bölgesi Diyar-ı Mudar, Diyar-ı Rebia ve Diyar-ı Bekr halinde üç amillige ayrılmıştır. Diyar-ı Bekr valiliğine Velid b. Ukbe getirilmiştir.⁸⁴ Hız. Osman döneminde çeşitli valiler⁸⁵ tarafından yönetilen Diyarbekir bölgesinde bu dönemde pek fazla siyasi bir gelişme yaşanmamıştır. Hız. Osman'dan sonra halifelige gelen Hız. Ali'nin halifeliğini tanımayan Muaviye, 661 yılında Şam'da Emevi devletini kurmuş ve el-Cezire bölgesinin içinde bulunan Diyarbakır, Urfa, Meyyafârikin, Mardin, Erzen ve Siirt şehirlerini ele geçirmiştir.⁸⁶ Emeviler ve Abbasiler zamanında el-Cezire bölgesinde Hız. Ali ve Muaviye taraftarlarından ayrı olarak ortaya çıkan Hariciler bu bölgede yoğun faaliyetlerde bulunmuşlardır.⁸⁷ Emevilerin iktidarı döneminde Diyarbekir bölgesinde Harici olayları dışında çok fazla gelişme yaşanmamış ve dönemde bölge birçok vali tarafından yönetilmiştir.⁸⁸ Emevilerin hem içine düştüğü siyasi çekişmeler hem de Şam saraylarındaki sefahat âlemleri Emevi saltanatının 750 yılında yıkılmasına sebep

şarapla vücudunu oğması nedeniyle Hız. Ömer tarafından görevden alındığını ve bir başka rivayette de Belazuri'nin bildirdiği şekliyle Halid b. Velid'in Ebu Ubeyde'den sonra kimsenin bayrağı altında savaşmadığı yönünde rivayetleri nakleder. Bkz: İbnul Esir, a.g.e., s. 488, 489; Belazuri, a.g.e., s. 200, 201; Vâkidi, a.g.e., s. 514-516.

⁸² Beysanoğlu, a.g.e., I. s. 160.

⁸³ Diyarbakır'daki bulunan sahabelerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Akgündüz, "*Diyarbakır'da Sahabe İzleri*", **Diyarbakır Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Sempozyumu**, (25-27 Mayıs 2009) Ankara 2010, s. 71-74; Hatip Yıldız, "*Osmanlı Belgelerinde Diyarbakır ve Sahabe*", **Diyarbakır Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Sempozyumu**, (25-27 Mayıs 2009), Ankara 2010, s. 81-90; Mehmet Azimli, "*İlk İslam Fetihleri Bağlamında Diyarbakır'ın Fethine Katılan Sahabilerle İlgili Bazı Mülâhazalar*", **I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri**, (edt. Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal), (20-22 Mayıs 2004), İzmir 2004, s. 819-824.

⁸⁴ Beysanoğlu, I, s. 162; Yınanç, s. 606.

⁸⁵ Hız. Osman döneminde burada yönetimi elinde bulunduran valiler hakkında detaylı bilgi için bkz. Yınanç, s. 606, 607.

⁸⁶ Beysanoğlu, I, s. 163;

⁸⁷ Emeviler ve Abbasiler zamanında Haricilerin Diyarbekir'de faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Adnan Demircan, "*Diyârü Bekr'de Hâricî İsyânları*", **I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri**, (Ed. Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal), Diyarbakır, 20-22 Mayıs 2004, s. 161-168.

⁸⁸ M. Halil Yınanç, s. 606, 607.

olmuştur. Emeviler döneminde yaşanan bu istikrarsızlık nedeniyle Diyarbekir bölgesinde de Emeviler döneminden kalma herhangi bir esere rastlanmamıştır.⁸⁹

Abbasi saltanatının ilk halifesi Ebu'l Abbas, Emevileri kanlı bir şekilde 750 yılında bastırıldığından dolayı “Seffâh” (Çokca kan döken) lakabı ile anılmıştır.⁹⁰ El-Cezire bölgesi halkı bu halifeyi tanımamış ve halife Ebu'l Abbas bu isyan hareketini bastırmak üzere kardeşi Mansur'u görevlendirmiştir. Mansur bu isyanı bastırdıktan sonra Cezire ve Diyarbakır valiliğine tayin edilmiştir. Mansur'un halife olmasından sonra Humeyt b. Kahtabe buraya vali tayin edilmiştir.⁹¹ Mansur'dan sonra yerine gelen halifeler döneminde de Diyarbakır valiliğine birçok kişi getirilmiş ve burası birçok vali tarafından yönetilmiştir.⁹² Abbasiler döneminde bu bölgede yaşanan diğer bir önemli gelişme ise şudur: 856 yılında Bizanslılar, Petronas öncülüğünde Samsat civarına sefer ederek Amida'ya kadar gelmiş ve burada yağma ve tahrip hareketlerinde bulunmuş, ancak burayı ele geçirememişlerdir.⁹³ 863 yılında da yine bir Bizans saldırısı bu bölgede yaşanmış yağma ve tahripten sonra geri çekilmişlerdir.⁹⁴

Halife Muhtedi zamanına gelindiğinde ise 868 senesinde Diyarbakır bölgesine vali olarak tayin edilen İsa b. Şeyh b. Selil-i Şeybani isyan ederek Şeyhoğulları Beyliği'ni kurmuştur.⁹⁵ Şeyhoğulları'nın bu bölgeyi hâkimiyeti altına almasını kısaca şöyle özetleyebiliriz: Diyarbakır'a yerleşen Bekir b. Vail Araplarının büyük bir çoğunluğu Şeyban kabilesine mensup kişilerdir. Başlarında bulunan İsa b. Şeyh b. Selil-i Şeybani, Halife Mütevekkil zamanında (847-861) Azerbaycan'da çıkan bazı isyanları bastırarak başarı göstermiştir. Halife Muhtedi döneminde ise gösterdiği yararlı faaliyetler dolayısıyla Suriye (Şam) valiliğine atanmıştır. Ancak bu bölgede bağımsız hareket etmeye başlayan İsa b. Şeyh el Şeybani gösterdiği isyancı tutumu nedeniyle 869 yılında Ermeniyye ve Diyarbekir valiliğine tayin edilmiştir. Bu bölgelerde isyancı tutumunu

⁸⁹ Beysanoğlu, I, s. 164.

⁹⁰ Beysanoğlu, I, s. 165.

⁹¹ Beysanoğlu, I, s. 165; Konyar, s. 154.

⁹² Bu valilerin kimler olduğuna dair daha ayrıntılı bilgi için bkz. Dumlupınar Alican, a.g.t., s. 88, 89.

⁹³ Beysanoğlu, I, s. 166; George Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi** (çev. Fikret Işıltan) TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 212; Honigmann a.g.e., s. 56.

⁹⁴ Beysanoğlu, I, s. 166.

⁹⁵ Yinanç, s. 607; Beysanoğlu, I, s. 167; Konyar, s. 158; Çevik, s. 24.

devam ettiren İsa b. Şeyh Diyarbakır'da 30 yıl sürecek Şeyhoğulları hâkimiyetini kurmuştur.⁹⁶

Bu devirde Diyarbekir bölgesi el-Cezire ümerasının birbiriyle ve Hariciler ile yaptıkları mücadelelere sahne olmuştur. 880 senesinde ise İshak b. Kendacık Amid'i kuşatmıştır.⁹⁷ İsa b. Şeyh'in 882 senesinde ölmesi üzerine yerine Meyyâfârikin hâkimi olan oğlu Ahmet geçmiştir.⁹⁸ Ahmet, 892 senesinde Muhammed b. İshak b. Kendacık'ın elinden Mardin kalesini almıştır. Ancak burası kısa bir süre sonra Hamdan b. Hamdun'un eline geçmiştir.⁹⁹ Ahmed'in faaliyetlerinden rahatsız olan Halife Mutezid onun üzerine yürüyerek Şeyhoğulları hâkimiyetinin bölgede zayıflamasını sağlamıştır.¹⁰⁰ Ahmed'in ölümünden sonra Amid valiliğine oğlu Muhammed geçmiştir. Bu durumu haber alan Halife Mutezid yanına oğlu Ali el-Muktefi'yi alarak Amid üzerine yürümüştür. Şehri kuşatma altına alan Mutezid'den aman dileyen Muhammed, isteğinin kabul edilmesiyle şehri teslim etmiştir.¹⁰¹ Amid'i ele geçiren Mutezid, asilerin tekrar burayı ele geçirmesini engellemek amacıyla Amid surlarının bir kısmını yıktırmıştır.¹⁰² Mutezid Amid'i ele geçirdikten sonra el-Cezire bölgesini oğlu Ali el-Muktefi'ye bırakarak Rakka'ya hareket etmiştir. Muktefi de Amid ve Meyyafarikin'e Fazl b. Umran'ı naib olarak atamıştır. Muktefi'nin hilafeti zamanında da Fazl b. Umran burada naib olarak bulunmuş ondan sonra da Ali b. Mansur buraya tayin edilmiştir.¹⁰³

Halife el-Muktefi'nin 908 senesinde ölümüyle yerine Muktedir halife olmuştur. Onun hilafeti zamanında Diyar-ı Bekr bölgesi önce Ali b. Ebu Selasil daha sonra da Hafif Er Tigin idaresine bırakılmıştır. Bizanslıların Cebabire, Agil (Eğil) ve Yamani Kalelerini ele geçirmeleri Diyar-ı Bekr bölgesinin en müstahkem iki şehri olan Amid ve Meyyâfârikin'in bu yıllarda Bizans tehlikesine maruz kalmasına neden olmuştur. Bu tehlike karşısında Diyar-ı Bekr valisi Hafif Er Tigin Bağdat'a durumu haber vererek tahrip olan surların onarılması için yardım istemiştir.¹⁰⁴ Bu haber üzerine Halife Muktedir

⁹⁶ Yınanç, s. 607.

⁹⁷ Yınanç, s. 607.

⁹⁸ Ömer Tokuş, "Dokuzuncu Asırda Dımaşk, Diyarbekir ve Ermîniyye'de Bir Emirlik "Şeyhoğulları", **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2017, S. 40, s. 218.

⁹⁹ Ömer Tokuş, a.g.m., s. 218; Beysanoğlu, I, s. 167.

¹⁰⁰ İbnu'l Esir, C. VII, s. 385, 386.

¹⁰¹ İbnu'l Esir, C. VII. s. 409.

¹⁰² Yınanç, a.g.m. s. 608.

¹⁰³ Ömer Tokuş, a.g.m., s. 220; Yınanç, s. 608; Beysanoğlu, I, s. 167.

¹⁰⁴ Beysanoğlu, I, s. 168. Yınanç, s. 608.

surların onarımını ve tamirini gerçekleştirmesi amacıyla Abdurrahman b. Said et-Taşı'yi göndermiştir.¹⁰⁵ Nitekim bu onarımlardan sonra Amid şehri her türlü kuşatma ve saldırılara dayanabilmiş ve elden çıkmamıştır.¹⁰⁶

929 yılına gelindiğinde Arapların Beni Tağlip koluna mensup olan Hamdanîlerden Ebu'l Heyca Abdullah'ın ölümü ile yerine oğlu Hasan Musul valiliğine getirilmiş daha sonra görevinden azledilerek Musul valiliğine amcası Ebu'l-Alâ Said atanmıştır. Hasan'a ise Diyar-ı Rebia'nın batısı, Habur, Meyyâfârikin ve Erzen verilmiştir.¹⁰⁷ Ancak Hasan daha sonra amcası Said'i öldürterek 935 senesinde Musul'u geri almıştır. Bu duruma kızan halife Râzi-Billah, İbn Mukle'yi Musul'a göndererek şehri ele geçirmiştir. Hasan tekrar harekete geçerek Musul, Diyar-ı Rebia, Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı Bekr'i hâkimiyeti altına almıştır.¹⁰⁸ 935 senesinde Diyar Bekr'i ele geçiren Nasrüddevle Hasan, buranın emiri Ali b. Cafer'i yerinde bırakarak uzun süredir bölgeye saldıran Bizanslılar üzerine sefere çıkmış ve Şamsat'ı geri almıştır. Bu seferden döndükten sonra Diyar Bekr'in ve Diyar-ı Mudar'ın idaresini kardeşi Seyfüddevle Ali'ye bırakarak kendisi de Musul ve Diyar-ı Rebia'nın işleriyle meşgul olmaya başlamıştır.¹⁰⁹

Seyfuddevle Ali'nin yönetimini üstlendiği 936 senesinde Diyar-ı Bekr bölgesine Joannis Kurkuas komutasındaki Bizans ordusu saldırıya geçmiş ancak Seyfüddevle Ali Bizans ordusunu bozguna uğratarak çekilmesini sağlamıştır.¹¹⁰ Bizans saldırıları bu yıldan sonra Diyar-ı Bekr bölgesinde sürekli olarak devam etmiştir. 942 yılında Bizans ordusu Meyyâfârikin ve Erzen bölgelerinde birçok tahribat yaparak ve esirler alarak geri çekilmişlerdir. 950 yılında Bizanslılar tekrardan Amid şehrini ele geçirmek için saldırıya geçmişler ancak başarılı olamamışlardır. Halep'ten gelen Seyfüddevle Ali, Rum ordusunu mağlup ederek geri çekilmeye zorlamıştır. Bizanslıların 952 yılında gerçekleştirdiği saldırıyı ise Meyyâfârikin komutanı Tigin ile Amid komutanı Hüseyin b. Ahmed engellemişlerdir.¹¹¹ 956 yılında Seyfüddevle bu saldırılara karşılık vermek

¹⁰⁵ Yınanç, s. 608; Surlara yapılan bu onarımlar ve tamirler sur üzerindeki kitabelerden anlaşılmaktadır. Diyarbakır surlarını anlattığımız bölümde bu konuyla ve surların tamiri ile ilgili ayrıntılı bilgi verilmiştir. Bkz. s. ;

¹⁰⁶ Beysanoğlu, I, s. 168.

¹⁰⁷ Nasuhi Ünal Karaarslan, "Hamdânîler", TDVİA, TDV Yayınları, İstanbul 1997, s. 446; Çevik, a.g.t., s. 28; Konyar, a.g.e., s. 162.

¹⁰⁸ N. Ü. Karaarslan, a.g.m., s. 162.

¹⁰⁹ Yınanç, a.g.m., s. 608; Beysanoğlu, I, s. 174.

¹¹⁰ Yınanç, s. 609; Beysanoğlu, I, s. 174.

¹¹¹ Yınanç, s. 609; Beysanoğlu, I, s. 174; Çevik, s. 30.

amacıyla harekete geçerek Bizans ülkesine saldırılarda bulunmuştur. Seyfüddevle'nin bu saldırıları sonrasında Bizanslılar 958 yılında Jean Tezimisces komutasında harekete geçerek Amid, Meyyâfârikin ve Erzen bölgelerinde birçok bölgeyi yağmalayarak tahrip etmişlerdir.¹¹²

Bizans saldırıları ilerleyen yıllarda tahrip ve yağma hareketleri şeklinde devam etmişse de bölgeyi ele geçirme konusunda başarılı olmamıştır. Bunlar haricinde Seyfüddevle'nin azatlısı Necâ 964'te isyan ederek Ahlat ve Diyar-ı Bekr yörelerinden bazı yerleri el geçirmişse de kısa bir süre sonra Seyfüddevle tarafından hezime uğratarak öldürülmüştür.¹¹³ Bizanslılara karşı bölgede uzun süre mücadele eden Seyfüddevle, 967 yılında ölünce Diyar-ı Bekr bir süre oğlu Sa'duddevle Ebu'l Ma'ali Şerif ve onun adına babasının azatlısı Taki tarafından idare edilmiş daha sonra Musul hükümdarı olan Ebu Taglip Gazanfer'e verilmiş ve o da azatlısı Hezarmerd'i bu bölgeye vali olarak görevlendirmiştir.¹¹⁴ Hezarmerd döneminde devam eden Bizans saldırılarında 973 yılında Amid'i kuşatan doğu Domestikosu Mleh büyük bir yenilgiye uğrayarak geri çekilmek zorunda kalmıştır.¹¹⁵ Bu yenilginin intikamını almak isteyen imparator Juannes Tzimisces Amid üzerine yürümüş ve şehri kuşatma altına almıştır. Seyfüddevle'nin hemşiresi ve Diyar-ı Bekr valisi Hezarmerd şehri savunmuşlardır. İmparator şehri alamayacağını anladıktan sonra kuşatmayı bırakıp geri çekilmiştir. Bu geri çekiliş sürecinde Dicle Köprüsü'nü yıktırıştır.¹¹⁶ Bu olaylardan sonra Diyar-ı Bekr valisi Hezarmerd bir süre sonra ölmüş ve Ebu Taglip de Munis'i onun yerine buraya atamıştır.¹¹⁷ 978 yılında Büveyhoğulları'ndan Aduddevle Musul üzerine yürüyerek Ebu Taglip'ten burayı almıştır. Ebu Taglip buradan kaçarak Amid'e gelmiş, Aduddevle onu

¹¹² Yinanç, s. 609

¹¹³ Beysanoğlu, I, s. 174.

¹¹⁴ Yinanç, s. 610.

¹¹⁵ Urfalı Mateos, bu kuşatma hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Mıleh'in Melteni şehrini ele geçirdikten sonra Amid şehri üstüne yürüdüğünü ve Amit şehrinin kapısı önünde şiddetli bir muharebe meydana geldiğini ve Amid'deki Müslümanların büyük kayıplar vererek şehrin içine girdiği anlatır. Daha sonra şiddetli bir fırtına çıktığını ve Müslümanların bu fırtınayı Allah'ın kendileriyle beraber olduğuna yorup Bizanslılar üzerine saldırıya geçtiğini ve 50 bin kadar kişiyi öldürdüklerini ve birçok kişiyi de esir ederek Amid şehrine götürüldüğünü anlatır. **Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli**, (çev. Hrant D. Andreasyan), TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 19, 20.

¹¹⁶ Urfalı Mateos, a.g.e., s. 23; Beysanoğlu, I, s. 177; Yinanç, s. 610.

¹¹⁷ Beysanoğlu, I, s. 177.

yakalamak üzere peşinden Ebu'l Vefa'yı göndermiştir. Ebu'l Vefa önce Meyyâfarikin'i daha sonra da Amid şehrini emanla teslim almıştır.¹¹⁸

Böylelikle Amid ve Meyyâfarikin şehirleri Büveyhoğulları hâkimiyetine girmiştir. Büveyhoğulları zamanında Diyar-ı Bekr bölgesinde pek fazla bir gelişme yaşanmamıştır. Aduddevle'nin 983 yılında ölümünden sonra bölge tekrar Hamdanların hâkimiyetine geçmişse de bir süre sonra ellerinden çıkmıştır.¹¹⁹

Büveyhoğullarından Aduddevle'nin ölümünden sonra bölgede Abdullah el-Hüseyin b. Dostık adıyla bilinen Bâd,¹²⁰ etkin olmaya başladı. Bâd, Kürtlerin Humeydiye kabilesinin kolu olan Harbuhti oymağına mensuptu.¹²¹ Hizan ve Maden arasındaki Bahesmi dağlarında ortaya çıkan Bâd, çevresine topladığı kalabalık bir grupla yol kesip eşkıyalık yaparak işe başladı. İlk olarak Erciş'i alan Bâd, Aduddevle'nin ölümünden sonra harekete geçerek 985 senesinde önce Meyyâfarikin'i daha sonra Diyarbekir'i ve Nusaybin'i ele geçirmiştir.¹²² Bâd, kardeşi Ebu'l Fevaris'i Meyyâfarikin valiliğine tayin ederek kendisi yeni ülkelerin fethi için yola koyulmuştur.¹²³ Aduddevle'nin ölümünden sonra yerine geçen Bağdad sahibi Samsamüddeve, Bâd'ın giderek güçlenmesinden rahatsız olmaya başlamış ve bu duruma engel olmak amacıyla Ebu Harb adlı komutanını onun üzerine göndermiştir. Ebu Harb komutasındaki orduyu yenilgiye uğratan Bâd, bölgede gücünü iyice artırmıştır. Samsamüddeve yeni bir orduyu Bâd'ın üzerine sevk etmiş ancak bir netice alınamamıştır. Bunun üzerine Musul valisi Sad b. Muhammed barış teklif etmiş ve iki taraf arasında 984 yılında antlaşma yapılmıştır.¹²⁴ Bu antlaşmaya göre Diyar-ı Bekr'in tamamı ve Tûr Abdin'in batısı Bâd'a verilmiştir.¹²⁵ Bu antlaşmadan sonra Sad b. Muhammed ile Bâd arasında bir sıkıntı yaşanmamış, Sad b. Muhammed'in ölümüne kadar Bâd onunla iyi geçinmiştir.¹²⁶

¹¹⁸ İbnul Esir, a.g.e., C. VIII, s. 597, 598, 600, 601.

¹¹⁹ Yinanç, s. 610.

¹²⁰ İbnu'l Esir'de bu isim Bâz olarak geçmektedir. Bâz'ın asıl adının Ebu Abdullah el-Hüseyin b. Düstek olduğunu ve Hamidiyye Kürtlerinden olduğundan bahseder bkz. İbnu'l Esir, El Kâmil Fi't Tarih Tercümesi, C. IX, s. 36, 37; İbnu'l Ezrak'ta ise Ebu Abdullah el-Hüseyin b. Dostık ismi ile geçmekte Bâd adıyla anlatılmaktadır. Bâd'ın Harbuxt adlı Kürt kabilesinden olduğunu belirtmektedir. Bkz. İbnü'l Ezrak, **Mervani Kürtleri Tarihi**, (çev. Mehmet Emin Bozarslan), Koral Yayınları, İstanbul 1990, s. 69.

¹²¹ İbnü'l Esir, C. IX, s. 36, 37; İbnü'l Ezrak, a.g.e., s. 69.

¹²² İbnü'l Ezrak, s. 70; İbnü'l Esir, C. IX, s. 37; Grousset, a.g.e., s. 495, 496.

¹²³ İbnü'l Ezrak, s. 70.

¹²⁴ İbnü'l Ezrak, a.g.e., s. 71, 72.

¹²⁵ İbnü'l Esir, C. IX, s. 39.

¹²⁶ İbnü'l Ezrak, s. 73.

Kardeşi Samsamüddeve'nin Irak'taki hâkimiyetine son vererek Büveyhilerin başına geçen Şerefüddeve,¹²⁷ Sad b. Muhammed'in 987 yılında ölümünden sonra Bâd'ın harekete geçerek Tûr Abdin'in tamamını ele geçirmesi dolasıyla Ebû Nasr Hâşâze'yi Musul'a gönderdi. Bunun üzerine Musul'a gelen Ebu Nasr Hâşâze, Bâd ile savaşımaya hazırlandı. Ancak Şerefüddeve'nin kendisine göndereceği mali yardımın gecikmesiyle Ukayloğlu Araplarından yardım istedi. Ebu Nasr Hâşâze, kendisini korumaları karşılığında bazı yerleri onlara ikta olarak vereceğini söyleyerek onları ikna etti ve yanına aldı. Ukayloğlu Arapların desteğini alan Hâşâze ile Bâd arasında Tûr Abdin bölgesinde yapılan bu savaşı Büveyhiler kazandı. Bu savaşta Bâd'ın kardeşi Ebu'l Fevâris Hüseyin de öldürüldü. Fakat bu sırada Şerefüddeve'nin ölüm haberinin gelmesi üzerine Ebu Nasr Hâşâze Musul'a geri döndü.¹²⁸ Şerefüddeve'nin ölümünden sonra yerine kardeşi Bahaüddeve geçti. Bu sırada Hamdani emiri Ebu Tağlib'in oğulları Ebu Abdullah ve Ebu Tâhir eski topraklarını geri almak amacıyla Bâd'ın üzerine yürüdü. Tûr Abdin bölgesinde karşı karşıya gelen bu iki taraf arasında 990 senesinde yapılan savaşta Bâd attan düşmek suretiyle yaralandı ve daha sonra Hamdanoğulları tarafından kılıç darbesiyle öldürüldü.¹²⁹

Bâd'ın ölümünden sonra Mervani Devleti'nin asıl kurucusu olarak kabul edilen yeğeni Ebu Ali b. Mervan yerine geçti. İlk olarak Bâd'ın hâkimiyetindeki Hısn-ı Keyfa'yı ele geçiren Ali b. Mervan¹³⁰ daha sonra 990 senesinde Meyyâfârikin ve Diyar-ı Bekr bölgesinin birçok kalesini hâkimiyeti altına aldı.¹³¹ 992 senesinde yaşanan önemli olaylardan biri de Bizanslıların Ahlat, Malazgirt Erciş ve Berger'i (Bargiri) işgal etmesiydi. Bizans'ın bu işgal hareketine karşı Mervaniler harekete geçti. Mervani ve Bizans arasında yapılan bu savaşı Mervaniler kazandı. Bunun üzerine barış isteyen Bizansla, Mervaniler arasında on yıllık bir antlaşma yapıldı.¹³² Hamdanilerin de Şam'a

¹²⁷ İbnü'l Esir, Samsamüddeve'nin hâkimiyetine son verip yerine geçen Şerefüddeve'nin üç yıl on bir ay Bağdad hâkimi olarak kaldığını yazar. İbnü'l Esir, C. IX, s. 46; İbnü'l Ezrak ise Şerefüddeve'nin 987 yılında Samsaüddeve'yi devirerek yerine geçtiğini iki yıl üç ay kadar hüküm sürdükten sonra öldüğü anlatır. Ondan sonra Bahaüddeve'nin Samsaüddeve'yi serbest bırakarak tekrar hükümdar olmasının sağladığını ve Samsamüddeve'nin 990 yılına kadar hükümdar olduğunu onun ölümüyle yerine kardeşi Ebu Bahaüddeve b. Adudüddeve'nin başa geçtiğini anlatır. İbnü'l Ezrak, s. 72.

¹²⁸ İbnü'l Esir, C. IX, s. 51; İbnü'l Ezrak, s. 73, 74.

¹²⁹ İbnü'l Ezrak, s. 74; İbnü'l Esir, C. IX, s. 64, 65; Abdulgani F. Bulduk, a.g.e., s. 29.

¹³⁰ Mervani adı Ali b. Mervan'ın babasının adına nispetle anılmıştır. Bu sebeple Mervaniler'in ilk kurucu ismi olarak Ali b. Mervan gösterilmektedir.

¹³¹ İbnü'l Ezrak, s. 78; Abdurrahim Tufantoz, "Mervaniler", TDVİA, C. XXIX, İstanbul 2004, s. 231; Beysanoğlu, a.g.e., I, s. 181.

¹³² İbnü'l Ezrak, s. 77; Honigmann, s. 152; Ömer Tokuş, "Mervaniler", Kürtler, Nida Yayınları, İstanbul 2005, s. 177, 178.

dönmesi ile beraber bölgede Ali b. Mervan'a rakip olacak bir güç kalmadı.¹³³ Meyyâfârikin'i başkent yapan Ali b. Mervan şehrin idaresini Mem isimli yaşlı ve tecrübeli bir kişiye bıraktı. Meyyâfârikin halkı tarafından olumsuz tutumlarla karşılaşan Ali b. Mervan bu olumsuz tutumu meydana getirenleri cezalandırarak hâkimiyeti kontrol altına aldı. Daha sonra Mem'in oğlu Şerve'yi yanına alıp şehirden ayrılarak Amid'e doğru hareket etti. Amid'in ileri gelenlerinden Abdulberr, halk ile anlaşarak Ali b. Mervan'ı şehre geldiği sırada tuzağa düşürerek İbn Dimne tarafından 997 senesinde öldürülmesine sebep oldu.¹³⁴ Ali b. Mervan'ın ölümüyle yerine kardeşi Ebu Mansûr Mümeħhidüddeve Said geçti.¹³⁵ Meyyâfârikin'e gelen Mümeħhidüddeve, Hamdanoğulları sarayında oturdu. Şerve de onun danışmanı olarak yanında bulundu. Abdulberr ise Mervânoğullarına tâbi olmayı kabul ederek yıllık 200 bin dirhem vermek şartıyla Amid'in hâkimi oldu.¹³⁶ Ancak daha sonra İbn Dimne onu öldürerek Amid'i ele geçirdi.¹³⁷ Bir zaman sonra Şerve ile Mümeħhidüddeve'nin arası açıldı. Şerve bir ziyafet düzenleyerek Mümeħhidüddeve'yi ortadan kaldırdı. Meyyâfârikin'e giderek orayı da hâkimiyeti altına aldı. Şerve'nin hâkimiyeti altına alamadığı bir tek Erzen (Siirt) kalmıştı. Erzen'de vali olarak bulunan Hoca Ebü'l Kasım, Mümeħhidüddeve'nin öldüğünü öğrenince onun kardeşi Ebu Nasr Ahmed'i yanına çağırdı. Erzen'e gelerek hâkimiyeti ele alan Ebu Nasr Ahmed, Şerve ile mücadeleye girişti. Şerve'yi yenilgiye uğratarak Meyyâfârikin'e yürüdü. Kısa bir süre sonra Meyyâfârikin'i ele geçirdi.¹³⁸ Böylelikle 1011 senesinde Mervani tahtına oturan Ebu Nasr Ahmed'in, 1061 tarihine kadar sürecek olan elli yıllık saltanatı başlamış oldu. Amid şehri daha önce olduğu gibi İbn Dimne'nin elindeydi. Bu dönemde Amid hâkimi İbn Dimne, Ebu Nasr Ahmed'e elçi göndererek tabiiyetini kabul ettiğini bildirdi.¹³⁹ Diyarbekir ve Amid topraklarının üzerindeki

¹³³ İbnü'l Ezrak, s. 77.

¹³⁴ İbnü'l Ezrak, s. 88-91; İbnü'l Esir, C. IX, s. 65, 66.

¹³⁵ İbnü'l Ezrak, Mümeħhidüddeve'nin iktidarını anlatırken bu dönemde halkın durumunun istikrara kavuştuğundan, Meyyâfârikin surlarının birçok yerini yaptırdığından, surların dış tarafında 22 yerde iç tarafında da birkaç yerde adının yazılı olduğundan ve otuz küsur yer yaptırdığından bahseder. İbnü'l Ezrak, s. 99.

¹³⁶ İbnü'l Ezrak, s. 91; İbnü'l Esir C. IX, s. 66.

¹³⁷ İbnü'l Ezrak, a.g.e., s. 94; İbnü'l Esir, C. IX, s.

¹³⁸ İbnü'l Ezrak, s. 103- 106, 107-115; İbnü'l Esir, s. 66, 67; Beysanoğlu, s. 191-194.

¹³⁹ İbnü'l Ezrak, s. 115.

hâkimiyeti tanınan Ebu Nasr Ahmed'e, Halife el Kadir Billah tarafından "Nasruddevle" unvanı verildi.¹⁴⁰

1024 senesine gelindiğinde İbn Dimne'nin damadı Mürtec tarafından öldürülmesiyle birlikte Nasruddevle harekete geçerek Amid'i ele geçirdi. Amid'de oturup işleri düzene koyan Nasruddevle daha sonra Meyyâfarikin'e döndü.¹⁴¹ Nasruddevle zamanında Meyyâfârikin memleketi huzur ve istikrara kavuşmuştu. Halk bolluk ve bereket içinde yaşamış; adalet, huzur ve güven tesis edilerek, halk ağır vergilerden kurtarılmıştı. Birçok cami ve köprü yaptıran Nasrüddevle, aynı zamanda surların onarımını yaptırarak şehri imar ettirmiştir. Bu dönemde Meyyâfârikin ve Amid şehirleri her anlamda parlak bir devir yaşamıştır. Diyar-ı Bekr bölgesi şairlerin, âlimlerin ve bilginlerin yerleştiği bir ilim ve edebiyat merkezi konumuna yükselmiştir.¹⁴² 1046 senesinde Meyyâfârikin ve Amid'i gezen Nasır-ı Hüsrev'in verdiği bilgiler de Nasrüddevle döneminde bu bölgenin ne kadar gelişmiş olduğunu doğrular niteliktedir.¹⁴³

Nasrüddevle dönemindeki önemli gelişmelerden biri de 1041-42 senesinde Irak Oğuzları'nın¹⁴⁴ Diyar-ı Bekr ve Musul yöresine göçmeleriyle başlayan yağma hareketleridir. İlk olarak Azerbaycan bölgesine gelen Oğuzlar, Vehsudan ile işbirliği yaptılar fakat Vehsudan'ın onların reislerinden otuz kadarını öldürtmesi ile araları açıldı. Bu olay üzerine dağılan Oğuzlar, Urmiye ve daha sonra Hakkâri bölgesine geçtiler. Burada uğradıkları mağlubiyetten sonra büyük kayıplar veren Oğuzlar etrafa dağıldılar.¹⁴⁵

Boğa ve Anasioğlu beylerin önderliğinde bulunan Oğuzlar Diyarbekir'e gelip Amid, Meyyâfarikin, Erzen ve Mardin bölgelerinde hâkimiyet kurmaya çalıştılar. İkiye ayrılan Türkmenlerin diğer kısmı ise Cizre üzerine yürüdüler. Bu sırada Cizre valiliği görevinde bulunan Nasruddevle Ahmed'in oğlu Süleyman, önünü alamadığı bu yağma hareketine karşılık Oğuzların reisi olan Mansur'a haber göndererek onunla anlaşma

¹⁴⁰ Mısır Fatimi halifesi de bir elçi göndererek ona "İzzüddevle" unvanını vermiştir. İbnü'l Ezrak, a.g.e., s. 118, 119.

¹⁴¹ İbnü'l Ezrak, s. 128-130.

¹⁴² İbnü'l Ezrak, s. 122, 155; Yınanç, s. 611; K.V. Zettersteen, "Mervaniler", **İslam Ansiklopedisi**, C. VII, MEB Yayınları, İstanbul 1978, s. 781.

¹⁴³ Nasır-ı Hüsrev, **Sefername**, s. 12-14.

¹⁴⁴ Selçuk soyundan gelen Arslan Yabgu'nun Gazneli Sultan Mahmud tarafından esir edilmesinden sonra Yabgulular adıyla da anılan mensuplarının dağılmasından sonra Arslan Yabgu Oğuzlarına muahhar kaynaklar "Irak Oğuzları" adını vermiştir. Osman Turan, **Selçuklar Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014, s. 91.

¹⁴⁵ Beysanoğlu, s. 203; Ömer Tokuş, a.g.m. s. 190; Ali Sevim, **Anadolu'nun Fethi ve Selçuklular Dönemi**, TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 45.

yapmayı istedi. Kışın bölgede kalmalarını fakat yazın Türkmen gruplarını da yanına alarak Suriye'ye çekilmelerini teklif etti. Mansur'un bu teklifi kabul etmesiyle anlaşma sağlandı. Ancak Cizre hâkimi Süleyman, verdiği bir ziyafette Mansur'u hileyle esir alıp hapsettirdi.¹⁴⁶ Mansur'un esir alınmasıyla birlikte Oğuzlar Musul üzerine yürüdüler. Musul hükümdarı Ukayloğlu Karvaş, Türkmenlerin geldiğini haber alınca Mervani hükümdarı Nasruddevle'den yardım alarak bunlara karşı koymaya çalıştı ancak 1042 yılında yapılan savaşta bozguna uğradı.¹⁴⁷ Bu bozgun sonrasında Oğuzlar, Sincar ve Nusaybin bölgelerini yağmalaya başladılar. Daha sonra da Cizre'yi kuşattılar ancak bu kuşatma başarısız oldu. Oğuzların bir kısmı ise Diyarbakır bölgesine gelerek yağma hareketlerinde bulundular. Bu durum karşısında Diyarbakır hükümdarı Nasrüddevle Ahmed, Cizre'de esir bulunan Mansur Bey'i serbest bırakacağını ve topraklarından çekildikleri takdirde onlara pek çok para ve mal vereceğini söyledi. Nasruddevle'nin bu teklifi kabul edilince Mansur Bey serbest bırakıldı. Ancak Oğuzlar verilen mal ve paranın azlığından dolayı sözlerinde durmadılar. Nusaybin, Sincar ve Habur yörelerine akınlarda bulunarak Musul üzerine hareket ettiler. Burayı ele geçirerek Abbasi Halifesi ve Sultan Tuğrul adına hutbe okuttular.¹⁴⁸ Oğuzların bu hareketlerinden rahatsız olan Büveyhoğulları hükümdarı Celâlüddevle ve Diyarbakır hâkimi Nasruddevle, Tuğrul Bey'e mektup yazarak şikâyetlerini bildirdiler. Tuğrul Bey, Nasruddevle'ye yazdığı mektupta "Bana ulaşan haberlere göre adamlarımız ülkenize girmiş ve siz de onlara mal verip güzel muamele etmişsiniz. Hâlbuki sen sınır boylarında oturuyorsun, asıl sana mal vermek lazım ki kâfirlerle çarpışasın" diyor ve Oğuzların Diyarbakır ve yörelerinden çekilmelerini sağlayacağına dair söz veriyordu.¹⁴⁹ Tuğrul Bey'in emriyle Oğuzlar Diyarbakır yöresinden ayrılarak Azerbaycan'a gittiler. Tuğrul Bey'in emrine uyan Boğa ve Anasioğlu, Diyarbakır yöresinin kendilerine ikta olarak verildiğine dair menşur alarak bu kez sultan adına bölgeye gelerek Diyarbakır başta olmak üzere civar il ve ilçelere yerleştiler. Daha sonra Meyyâfarikin'e giderek Nasruddevle Ahmet ile bölgenin yönetimi konusunda müzakerelerde bulundular. Ancak iki Türkmen beyinin birbirine düşmesi ve

¹⁴⁶ Beysanoğlu, s. 203; İbnü'l Esir, C. IX, s. 298.

¹⁴⁷ Salim Cönce, "Selçuklu Hâkimiyetinin Tesisinden Önce Diyarbakır Yöresindeki Türkmen Faaliyetleri", **I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu**, (Edt: Doç. Dr. Kenan Ziya Taş, Doç. Dr. Ahmet Kankal), Diyarbakır, 2004, ss. 125-135; Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi..., s. 46, 47; Beysanoğlu, s. 203, 204.

¹⁴⁸ Ali Sevim, **Anadolu'nun Fethi...**, s. 46; İbnü'l Esir, IX, s. 300.

¹⁴⁹ Detaylı bilgi için bkz. İbnü'l Esir, C. IX, s. 300, 301.

her ikisinin de ölümüyle sonuçlanan bu kavga Diyarbakır bölgesindeki hâkimiyetin etkisiz kılınmasına sebep oldu.¹⁵⁰

Oğuz beyleri Boğa, Anasıoğlu ve Mansur'un liderliğinde Oğuzlar, Diyarbekir bölgesini merkeze alarak el-Cezire topraklarının büyük çoğunluğunda yağma hareketlerinde bulunmuş ancak başarılı olamamışlardır. Üç yıl süren bu yağma hareketlerinden sonra Nasruddevle Ahmed döneminde bunun haricinde Diyarbakır bölgesi herhangi bir saldırıya uğramamıştır. 1048 yılında Tuğrul Bey, Nasruddevle Ahmet'e elçi göndererek kendisine tabi olmasını istemiştir. Nasruddevle bu isteği kabul ederek Tuğrul Bey ile anlaşmıştır. Zaman zaman Tuğrul Bey ile arası açılrsa da Nasruddevle'nin 1061 yılında ölümüne değin Mervaniler Selçuklulara tabi kalmıştır.¹⁵¹ Nasruddevle'nin ölümünden sonra Mervani tahtına oğlu Nizâmeddin Nasr geçti. Nasruddevle'nin diğer oğlu Said, kardeşi Nizameddin Nasr'a karşı gelerek Tuğrul Bey'in desteğini aldı. Emrine 5 bin süvari verilen Said, Meyyâfarikin üzerine yürüdü. Vezir İbn Cehir, Said ile görüşerek Âmid'in yönetiminin Said'e bırakılmasına karar vererek gerginliğe bir son verdi. Tuğrul Bey tarafından gönderilen komutana da 50 bin altın verilerek askerleriyle birlikte geri dönmesini sağladı.¹⁵² Böylece Mervanoğulları, Amid ve Meyyâfârikin merkezli iki ayrı yönetim şeklinde idare edilmeye başlandı. Ancak Said'in 1063 yılında zehirlenerek ölmesinden sonra Nizameddin Nasr, Âmid'i tekrar hâkimiyeti altına aldı.¹⁵³

Tuğrul Bey'in ölümünden sonra başa gelen Alparslan 1071 senesinde Halep üzerine yürüdüğünde Diyarbekir üzerinden geçiyordu. Diyarbekir emiri Nizameddin Nasr, Alparslan'ı karşılayarak ona yüz bin dinar ile çeşitli hediyeler sundu. Sultan bu paranın halktan zorla toplandığını öğrenince iade edilmesini emretti. Daha sonra Amid'e varan Alparslan, Diyarbekir surlarına elini sürdü ve eliyle göğsünü sıvazladı.¹⁵⁴ Alparslan'ın bu

¹⁵⁰ Ali Sevim, a.g.e., s. 48; Salim Cöhlce, a.g.m., s. 132; İbnü'l Ezrak, Sultan Tuğrul Bey'in adamlarından iki emirin komutası altında 10 bin kişiden oluşan bir orduyu Diyarbekir taraflarına gönderdiğini ve o ülkeyi kendilerine beylik olarak verdiklerinden bahseder. Buka ve Nasıgı adlı bu iki Türk emirinin Meyyâfarikin üzerine gelerek yağma hareketlerinde bulunduklarını, yağma hareketlerini engellemek için şehrin kapılarının kapatıldığını ve 50 bin altın teklif edilerek geri dönmelerinin istendiğini anlatır. Bkz., İbnü'l Ezrak, s. 152.

¹⁵¹ İbnü'l Esir, C. X, s. 34.

¹⁵² İbnü'l Ezrak, s. 169; Abdurrahim Tufantoz, a.g.t., s. 231; İbnü'l Esir, C. X, s. 34;

¹⁵³ Cöhlce, a.g.m., s. 133; Tokuş, a.g.m., s. 194; Ramazan Şeşen, "İmad al-din Al-Katib Al-İsfahâni'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, 1971, S. 3, s. 152.

¹⁵⁴ İbnü'l Esir, C. X, s. 70, 71.

davranışı hiç şüphesiz Diyarbekir surlarının dayanıklılığı ve görkemi dolayısıyla onu bir uğur olarak görmesinden kaynaklanmaktadır.

Nizameddin Nasr, Meyyâfârikin ve Amid surlarını onarmış, Bizans tarafından yıktırılan Dicle Köprüsü'nü (On gözlü) inşa ettirmiştir.¹⁵⁵ Nizameddin Nasr'ın 1080 yılında vefat etmesinden sonra Mervanlı tahtına oğlu Nasrüddevle Mansur oturmuştur. Babası ve dedesi gibi iyi bir hükümdar olamayan Mansur, tahta oturur oturmaz o âna kadar devleti iyi bir şekilde yöneten vezir Ebu Tahir Selâme'yi görevden aldı. Onun yerine Attarlar çarşısında dükkânı olan Ebu Salim adında Hristiyan bir tabibi vezir yaparak bütün işleri ona bıraktı.¹⁵⁶ Daha önce Nizameddin Nasr'ın vezirliğini yapan Fahruddevle b. Cehir bu durumu haber alınca Selçuklu tahtında oturan Melikşah'a Diyarbekir bölgesinin önemini ve buradaki zenginlikleri anlatarak buranın Mervanilerden alınması gerektiğini anlattı. Bu durum üzerine 1083 yılında Diyarbekir'i hâkimiyet altına almak amacıyla Sultan Melikşah, Fahreddin b. Cehir'i görevlendirdi.¹⁵⁷ Sultan Melikşah ona yardım etmesi amacıyla Artuk Bey ve Çubuk Bey'i maiyetine verdi. Bu durum üzerine Nasrüddevle Mansur, Musul ve Halep hükümdarı Şerefüddevle Müslim'den yardım isteyerek kendisine yardım etmesi durumunda Amid'i kendisine bırakacağını söyledi. Bunun üzerine Şerefüddevle, Amid'e gelerek karargâhını kurdu. Selçuklu ordusunun çok büyük olduğunu gören Şerefüddevle savaştan vazgeçmek istediğini Fahruddevle'ye bildirdi. Aslen Arap olan Fahruddevle bu teklifi “benim yüzümden Arapların başına bir iş gelmesini istemem” diyerek geri çekilme şartıyla kabul etti.¹⁵⁸

Amid'in fethi için buraya gelen ve ganimet elde etmeyi planlayan Türkmenler bu anlaşmadan rahatsız oldular. Emir Çubuk etrafında toplanan Türkmenler Şerefüddevle'nin karargâhına saldırdılar. Bu ani saldırı karşısında Şerefüddevle kaçarak Amid kalesine sığındı. Türkmenler birçok kişiyi esir alarak karargâhı yağmaladılar. Şerefüddevle ise Artuk Bey ile anlaşarak Amid'den çıkarak Rakka'ya gitti.¹⁵⁹ Artuk Bey'in bu tutumu dolayısıyla Melikşah'a şikâyetle bulunan Fahruddevle, oğlu Zaimüddevle'yi Amid kuşatmasına memur ederek kendi de Meyyâfârikin üzerine

¹⁵⁵ İbnü'l Ezrak, (çev. M. Emin Bozarıslan), s. 184; Beysanoğlu, C. I, s. 218.

¹⁵⁶ İbnü'l Ezrak, a.g.e., s. 189,190.

¹⁵⁷ İbnü'l Ezrak, a.g.e., s. 190; İbnü'l Esir, (çev. Abdülkerim Özeydın), C. X, s. 122; Ramazan Şeşen, a.g.m., s. 258.

¹⁵⁸ İbnü'l Esir, C. X, s. 125;

¹⁵⁹ İbnü'l Esir, C. X, s. 125;

yürüdü.¹⁶⁰ Zaimüddeve'nin başında bulunduğu ordu Amid'in bağlarını ve bahçelerini yağmalayarak şehir halkının zor durumda kalmasına sebep oldu. Bunun üzerine Müslümanlar şehrin teslimine karar verdiler. Böylece 1085 yılında Amid, Selçukluların eline geçmiş oldu. Çok kısa bir süre sonra da Fahrüddeve Meyyâfârikin'i ele geçirdi.¹⁶¹ Böylelikle 1085 yılı itibarıyla Amid, Meyyâfârikin ve el-Cezire toprakları Selçukluların hâkimiyetine girdi. Fahrüddeve Meyyâfâkin'i iki yıl gibi bir süre yönetti. Ancak Mervanoğulları hazinesinden büyük miktarda para alarak suçlandı ve görevinden azledildi. Onun yerine Diyarbekir'e Amidülmülk Ebu Ali tayin edildi.¹⁶² Amidülmülk kendi döneminde halka iyilik ederek adaletli davrandı. Ondan sonra yerine Fahrüddeve'nin oğlu Amidüddeve tayin edildi. Ondan sonra kardeşi Ebu'l Berekat ve Ebu'l Berakat'ın oğlu Ebu'l Hasan, Meyyâfârikin'i yönettiler. Ebu'l Hasan'ın döneminde Sultan Melikşah'ın 1092 yılında ölümü üzerine Meyyâfârikin'de anlaşmazlıklar çıktı ve halk birbirine girdi.¹⁶³ Bu anlaşmazlık karşısında Sultan Berkyaruk'u çağırmak konusunda anlaşmaya vardılar. Fakat Sultan Berkyaruk'tan herhangi bir haber alamadılar. Bunun üzerine Cizre'ye gelip bölgeye egemen olan Nasruddevle Mansur'u çağırdılar. Nasruddevle Mansur, Meyyâfârikin'e gelerek burayı kontrol altına aldı. Ancak Mansur'un buradaki hâkimiyeti çok kısa sürmüştür. Zira kısa bir süre sonra bölgeye gelen Suriye meliki Tutuş, Meyyâfârikin'i hâkimiyeti altına almıştır.¹⁶⁴

Sultan Melikşah'ın 1092 yılında ölümünden sonra Suriye bölgesinde bulunan kardeşi Tutuş, hükümdarlığını ilan ederek hutbeyi kendi adına okutmaya başladı. Daha sonra el-Cezire ve Diyarbekir bölgelerini ele geçirdi.¹⁶⁵ Kısa bir süreliğine Suriye Selçukluları hâkimiyetinde kalan Diyarbekir, Sultan Berkyaruk ve Tutuş arasındaki saltanat mücadelesinde 1095 yılında Tutuş'un mağlup olmasıyla parçalandı. Melik Dukak, Meyyâfârikin'i, Emir Yınal Amid'i aldı.¹⁶⁶

Tutuş'un Berkyarukla olan savaşı kaybetmesiyle oluşan otorite boşluğunda Güneydoğu Anadolu bölgesinde birçok Türk beyliği kuruldu. Bu durumdan faydalanan

¹⁶⁰ Beysanoğlu, I, s. 241.

¹⁶¹ İbnü'l Esir, C. X, s. 132.

¹⁶² İbnü'l Ezrak, s. 199;

¹⁶³ İbnü'l Ezrak, s. 203-205.

¹⁶⁴ İbnü'l Ezrak, s. 205, 206; Beysanoğlu, I, s. 248; Hakkı Dursun Yıldız, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C. VII, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s. 400.

¹⁶⁵ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi...**, s. 226; Ali Sevim, **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 143.

¹⁶⁶ İbnü'l Ezrak, s. 229.

beylerden biri olan Sadr, 1095 yılında Amid'i hâkimiyeti altına aldı. Amid'de hüküm sürmeye başlayan Sadr'ın ölümünden sonra yerine beyliğe adını verecek olan İnal geçti. Böylece Diyarbekir bölgesinde İnalöğulları (Yınalöğulları) adıyla hüküm sürecek bir beylik meydana geldi.¹⁶⁷ İnal Bey döneminde Amid, Musul emiri Kürboğa tarafından saldırıya uğradı. Bu durum üzerine İnal Bey, Artukoğlu Sökmen'den yardım istedi. Yanına yeğeni Yakuti'yi de alarak yardıma gelen Artukoğlu Sökmen Bey ile Kürboğa arasında yapılan savaşta Sökmen bozguna uğradı. Yeğeni Yakuti de esir alındı. Fakat Kürboğa, Amid surlarının dayanıklılığından dolayı burayı ele geçiremeden kuşatmayı kaldırarak Mardin'e geri döndü. Bu olaydan sonra İnal da çok fazla yaşamadı ve onun ölümüyle birlikte yerine oğlu İbrahim tahta hâkim oldu.¹⁶⁸ İbrahim'in hangi yılda tahta çıktığı tam olarak bilinmese de Kılıç Arslan'ın 1105 yılında Meyyâfârikin'e geldiğinde kendisine bağlılıklarını bildiren Diyarbakır emirleri arasında bulunduğu bilinmektedir.¹⁶⁹

İbrahim Bey, Kılıç Arslan'a bağlılığını bildirmesinin yanı sıra onun Musul seferine de katılmıştır. Fakat savaş sırasında Kılıç Arslan'ı yalnız bırakarak Amid'e dönmüştür.¹⁷⁰ İbrahim'in 1110 yılında ölümünden sonra bu defa İnalöğullarının başına İbrahim'in oğlu Sa'düddeve İlaldı geçmiştir.¹⁷¹ 32 yıl başta kalan İlaldı döneminde meydana gelen önemli gelişmeler şunlardır: 1119 yılında Âmid Ulu Camii'nde yangın meydana gelmiş ve Ulu Camii büyük bir zarar almıştır. 1122 yılında Zülkarneyn ve Ergani bölgelerinde bakır madeni keşfedilerek işlenmeye başlanmıştır. Aynı zamanda bu dönemde hem Bâtıniler hem de Haçlılarla mücadele edilmiştir.¹⁷²

1134 yılında Musul ve Halep emiri İmadüddin Zengi ile Meyyâfârikin emiri Artukoğlu Hüsamettin Timurtaş birleşerek Amid'i kuşattılar. Bunun üzerine İlaldı,

¹⁶⁷ Ali Sevim, “İnalöğulları”, **TDVİA**, C. XXI, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 257; Erdoğan Merçil, **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013, s. 241; Konyar, **Diyarbakir Tarihi**, s. 180.

¹⁶⁸ Ali Sevim, a.g.m., s. 257; Beysanoğlu, I, s. 258; Adnan Çevik, “XII. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bir Türkmen Beyliği Yınalöğulları”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 491-499.

¹⁶⁹ İbnü'l Ezrak, Amed emiri İbrahim, Siirt emiri Kızıarslan, Artukoğlu Sökmen, Emir Şaruh, Hüsamettin ve bütün Diyarbakır emirlerinin huzuruna gelerek Kılıç Arslan'a bağlılıklarını bildirdiklerini anlatır. İbnü'l Ezrak, s. 232.

¹⁷⁰ Adnan Çevik, “XII. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu...”, s. 491-499; Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 141.

¹⁷¹ İbnü'l Esir, İbrahim Yınal'ın halka kötü davrandığı, zulüm ettiğini ve birçok kişinin onu zamanında bu zulümlerden dolayı şehri terk ettiğini anlatır. Detaylı bilgi için bkz. İbnü'l Esir, C. X, s. 383.

¹⁷² Faruk Sümer, “Diyarbakır Şehri Yönetimi ve Yöresinde İnalöğulları Beyliği”, **I – II. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Seminerleri Bildirileri**, Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Konya 1993, s. 113.

Harput emiri Artukoğlu Davut'tan yardım istedi. Ancak bu yardıma rağmen yine mağlup olmaktan kurtulamadılar. İmadüddin Zengi ve Timurtaş ise şehri ele geçiremeyeceklerini anlayarak geri döndüler.¹⁷³ 1142 yılında İlaldı öldü ve yerine Cemalüddin Şemsülmülk Mahmud geçti. Mahmud'un 1183 yılına kadar beyliğin başında bulunduğu bilirse de onun beylik işlerinden pek anlamadığı ve onun yerine beyliği vezir Nisanoğlu Müeyyidüddin'in yönettiği bilinmektedir. İlaldı'nın 1142'de ölümünden Amid'in Selahattin Eyyubi tarafından 1183 yılında zaptına kadar resmîyette İnaloğulları hâkimiyetinde olan Amid şehri, Nisanoğulları tarafından yönetildi.¹⁷⁴ 1156 yılında Müeyyidüddin'in ölümünden sonra yerine oğlu Cemalüddevle Kemalüddin Ebul Kasım Ali vezirliğe geçmiş ve Nisanoğulları devlet yönetiminde gittikçe etkin olmaya başlamıştır. Müeyyidüddin'in diğer oğlu İzzüddevle Ebu Nasr da Amid'e bağlı Eğil'e hâkim olmuştur.¹⁷⁵

1163 yılında Hısn-ı Keyfa ve Harput beyliğinin başında bulunan Fahrettin Kara Arslan, Mardin hâkimi Necmeddin Alpî'nin da desteğini alarak Âmid'i kuşattı. Cemalüddevle, Danişmend oğlu Yağıbasan'dan yardım istedi. Harput bölgesine gelerek yağma ve tahripde bulunan Yağıbasan'ın bu faaliyetleri Kara Arslan'ın kuşatmayı kaldırarak geri dönmesine sebep oldu. Ancak bu geri çekilmeye rağmen Âmid beyliği Artuklulara daha sıkı bir bağla bağlandı.¹⁷⁶ Birçok defa Fahreddin Kara Arslan'ın kuşatma teşebbüslerine maruz kalan Âmid şehri, Kara Arslan tarafından bir türlü hâkimiyet altına alınamamıştır. Cemalüddevle'nin 1179 yılında ölümünden sonra ise yerine oğlu Bahaüddin Mesud geçmiş, Âmid veziri ve beyliğin hâkimi olmuştur.¹⁷⁷ 1183 yılına gelindiğinde Eyyubi hükümdarı Selahattin, kendisine hizmette kusur etmeyen Nureddin Muhammed b. Kara Arslan'ın isteği üzerine Âmid'i kuşattı. Uzun süren kuşatmada halk, kendisine kötü davranan ve geçim sıkıntısı yaşatan Nisanoğulları yönetiminden nefret ediyor ve bu hâkimiyetin sona ermesini istiyordu. Bu sebeple

¹⁷³ Faruk Sümer, a.g.m., s. 113; Yınanç, "Diyarbakır", s. 614.

¹⁷⁴ Adnan Çevik, "XII. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu...", s. 491-499.

¹⁷⁵ İbnül Ezrak, **Meyyâfârikin ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısım)**, (çev. Ahmet Savran), Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1992, s. 113; (Faruk Sümer, a.g.m., s. 114; Efe Durmuş, "XII. Yüzyılda Diyarbakır'da Bir Türk Beyliği: İnaloğulları", **I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu**, (edt. Doç. Dr. Kenan Ziya Taş, Doç. Dr. Ahmet Kankal), Diyarbakır, 2004, s. 220; Beysanoğlu, I, s. 264; Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 243.

¹⁷⁶ Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013, s. 175, 176; Faruk Sümer, a.g.m., s. 114; İbnü'l Ezrak, a.g.e., s. 131; Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 243.

¹⁷⁷ Beysanoğlu, I, s. 265; Faruk Sümer, s. 115; Yınanç, s. 615.

Selahattin'in şehre hâkim olmasını istedikleri için savaşmaktan vazgeçtiler. Bu durum karşısında Bahaüddin Mesud, karılarını göndererek Selahattin'den aman dileyip kendisine mallarını taşıması için adam ve zaman verilmesini talep ederek Âmid'i teslim edeceğini söyledi. Selahattin Eyyubi bu talebe olumlu karşılık vererek isteğini kabul etti. Böylece üç günlük müsaade verilen Bahaüddin Mesud eşyalarının bir kısmını çıkararak şehri teslim etti. Selahattin Eyyubi, Nureddin Muhammed ile yaptığı anlaşmaya sadık kalarak şehri içindekilerle birlikte ona teslim etti. Ondaki halka iyi muamele edeceği ve kendisine sadık kalacağına dair yemin aldı.¹⁷⁸ Böylece 1183 yılında İnaloğulları elinde ve Nisanoğulları yönetiminde bulunan Âmid şehri, Hısn-ı Keyfa Artuklular'ın hâkimiyetine girdi.

Nureddin Muhammed, Âmid'e hâkim olduktan sonra şehirde imar ve inşaat faaliyetlerine başladı. Şehrin tahrip olan surlarını onardı. Halka iyi davranarak vergileri kaldırdı. Bu dönemde Âmid yeniden huzura kavuştu.¹⁷⁹ Nureddin Muhammed, 1185 yılında öldü. Yerine oğlu Kutbeddin II. Sökmen geçti. Onun hükümdarlığı 1200 yılına kadar sürdü. Bu süre zarfında Âmid'in imarına devam etti. Mesudiye Medresesini inşa etti. Kardeşi Nasirüddin Mahmud'u sevmediği için sağlığında veliaht olarak Ayaz isimli kölesini bıraktı. II. Sökmen 1200 yılında ölünce yerine geçmek isteyen Ayaz'a, emirler karşı gelerek Nasirüddin Mahmud'u Diyarbekir'e emir yaptılar.¹⁸⁰ Nasirüddin Mahmud, önce Eyyubi hükümdarı el-Melikü'l Kamil'e daha sonra ise Anadolu Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykâvus'a tabi oldu. I. İzzeddin Keykâvus'un ani ölümüyle beraber Mahmud, tekrardan Eyyubilere itaat etmek zorunda kaldı. Nasirüddin Mahmud'un 1222 yılında ölmesiyle birlikte yerine oğlu Melikü'l Mesud Mevdûd geçti. 1224 yılında Moğolların önünden kaçarak bölgeye gelen Celaleddin Harezmşah ile anlaşılan Mevdud, onun bölgeden ayrılmasıyla I. Alaeddin Keykubâ'ta tâbi oldu. Daha sonra tekrar Celaleddin Harezmşah'a yanaştı ve onun 1230'da Yassıçemen Savaşı'nda Eyyubi-Selçuklu kuvvetlerine yenilmesiyle Anadolu Selçuklarına tabi olma çabası içerisine girdi. Onun bu siyasetinden rahatsız olan Eyyubi hükümdarı Melikü'l Kamil yanına kardeşi Melikü'l

¹⁷⁸ İbnü'l Esir, **İslam Tarihi (El Kâmil Fi't Tarih Tercümesi)**, C. XI, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 391, 392; Ramazan Şeşen, **Salâhattin Eyyûbi ve Devlet**, Çağ Yayınları, İstanbul 1987, s. 79; Emre Durmuş, a.g.m., s. 221; Faruk Sümer, a.g.m., s. 115; Beysanoğlu, I, s. 265; Osman Turan, **Doğu Anadolu...**, s. 183, 184.

¹⁷⁹ Beysanoğlu, I, s. 303; Songül Dumlupınar, a.g.t., s.

¹⁸⁰ Beysanoğlu, I, s. 307; Coşkun Alptekin, **"Artuklular"**, TDVİA, C. III, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 415;

Eşref'i alarak 1232 yılında Hısn-ı Keyfa Artukluları'nın merkezi olan Amid'i kuşattı. Kısa süre içinde Hısn-ı Keyfa Artuklarına bağlı diğer bütün kaleleri de ele geçiren Eyyubi hükümdarı Melikü'l Kamil, Mısır'a dönüşünde Mevdud'u esir olarak yanında götürdü. Böylece Artukluların Hısn-ı Keyfa kolu tarih sahnesinden çekildi. Amid, 1232 senesinde Eyyubilerin hâkimiyeti altına girdi.¹⁸¹

Melikü'l Kamil, Amid'i ele geçirdikten sonra Amid'in dış surunu yıkarak daha çok iç surlarını kuvvetlendirmiş ve Amid'i bu şekilde daha korunaklı hale getirmeyi planlamıştır. Melikü'l Kamil Mısır'a dönerken şehrin yönetimini Amcaoğlu Şemsül Mülük Ahmed'e bırakmış, ancak onun hastalanarak ölmesiyle valiliği sadece 12 gün sürmüştür. Onun yerine oğlu Şihâbeddin Gazi'yi vali tayin etmiştir. Şihâbeddin Gazi'nin şehri, Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alaeddin Keykubad'a teslim edeceği söylentilerinin yayılması nedeniyle Melikü'l Kamil onu görevinden azlederek hapsedmiştir. Hısn-ı Keyfa ile beraber Amid valiliği görevini oğlu Melikü's Sâlih Necmeddin Eyyûb'e vermiştir.¹⁸² Eyyûbilerin bu şekilde Diyarbekir'e yerleşmeleri, uzun zamandır Diyarbekir'de gözü olan Anadolu Selçuklu sultanı Alaeddin Keykubad'ı rahatsız etmişti.

I. Alaeddin Keykubat 1235 yılında Taceddin Pervane kumandasına büyük bir ordu vererek Amid'i kuşatmasını istedi. Ancak bu kuşatma sırasında şehri savunan Mübarizüddin b. Heftir Özkeş komutasındaki kuvvetlerin bütün güçleriyle karşı koymaları ve surların dayanıklılığı nedeniyle sonuçsuz kaldı.¹⁸³ Amid'i neye mal olursa olsun almak isteyen Alaeddin Keykubat bir sonraki yıl bu defa Kemalettin Kamyar komutasındaki orduyu Amid üzerine sevk etti. Mısır ve Suriye sultanı Melik Kamil bütün kuvvetlerini toplayarak Alaeddin Keykubat üzerine gelmeye başladı. Bu durum üzerine o sırada Moğol tehlikesinin gittikçe büyümesi dolayısıyla halife Mustansır Billah, Muhiddin el-Cevzi'yi elçi olarak göndermiş ve iki sultan arasında barış yapılmasını sağlayarak Amid kuşatması kaldırılmıştır. Böylelikle Amid, Eyyubiler elinde kalmaya devam etmiştir.¹⁸⁴ Ancak Sultan Alaeddin Keykubat'ın 1237'de ölmesi üzerine yerine

¹⁸¹ Aydın Usta, "Artuklular", **Türkler Ansiklopedisi**, C. VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 471-483; Osman Turan, **Doğu Anadolu...**, s. 193; Beysanoğlu, I, s. 308-311; Yınanç, a.g.m., s. 616; Çevik, a.g.t., s. 285, 286.

¹⁸² Beysanoğlu, I, s. 353, Ramazan Şeşen, "Eyyûbiler", **TDVİA**, C. XII, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 23.

¹⁸³ Yınanç, s. 617; Osman Turan, **Selçuklular Zamanında...** s. 404; İbn Bibi, **El Evamirü'l Ala'îye fi'l-umuri'l Alaiye (Selçukname) I**, (çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 446,447.

¹⁸⁴ Yınanç, s. 617.

geçen II. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında Amid politikası devam etmiş ve yeni sultan da Amid'i ele geçirmek için hazırlıklara başlamıştır. 1240 senesinde Zaireddin Tercüman'ın önerisi ve isteği ile Amid II. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında yeniden kuşatıldı. Zaireddinle beraber Sivas subaşı Mübarizeddin Çavlı ve Niksar subaşı Mübarizeddin Yavtaş, Amid'in fethi için görevlendirildi. Başkumandan tayin edilen Mübarizeddin Çavlı, büyük bir orduyla Amid'e hareket ederek kuşatmaya katıldı. Melik Kamil'in oğlu Eyyûbi hükümdarı Melik Salih bu sırada Hısn-ı Keyfa'da oturuyordu. Kürt aşiret reislerinden biri olan ve sur üzerinden bulunan Fahreddin Dinari, Nasireddin Arslan ile anlaşarak 400 bin dirhem karşılığında Diyarbekir'i teslim edeceğini söyledi. Bundan çok memnun kalan Çavlı, derhal harekete geçerek bu parayı topladı ve 1240 senesinde Diyarbekir, Anadolu Selçuklu hâkimiyetine girmiş oldu.¹⁸⁵ Diyarbekir'in fethi sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'e bildirilince eskiden beri çok önemli görülen bu fetih için merkezde ve bütün kentlerde şenliklerin tertip edilmesini ve herkesin bu şenliklere katılım sağlamasını ilan etti.¹⁸⁶ Bunun yanı sıra Mübarizüddin Candar'ı da şehrin subaşılığına tayin etti.¹⁸⁷ Diyarbekir'in fethinden sonra Eyyubi hükümdarı Şehabeddin Gazi'nin hükümdarlığı altında bulunan Meyyâfârikin'in ele geçirilmesi de artık önem arz etmeye başladı. Zira Eyyubi hükümdarı 1241 yılında Diyarbekir'i geri almak amacıyla saldırılarda bulunarak Amid'i kuşatmıştı. Bu durum üzerine 1241 yılında Selçuklu ordusu Meyyâfârikin üzerine hareket etti. Ancak bu sıralarda Babai isyanının ortaya çıkması ve Moğol tehlikesinin baş göstermesi nedeniyle taraflar arasında Halife Mustansır tarafından bir uzlaşma sağlanarak kuşatmaya son verildi.¹⁸⁸

1243 yılında yapılan Köseadağ Savaşı'nda Selçukluların bozguna uğraması, 1246 yılında Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev'in hayatını kaybetmesi ile yaşanan taht sorunları ve Selçukluların içine düştüğü özellikle Konya merkezli siyasi krizler neticesinde giderek güçsüzleşen Selçuklular, Moğol tehlikesiyle baş başa kaldılar. Baycu Noyan komutasında bölgede etkin olmaya başlayan Moğollar, önce Ahlat'ı daha sonra Diyarbekir ve Meyyâfârikin'i ele geçirerek Urfa'ya kadar ilerlediler.¹⁸⁹ Moğolların Anadolu coğrafyasını 1257 senesinde istilasını, II. İzzeddin Keykavus'un ordusunun yenilmesini

¹⁸⁵ Yinanç, s. 617; Osman Turan, a.g.e., s. 438; Beysanoğlu, I, s. 358-360; İbn Bibi, a.g.e., s. 43-48.

¹⁸⁶ Osman Turan, a.g.e., s. 439; Beysanoğlu, I, s. 362.

¹⁸⁷ Beysanoğlu, I, s. 362.

¹⁸⁸ Beysanoğlu, I, s. 162; Ahmet Savran, "Meyyâfârikin", **TDVİA**, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 512; Turan, **Selçuklular Zamanında...**, s. 448.

¹⁸⁹ Osman Turan, a.g.e., s. 523; Osman Turan, **Doğu Anadolu...**, s. 195.

ve Diyarbekir'deki muhafız ordusunun sefere çıkmasını fırsat bilen Meyyâfârikin'de oturan Eyyûbi hükümdarı Melik Kamil, Diyarbekir'i almaya karar verdi. Mardin hükümdarı Necmeddin Gazi'ye haber verip onun da desteğini aldıktan sonra topladığı ordunun başına Necmeddin Muhtar'ı geçirerek 1257 yılında Diyarbekir'i kuşattı. Diyarbekir'i korumak maksadıyla gönderilen Şerefüddin Ahmed komutasındaki Selçuklu ordusunu mağlup eden Eyyûbi ordusu, Amid'i ele geçirdi. Melik Kâmil, Amid'e Seyfeddin b. Mücelli'yi subaşı olarak atadı.¹⁹⁰

Diyarbekir'in Melik Kâmil tarafından ele geçirildiğini öğrenen Hülagu Han, Melik Kamil'e haber gönderip Diyarbekir'i Selçuklu Sultanı IV. Kılıçarslan'a iade etmesini ve Bağdat'a yapacağı sefere katılmasını istedi. Melik Kamil'in bu teklifi reddetmesi üzerine Bağdat seferinden sonra Hülagu, kardeşi Yeşmut'u 1259 yılında Meyyâfârikin üzerine gönderdi. Yeşmut, Meyyâfârikin'i uzun bir süre kuşatma altında tuttu. Bu uzun süreçte kıtlıkla mücadele etmek zorunda kalan Meyyâfârikin teslim olmaya mecbur kaldı. Melik Kamil ise işkenceyle öldürülerek ve başı bir mızrağın ucuna asılarak Şam sokaklarında gezdirildi. Böylece Moğollar 1259 yılında Eyyûbilerin Meyyâfârikin'deki hâkimiyetine son verdi.¹⁹¹ Meyyâfârikin'in teslim alınmasından sonra Hülagu, Amid'e yürüyerek Seyfeddin b. Mücelli'nin elinden burayı da teslim alarak Eyyubilerin Amid'deki varlığına son verdi.¹⁹² Amid'i kontrol altına alan Hülagu, burayı kendi tahakkümü altında yönetmek maksadıyla Anadolu Selçuklularına verdi. Hülagu bununla beraber Musul'u merkez yaparak Diyar-ı Bekr, Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı Rebia'yı bir araya getirerek Diyarbekir eyaletini kurdu. Çoğunluğu Oyratların oluşturduğu bir tümen asker ile askeri eyalet meydana getirdi. Boy ve oymakları da bu eyalete yerleştirdi.¹⁹³

Hülagu 1264 yılında Diyarbekir eyaletine vali olarak Tudan Noyan'ı atadı. 1265 yılında tahta çıkan Abaka Han zamanında ise Razieddin Baba ve Celaleddin Tarir burada vali olarak görev yaptılar. Abaka Han babasının dul eşi Kutuy Hatun'a Meyyâfârikin'i

¹⁹⁰ Yınanç, s. 618.

¹⁹¹ V. Minorsky, a.g.m., s. 199; Ahmet Savran, a.g.m., s. 512; Yınanç, s. 618; Abdülkerim Öner, "Moğolların Diyarbakır ve El-Cezire Bölgesinde Yaptıkları Zulümler Üzerine Bir İnceleme", **İlkçağlardan Osmanlıya Diyarbakır**, (Ed. İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Mustafa Öztürk, Ziya Polat), İstanbul 2018, s. 321; Abdulkadir Yuvalı, **İlhanlılar Tarihi I ve Kuruluş Devri**, Erciyes Üniversitesi Basımevi, Kayseri 1994, s. 84; Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, (çev. Dr. M. Reşat Uzman, Ötüken Yayınları, İstanbul 1980, s. 343.

¹⁹² Yınanç, s. 618; Beysanoğlu, I, s. 372.

¹⁹³ Yınanç, s. 618; Ahmet Savran, a.g.m., s. 512; Faruk Sümer, **Anadolu'da Moğollar**, TTK Basımevi, Ankara 1970, s. 13.

“tonluk” (elbiselik) olarak verdi. Bu bölgenin diğer bir kısmını ise Olcay Hatun’a bağışladı.¹⁹⁴ 1259 yılından 1302 yılına değin Diyarbekir bölgesi Moğolların kontrolünde Anadolu Selçuklularına bağlı kaldı. 1302 yılından sonra ise Gazan Han, Diyarbekir’in yönetimini Mardin Artuklu hükümdarı Necmeddin Gazi’ye verdi.¹⁹⁵ Necmeddin Gazi’nin 1312’de ölümünden sonra yerine oğlu Melikü’s Salih geçti. Diyarbekir böylece Moğol hâkimiyeti altında Mardin Artukluları tarafından bir süre yönetildi. Gazan Han’dan sonra Olcaytu Han tahta geçti. Diyarbekir eyaleti Olcaytu Han zamanında önce Mulay Noyan tarafından onun ölümü üzerine de 1312’de Sutay Noyan tarafından idare edildi. 1317’de Sutay Noyan’ın Ermeniye valiliğine tayin edilmesiyle yerine İrincin Noyan getirildi. Bir müddet sonra da Emir Çoban onu azlederek Sutay’ı tekrar bu eyalete vali olarak atadı. Diyarbekir eyaleti 1332 yılına kadar Sutay Noyan tarafından yönetildi. Ondan sonra ise Oyratların reisi olan Ali Paşa Diyarbekir’e vali oldu. 1336’da Sutay Noyan’ın oğulları Hacı Togay ve Barımbay, Celayirli Şeyh Hasan ile birleşerek Ali Paşa’yı valilikten ettiler.¹⁹⁶ 1336’dan sonra İlhanlıların varlığının son bulması neticesinde Çobanlılar 1350 yılına kadar daha sonra ise Celayirliler 1394 yılına kadar Diyarbekir bölgesinde varlıklarını sürdürdüler. Mardin Artukluları, İlhanlıların yerine gelen bu iki devlete bağımlı olarak gücünü ve konumu korudu.¹⁹⁷ Mardin Artuklularının başında bulunan Necmettin Salih 1365 yılında öldükten sonra yerine oğlu Ahmed geçtiyse de kısa bir süre sonra onunda ölmesiyle yerine Ahmed’in oğlu Melik Salih Mahmud başa geçti. Tahtta dört ay gibi kısa bir süre kaldıktan sonra yerine amcası Davud, Artuklu hükümdarı oldu. Davud’un da 1376 yılında ölmesinden sonra el-Melikü’z-Zâhir Meceddin İsa tahta çıktı.¹⁹⁸ Sultan İsa zamanında etkin olmaya başlayan güç unsurlarından biri de Timur’dur.

Timur’un Yakın Doğu’da kazandığı zaferlerden sonra 1393 yılında Mardin’e yaklaşması nedeniyle Sultan İsa, ona tâbii olmaya mecbur kaldı. Ancak Sultan İsa’nın bizzat huzura varıp tâbiyetini bildirmemesi ve Timur ile Sultan İsa askerleri arasında şehirde yaşanan çatışmalar neticesinde Timur, Artuklu hükümdarı Sultan İsa ve yanındakileri esir aldı. Ancak şehrin çok korunaklı olması nedeniyle şehri ele geçiremedi.¹⁹⁹ Timur, Mardin’den Aladağ’a doğru hareket ederken Karakoyunlulara

¹⁹⁴ Yınanç, s. 618; V. Minorsky, a.g.m., s. 199; Ahmet Savran, s. 512;

¹⁹⁵ Osman Turan, a.g.e., s. 202; Yınanç, s. 619;

¹⁹⁶ Yınanç, s. 620; Faruk Sümer, **Karakoyunlular**, C. I, TTK Yayınları, Ankara 1967, s. 33, 34.

¹⁹⁷ Beysanoğlu, **Diyarbakir Tarihi**, I, s. 378.

¹⁹⁸ Beysanoğlu, I, s. 378; Osman Turan, **Doğu Anadolu**, s. 207

¹⁹⁹ Osman Turan, a.g.e., s. 209.

saldırdı ve onların mallarını yağma ederek 1394 yılında Karaca Kaleyî²⁰⁰ kuşattı ve ele geçirerek burayı tahrip etti. Timur, Diyarbakır'ı ele geçirdikten sonra burayı kendisine tâbii olarak Anadolu ve Suriye seferlerine iştirak eden Akkoyunlu Kara Yülük Osman Bey'e bıraktı. Timur, Bağdat'a doğru yola koyulurken Mardin'i kuşatma işini de Kara Yülük Osman Bey'e verdi.²⁰¹ Böylelikle Diyarbakır bölgesinde 1401 yılından itibaren Akkoyunlu hâkimiyeti başlamış oldu. Akkoyunlular Amid'i başkent yaparak burada devletlerini kurdular.²⁰²

1407 yılında Mecdeddin İsa, Halep de istiklalini ilan eden Emir Çeküm'ü yanına alarak Diyarbakır'ı kuşattı. Yapılan şiddetli savaşta Kara Yülük Osman Bey'in oğlu İbrahim, Çeküm tarafından öldürüldü. Kara Osman, Amid'e çekilerek şehrin kapılarını kapattı. Kısa bir süre sonra Kara Osman hücumu geçerek Sultan İsa ve Çeküm'ün askerlerini bozguna uğratarak Çeküm'ü ve Sultan İsa'yı öldürdü.²⁰³ Artuklular bu büyük kayıptan sonra Mardin surları içine çekildiler. Sultan İsa'nın yerine oğlu Şehabeddin Ahmed tahta çıktı. Kara Osman'ın Mardin'i kuşatması üzerine Şehabeddin Ahmed, Karakoyunlu Kara Yusuf'tan yardım istedi. Kara Yusuf bu istek üzerine harekete geçerek Amid'e doğru yürüdü. Bu durum üzerine Kara Osman, Mardin kuşatmasını kaldırarak Amid'e hareket etti. Yapılan savaşta mağlup olan Kara Osman, Amid surları içine çekildi. Kara Yusuf muhasaradan vazgeçerek Şehabeddin Ahmed'in daveti üzerine Mardin'e gitti. Mardin'e varan Kara Yusuf, Şehabeddin Ahmed'i 1409 yılında Musul'a gönderince Artuklular Devleti de böylece tarih sahnesinden çekilmiş oldu.²⁰⁴ Mardin'i hâkimiyeti altına alan Kara Yusuf, Kara Yülük Osman'la olan mücadelesine kaldığı yerden devam etmeye kararlıydı. 1411 yılında ikinci defa Amid'i kuşatan Kara Yusuf, şehri ele geçiremeyerek bölgeyi yağmalamakla yetindi. Ergani'ye giderek kaleyi kuşattı. Kaleyi

²⁰⁰ Karaca kale diye bahsedilen yer Diyarbakır'dır. Bu bilgiyi veren Nizamüddin Şami, Zafername adlı eserinde Karaca kale ile ilgili "*Kale o derece muhkem idi ki dünyada misli yoktu, yüksekliği tavsif olunamaz; bütün taşları yontma ve bağları kireç ve alçı ile bağlanmıştı. Temelleri pek derin kazılmıştı ki bir duvarın üzerinde iki süvari yan yana at koşturabilirdi, o kadar genişti, burçları göklere kadar yükselmişti. Yapısal dört bin üç yüz sene olduğu rivayet olunur, şimdiye kadar hiçbir fert onu kudret ve kuvvetiyle teshire muvaffak olamamıştı.*" Bkz. Nizamüddin Şami, Zafername, (çev. Necati Lugal), TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 184.

²⁰¹ Yınanç, s. 621; Osman Turan, a.g.e., s. 209, 210; Nizamüddin Şami, a.g.e., s. 184; Ebu Bekr-i Tihriani, **Kitab-ı, Diyarbakıriyye**, (çev. Prof. Dr. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 44; Mükrimin Halil Yınanç, "*Akkoyunlular*", **İslam Ansiklopedisi**, C. I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978, s. 257.

²⁰² Şevket Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, C. II, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 1998, s. 427.

²⁰³ Osman Turan, a.g.e., s. 211; Beysanoğlu, II, s. 427; Yınanç, a.g.m., s. 259.

²⁰⁴ Osman Turan, a.g.e., s. 211; Beysanoğlu, II, s. 427; Faruk Sümer, **Karakoyunlular**, s. 79, 80; Yınanç, s. 622.

kurtarmaya giden Karayülük ile Kara Yusuf arasında birçok defa savaşlar oldu. 1418’de Kara Yusuf tekrar Amid’i kuşattı. Ancak Kara Yülük Osman’ın Haleb’e kaçması üzerine kuşatmayı kaldırdı.²⁰⁵ Kara Yusuf’un 1420’de ölümünden sonra yerine oğlu İskender geçti.²⁰⁶ 1423’te Amid’i kuşatan İskender Mirza, Şahruh’un kendisine doğru hareket ettiği haberini alınca kuşatmayı kaldırarak Şahruh üzerine yürüdü.²⁰⁷ 1433’te bu defa Memluk sultanı Barsbay, Akkoyunluların kendi ülkelerine yaptıkları yağma hareketleri dolayısıyla Amid’e gelerek burayı kuşattı. 35 gün kuşatma altında tutulan Amid, Barsbay tarafından ele geçirilemedi. Bunun üzerine Kara Osman ile Barsbay arasında bir antlaşma yapılmış ve Memluk sultanı geri dönmüştür. Memluklere ağıra mal olan bu sefer aynı zamanda Diyarbekir’in çok tahrip olmasına neden olmuştur.²⁰⁸ Kara Yülük Osman Bey’in 1435 yılında ölümünden sonra Amid’e oğlu Ali Bey hâkim olmuş ancak daha sonra diğer oğlu Hamza Bey, Amid’i kuşatarak Ali Bey’in oğulları Cihangir ve Hasan Bey’i Amid’den çıkararak şehri hâkimiyeti altına almıştır.²⁰⁹ Hamza Bey’in 1444 yılında ölümünden sonra ise yerine Cihangir Mirza, Akkoyunluların başına geçti. Kardeşi Uzun Hasan’a da Ergani’nin idaresini verdi.²¹⁰ Cihangir Bey’in Amid’e hâkim olduğu zamanlarda Amid, birkaç defa Karakoyunlular tarafından kuşatılmış ancak alınamamıştır.²¹¹ Karakoyunlular ile mücadelenin sonlandığı zamanlarda Cihangir Bey’in elinde bulunan Amid şehri, 1453 yılında Uzun Hasan tarafından ele geçirildi.²¹² Akkoyunlular tarafından uzun süre başkent olarak kullanılan Amid şehri, Uzun Hasan döneminde devletin başkentinin 1469 yılında Tebriz’e taşınmasıyla Diyarbekir vilayetinin bir merkezi olarak kaldı.²¹³ Böylece Diyarbekir, Akkoyunluların bir vilayeti olarak buraya atanan valiler tarafından yönetilmeye başlandı. Sultan Yakup ve Kasım b. Cihangir burada valilik yaptılar. Kasım Bey’in valiliği zamanında Şah İsmail’den kaçan Elvend Bey’in buraya saldırarak Kasım Bey’i öldürmesiyle şehir 1504 yılında onun eline

²⁰⁵ Yinanç, s. 622; Beysanoğlu, II, s. 428, 429; Faruk Sümer, a.g.e., s. 99.

²⁰⁶ Sümer, s. 111; Beysanoğlu, II, s. 430

²⁰⁷ Yinanç, s. 622; Ebubekir Tihriani, s. 63-67.

²⁰⁸ Yinanç, s. 622; Beysanoğlu, II, s. 431.

²⁰⁹ Yinanç, s. 622; Beysanoğlu, II, s. 433; Tihriani, s. 85, 87.

²¹⁰ Beysanoğlu, II, s. 434; Tihriani, s. 97.

²¹¹ Yinanç, s. 622.

²¹² Uzun Hasan’ın Cihangir Bey’in elinden Amid’i alma olayını detaylı okumak için Bkz. Walther Hinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, TTK Yayınları, Ankara 1992, s. 24-26; Muhsin Behrâmnejâd, **Karakoyunlular Akkoyunlular**, (trc. Serdar Gündoğdu, Ali İçer), Kronik Yayınları, İstanbul 2019, s. 98; John E. Woods, **300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular**, (çev. Sibel Özbudun), Milliyet Yayınları, İstanbul 1993, s. 137; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, TTK Yayınları, Ankara 2003, s. 190; Yinanç, “*Akkoyunlular*”, s. 259.

²¹³ Nejat Göyünç, s. 466; Yinanç, s. 622; Beysanoğlu, II, s. 450; Yinanç, a.g.m., s. 260.

geçti. Elvend Bey'in 1505 yılında ölümü üzerine Zeynel Bey b. Uğurlu Mehmed buraya hâkim oldu. Ancak kısa süre sonra Elvend Bey'in divan reisi Emir Bey, Zeynel Bey'in üzerine giderek Amid'i ele geçirdi. Zeynel Bey ise Dulkadiroğlu Alaüddevle'ye sığındı. Şah İsmail'in 1507 yılında Dulkadiroğlu'na düzenlediği sefer sırasında Emir Bey ona itaatini arz ederek Diyarbekir bölgesini Şah İsmail'e teslim etti.²¹⁴ Şah İsmail Diyarbekir'e vali olarak Ustaclu Muhammed Han'ı atadı. Ancak Emir Bey'in şehrin idaresini verdiği kardeşi Kayıtmaz şehri terk etmedi. Bunun haricinde Dulkadirli Alauddevle 1510 yılında Amid'i ele geçirmek amacıyla saldırıda bulunmuş ancak Ustaclu Muhammed Han tarafından mağlup edilmesiyle saldırı başarısız olmuştur. 23 Ağustos 1514 yılında Çaldıran Savaşı'nda Safeviler'in yenilmesi ve bu muharebeye katılan Ustaclu Muhammed Han'ın burada ölmesi ve İdris-i Bitlisi'nin Doğu Anadolu'da yürüttüğü faaliyetler neticesinde yörede bulunan Sünni beylik ve aşiretlerin Osmanlı tâbiyetini kabul ederek şehirde bulunan Safevî kuvvetlerini şehirden çıkarmasıyla 1515 yılında Bıyıklı Mehmet Paşa öncülüğünde şehre gelen Osmanlılar idareyi ele aldı.²¹⁵ Bu tarihten sonra Diyarbekir, Cumhuriyet dönemine kadar Osmanlı Devleti tarafından atanan valilerce yönetildi.

²¹⁴ Yınanç, s. 622; Nejat Göyünç, s. 466; Beysanoğlu, s. 461, 462.

²¹⁵ Göyünç, s. 466.

İKİNCİ BÖLÜM

DIYARBAKIR'IN SOSYAL, KÜLTÜREL VE EKONOMİK TARİHİ

Şehirlerin siyasi tarihi kadar; sosyal, ekonomik ve kültürel anlamda şehre aktarılan değerlerde mekânı tanımak ve anlamak açısından büyük önem arz etmektedir. Bu bakımdan bir şehri daha iyi tanımak ve tarihini daha iyi takip etmek için o şehirde yaşamış insanların ve devletlerin şehirde yapmış oldukları tüm faaliyetleri de dikkatle incelemek gerekmektedir. Şehre kazandırılan değerlerin ve şehri önemli kılan faaliyetlerin neler olduğunu şehir ve toplum bağlamında dikkate alarak bir çerçeve oluşturmak, şehrin siyasi tarihini bilmek kadar önem arz etmektedir. Bu sebeple tezimizin bu bölümünde İslâm öncesi dönemde Diyarbakır'da hüküm sürmüş devletlerin ve milletlerin buradaki faaliyetlerini kısaca özetleyip İslam fethinden sonra VII. ve XVI. yüzyıl arasında Diyarbakır'ın sosyal, kültürel ve ekonomik durumunu anlatmaya gayret edeceğiz.

2.1. Diyarbakır'ın Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Durumu

2.1.1. Toplumsal Yapı

Anadolu'nun en eski yerleşim yerlerinden biri olan Diyarbakır, İlk Çağlardan itibaren dikkat çeken bir bölge olarak tarihi süreçte yer almıştır. M.Ö. 5000 tarihlerine kadar giden bir geçmişe sahip olan bu şehrin ne kadar eskiye dayandığı tam olarak bilinmemektedir. M.Ö. 3000 yıllarında Dicle ve Fırat Irmakları arasına ilk olarak Subarruların ve M.Ö. 2000 yıllarında Hurrilerin buraya yerleştiği bilinmektedir.²¹⁶ Daha sonra Asurlular, Bit Zamani Krallığı, Urartular, İskitler, Medler, Persler, Makedonlar, Partlar, Sasaniler ve Romalılar olmak üzere birçok imparatorluk ve krallık Diyarbakır bölgesinde hâkimiyet tesis etmişlerdir. Bu dönemlerle ilgili Diyarbakır'da sosyal, kültürel ve ekonomik ne gibi faaliyetler yapıldığına dair yeterli veri olmadığından bir yorum yapılamamaktadır. Ancak İlk Çağlarda yaşamı sürdürmeye çalışan insan topluluklarının su kenarlarını kendilerine mesken olarak seçme nedenlerini (tatlı su ihtiyacı, taşımacılık, tarım için verimli topraklar, sıcak iklim vb.) göz önüne alınca Dicle ve Fırat Nehirleri

²¹⁶ Parla, 2004, s. 247.

arasında kalan Diyarbakır bölgesinin bu anlamda ekonomik ve sosyal nedenlerle tercih edildiğini görmüş oluruz.²¹⁷

Diyarbakır şehrinin sosyal dokusu ile ilgili ilk bilgiler Romalıların ve Bizanslıların şehre hâkim olmasından sonra öğrenilebilmektedir. Bu dönemde Hz. İsa'nın öğrencilerinden Adday tarafından Hristiyanlık M. I. yüzyılda Diyarbakır'a ulaşmıştır. Burada Hristiyanlığı benimseyen ilk millet Süryaniler olmuştur. 313 yılında Milano Fermanıyla Hristiyanlığın Roma İmparatorluğu'nun resmi dini olmasıyla beraber bu coğrafyada Hristiyanlık hızlı bir şekilde yayılmaya başlamıştır.²¹⁸ Sasaniler ve Romalılar arasındaki savaşlar neticesinde M.S. 359 yılında Diyarbakır'ı, Sasani İmparatoru II. Şapur ele geçirmiş ancak 363 yılında Romalılar tekrar Diyarbakır'da hâkimiyetlerini tesis etmişlerdir. Bu dönemde Sasanilerle Romalılar arasında bir antlaşma yapılmış ve bu antlaşma neticesinde Sasanilerin elinde kalan bölgelerde bulunan Hristiyan halk, Diyarbakır'a göç etmiştir.²¹⁹ Böylece Diyarbakır'da Hristiyan nüfusu büyük bir artış göstermiştir.

639 yılında şehrin Müslümanlar tarafından fethedilme sürecine kadar Diyarbakır halkı, Şemsiler (güneşe tapanlar), Yahudiler ve Hristiyanlar olarak üç dine ayrılmıştı. Hristiyanlar da kendi içinde Gregoryen (Ermeni), Yakubi (Süryani-Kadim), Ortodoks (Rum), Melki (Ortodoks/Süryani) ve Nasturi olmak üzere beş mezhebe ayrılmışlardı. Diyarbakır'da Hristiyanlığın hızlıca yayıldığı bu dönemde birçok kilise inşa edilmiştir. Kiliseler bugün bile varlığını korumaktadır.²²⁰

639 yılında Hz. Ömer döneminde İyaz b. Ganem tarafından Diyarbakır'ın fethedilmesiyle birlikte Bizans ve Sasani arasındaki savaşlardan dolayı ekonomik sıkıntılar içerisine düşen ve ağır vergiler altında ezilen halk, sosyal anlamda refaha kavuşmuştur. Ekonomik faaliyet özgürlüğünün tanınmasıyla birlikte Müslümanlar ile Diyarbakır halkı arasında bağlar kuvvetlenmeye başlamıştır.²²¹ Fetihden sonra Diyarbakır'da İslâm dini yayılarak halkın birçoğu kendi isteğiyle İslâm dinini seçmiştir.

²¹⁷ Bülül, Cemil, Ezgigül Doğan, “Eski Yakındoğu’da Nehirler ve Kentler”, *Asia Minor Studies*, C. 4, S. 8, Temmuz 2016, s. 29.

²¹⁸ Beysanoğlu, I, 1998, s. 129, 130.

²¹⁹ Honigmann, a.g.e., s. 3; E. Gibbon, a.g.e., s. 327, 331.

²²⁰ Beysanoğlu, I, 1998, s. 130.

²²¹ Ahmet Ali Ararat, “Sadru’l İslam Döneminde Diyarbakır’daki Ekonomik Durum”, *İlk Çağlardan Osmanlıya Diyarbakır*, (edt. İbrahim Özcoşar, Mustafa Öztürk vd.), Ensar Neşriyat, İstanbul 2008, s. 131-133.

Şehrin en büyük kilisesi Mar Thoma'nın önce bir kısmı daha sonra tamamı camiye çevrilerek ibadete açılmıştır.²²²

İslam fethinden sonra Hristiyan nüfus ilk zamanlarda çoğunluğunu korurken bölgeye Müslüman Arapların göçmesiyle beraber Müslüman nüfus hızla artmaya başlamıştır. Emeviler ve Abbasiler döneminde artan Arap nüfusunun çoğunluğuyla beraber bölgede başlayan isyanlar (Harici, Ermeni) şehrin istikrarsızlığa sürüklenmesine neden olmuştur.²²³ Abbasi halifesi tarafından bölgeye vali olarak tayin edilen Şeyban oğullarından İsa b. Şeyh Selil eş-Şeybânî'nin isyan ederek 869 yıllarında Diyarbakır'e hâkim olmasından sonra buradaki Haricilerin etkinlikleri zayıflamaya başlamış ve Şeybânîlerin 30 yıllık iktidarı sürecinde Diyarbakır bölgesinde Arap nüfus gittikçe artmıştır. Bu artış onlardan sonra da devam etmiştir.²²⁴ Halife Mutezid'in Şeybanilerden Amid'i (Diyarbakır) almasından sonra bölge 899-930 yılları arasında Abbasiler tarafından yönetilmiştir. Abbasilerden sonra 930-978 yıllarında Diyarbakır'a hâkim olan Arapların Tağlibi koluna mensup Hamdaniler döneminde de Müslüman Arap nüfusu varlığını korumuştur. Özellikle bu dönemde Bizanslıların sürekli saldırı, baskı ve yağmalarına maruz kalan Hamdaniler, istikrarı sağlamayı başarmışlardır.²²⁵

Hamdanilerden sonra kısa bir süre Büveyhoğulları 978-984 tarihlerinde buraya hâkim olmuşlar. Ancak çok geçmeden Mervaniler 984 yılında Diyarbakır bölgesini hâkimiyetlerine almışlardır. İslam fethinden önce bölgede Hristiyan halk arasında konuşulan Süryani ve Ermeni dilleri ön planda iken İslam fethinden sonra Hamdanilere kadar çoğunlukta olan Araplar bölgeye yayılarak bölgenin Araplaşmasını sağlamışlardır.²²⁶ Hamdanilerden sonra Humeydiye adlı kürt aşiretinin bir kolu olan Harbuhti oymağına mensup Mervanilerin burada etkili olmaya başlamasıyla etnik unsur giderek farklılaşmaya başlamıştır. Özellikle Humeydiye, Başneviye, Zaza ve Hakkariye adlı Kürt kabilelerinin bölgenin her yerine yayılması, bu etnik unsur değişiminin yaşanmasının en önemli nedeni olmuştur.²²⁷ Şafii mezhebini benimseyen Mervaniler,

²²² Beysanoğlu, I, 1998, s. 160.

²²³ Sıddık Ünal, "Mervanoğulları Döneminde Diyarbakır", **I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri**, (edt. Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal), Diyarbakır 2004, s. 171.

²²⁴ Yinanç, 607;

²²⁵ Baheddin Yıldız, "Osmanlı Öncesi Diyarbakır'ına Genel Bir Bakış", **Osmanlı'dan Cumhuriyete Diyarbakır**, (edt. Baheddin Yıldız, Kerstin Tomenendal), Pozitif Matbaacılık, Ankara 2008, s. 20.

²²⁶ Yinanç, 611.

²²⁷ Yinanç, 611.

bölgeye hâkim olduktan sonra Şafiliği bölgede yaymaya başlamışlardır. Dini inanış açısından buraya kısa bir parantez açacak olursak, Emeviler ve Abbasiler döneminde hâkim olan haricîliğin IX. yüzyıl içerisinde ve sonrasında zayıflamasıyla bölgede önce Hanbeli ve Maliki mezhepleri, daha sonra Hamdaniler ve Mervaniler döneminde Şafii mezhebi yayılmaya başlamıştır.²²⁸ Böylelikle bölge genel olarak sünnileşmeye başlamışsa da haricilikte büsbütün ortadan kalkmamış başka dinlerin kültür öğeleri ile karışarak Yezidilik adı ile günümüze kadar gelmiştir.²²⁹ Ayrıca Mervaniler döneminde Müslüman ahalinin yanı sıra Hristiyan nüfusunda bölgede etkinliğinin olduğunu bilmekteyiz. Özellikle Nasruddevle döneminde Süryaniler dinlerini rahat bir şekilde yaşamış hatta bu dönemde Hristiyanlar vezirlik görevine de getirilmişlerdir.²³⁰ Dolayısıyla Müslüman nüfusun yoğun olduğu kadar Hristiyan nüfusunda bu dönemde önemli bir seviyeye ulaştığını görebilmekteyiz.

XI. asrın ortalarında ve sonlarına doğru Diyarbakır'a yapılan Türkmen hareketleriyle ve 1085 yılında nihayet Diyarbakır'ın Selçukluların hâkimiyetine girmesiyle bölgede Türkmen nüfusu büyük bir artış gösterdi. 1092 yılında Melikşah'ın ölümüyle bölge Suriye Selçuklu meliki Tutuş'un hâkimiyeti altına girdi. Daha sonra Sultan Berkıyruk ile girdiği saltanat mücadelesinde 1095 yılında yapılan muharebede Tutuş öldü. Tutuş'un ölümüyle Diyarbakır bölgesinde oluşan iktidar boşluğu Türkmen beylerinin bu bölgeleri paylaşmasıyla sonuçlandı.²³¹

İnaloğulları, Nisanoğulları, Artuklular, Akkoyunlular gibi Türkmen beyliklerin XII. ve XVI. yüzyılın başlarına kadar bölgede etkin güç olarak varlıklarını devam ettirmesi Diyarbakır'da Türkmen nüfusunun artmasına ve sosyal yapının zamanla Türk kimliğine bürünmesine ve dört mezhebe mensup Müslümanların bir arada yaşamasına neden olmuştur. Bu durumun bir yansıması olarak Artukların inşa ettiği Mesudiye Medresesi'nde bulunan kitabede medresenin dört mezhebin fakihlerine tahsis edildiğini görmekteyiz.²³² XII. asrın ikinci yarısından sonra ise Hanbeli ve Maliki mezhepleri yavaş yavaş etkisini kaybedince Diyarbakır'da Hanefi ve Şafii mezhebi ön plana çıkmaya

²²⁸ Baheddin Yıldız, a.g.e., 2008, s. 21; Yınanç, 611.

²²⁹ Yınanç, 611.

²³⁰ Yusuf Baluken, “*Mervâniler Devrinde Süryaniler*”, **Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 19, Bingöl 2022, s. 134-137; İbrahim Yılmazçelik, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır**, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 15.

²³¹ Yediyıldız, 2008, s. 24, 25; Yınanç, s. 611, 612.

²³² Gabriel, 2022, s. 266, no.97; Mesudiye Medresi başlığı altında kitabeye yer verilmiştir.

başlamıştır.²³³ Özellikle Akkoyunlu ve Osmanlı idaresinde Diyarbakır'da inşa edilen camilerde Şafiiiler kısmının bulunması bu düşünceleri doğrular niteliktedir. Diyarbakır Osmanlı idaresine girdikten sonra Hanefi mezhebi devletin resmi mezhebi olması dolayısıyla Türk halkının çoğunluğu bu mezhebi benimsemiştir. Kürtler ise Şafii mezhebini benimseye devam etmişlerdir.²³⁴ Sonuç olarak, Diyarbakır bölgesindeki sosyal yapının değişimi burada hâkimiyet kuran devletlerin etnik unsurları ve benimsedikleri dini inançlarla paralellik göstermiştir. Özellikle Müslümanların fethinden sonra Osmanlı idaresine kadar bölgede Müslüman nüfusu yoğunlukta olmasına rağmen İslâm fethinden önce burada bulunan ve buraya daha sonra göç eden Hristiyan (Ermeni, Süryani vd.) ve Yahudi nüfusta varlıklarını uzun süreler bu bölgede devam ettirmişlerdir.

Diyarbakır bölgesinin nüfusu ve toplumsal yapısı ile ilgili ilk gerçek verilere, şehrin fethinden üç sene sonra 1518 yılında yapılan tahrir sonucunda ulaşabilmekteyiz. 1518 tarihli *Mufasssal Tabu Tahrir Defteri*'nde yer alan bilgileri kısaca inceleyecek olursak şehrin sur kapısı adlarıyla dört mahalleye bölündüğünü görmekteyiz. Bu mahallelerde yaşayan Müslüman nüfusun 7118 kişi, gayrimüslim nüfusun ise 6142 kişi olduğunu ve toplamda 1518 yılında Amid sancağında yaşayan 13260 kişilik bir nüfusun var olduğunu görmekteyiz. Şehrin nüfusu haricinden buradaki dini gruplar hakkında da defterden bilgi alınabilmekte ve buna göre Müslüman nüfus; yerleşik Türkler, göçebe ve yerleşik Kürd aşiretler ve birkaç Araptan oluşmaktadır. İlhan, çalışmasında bunların çoğunun sünni olup Akkoyunlulardan sonra Osmanlılara sadakatla bağlı kalanlar olduğunu söylemektedir. Hristiyan toplulukların tümünün Ermeniler adı altında kaydedildiğini ve bu Hristiyan nüfus arasında Nasturi, Yakubi, Rum ve diğer kilise ve mezheplere mensup kişilerinde bulunabileceği not düşmektedir. Bunun haricinde defterde 28 haneden oluşan 157 kişilik bir Yahudi nüfusun ve Karaciyan olarak kaydedilen 54 haneden oluşan 301 kişilik bir çingene nüfusunun varlığından da haberdar olabilmekteyiz.²³⁵

Buradan hareketle Amid sancağının genel nüfusunu Müslümanlar oluştururken Hristiyan nüfusunda bölgede etkisini Osmanlılar döneminde devam ettirdiğini görebilmekteyiz. Ayrıca çok az da olsa Yahudi ve çingene nüfusunda bu şehirde yaşadığını görmekteyiz.

²³³ Yinanç, s. 611.

²³⁴ Yinanç, s. 611.

²³⁵ M. Mehdi İlhan, **Amid (Diyarbakır)**, TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 91-95.

2.1.2. Ekonomik Faaliyetler

İslam fethi sonrasında Diyarbakır'da coğrafi faktörün etkisiyle tarım, hayvancılık ve ticaret gibi ekonomik çeşitlilik ortaya çıkmıştır. Verimli tarım arazilerinin bulunması, sulama sularının yeterli olması ve ılıman bir iklime sahip olması nedeniyle Diyarbakır halkı büyük oranda ziraat işleriyle uğraşmaya başlamıştır. Özellikle meyve ve sebze yetiştiriciliği bu zamanda büyük önem kazanmıştır.²³⁶ Ayrıca bölgede bulunan geniş meralar nedeniyle küçükbaş hayvan yetiştiriciliği önemli bir ekonomik kaynak haline gelmiştir. Bu alanda başta gelen koyun ve keçi yetiştiriciliği yün üretiminin ve dokumasının yapılmasına ve bu ürünlerin ihraç edilmesine olanak sağlamıştır.²³⁷

Zengin demir ve bakır madeni yataklarına sahip olan Diyarbakır'da yapılan bir diğer ekonomik faaliyet ise madencilik ve maden sanayiidir. Bölgeden çıkarılan bu madenler hem diğer şehirlere hammadde olarak ihraç edilmiş, hem işlenerek imalat sanayinde kullanılmıştır. Demir ve bakır madeninin işlenmesinde önemli bir konumda olan Diyarbakır, mızrak, miğfer, kalkan, kılıç ve demir kapı yapan ustalarıyla ünlenmiştir.²³⁸

Bölgede etkin olarak rol oynayan diğer bir ekonomik faaliyet ise ticarettir. Diyarbakır bulunduğu konum itibarıyla kara ve nehir yollarının merkezi olması, doğu ve batı, kuzey ve güney ticaret yollarını birbirine bağlayan bir kavşak noktasında bulunması nedeniyle ticaret hayatının gelişmesinde etkili olmuştur.²³⁹ Özellikle Anadolu, Suriye, İran, Irak ve Azerbaycan'dan gelen ve giden yolların kesiştiği bir konumda bulunması ve Bağdat, Musul, Halep ve Sivas ticaret yolları üzerinde merkezi bir öneme sahip olması Diyarbakır'ın ticaret hayatını büyük ölçüde etkileyerek buranın bir cazibe merkezi olmasını sağlamıştır.²⁴⁰ Ana yollara ek olarak bölgenin şehirlerini birbirine bağlayan tali yollar üzerinde yer alması da Diyarbakır'ı bu anlamda önemli kılan bir başka unsur olmuştur. Amid'den Meyyafârikin'e oradan Erzen'e ulaşan birinci yol ve Amid'den Rakka'ya ulaşan ikinci yolla şehirlerarasındaki ulaşımın da tam merkezinde yer

²³⁶ Ahmet Ali Ararat, a.g.m., 2008, s. 133,134; Çevik, 2002, s. 298, 299.

²³⁷ Ahmet Ali Ararat, 2008, s. 134, 135; Çevik, 2002, s. 319, 320.

²³⁸ Çevik, 2002, s. 329; A. Ahmet Ali, 2008, s. 136.

²³⁹ A. Ararat, 2008, s. 137; Mustafa Aylar, "İslam Coğrafyacılarına Göre Ortaçağ'da Amid (Diyarbakır)", **Journal of History School**, S. 43, Aralık 2019, s. 1388.

²⁴⁰ Çevik, 2002, s. 339-341.

almıştır.²⁴¹ Kara yollarının yanı sıra Dicle nehrinin geçtiği bir konumda bulunan Diyarbakır'da nehir taşımacılığı da İlk Çağlardan itibaren etkili olmuştur. Keleklerle nehir taşımacılığın yapıldığının bilinmesine rağmen su yollarının çok fazla kullanılmadığı bunun sebebinin de su yollarının dar olmasıyla yük gemilerinin geçiş imkânının olmaması etkili olmuştur.²⁴² Bütün bu etkenlerden hareketle Diyarbakır, transit ticaretin merkezi haline gelmiş ve şehirlerarası gelişen aktif ticaretin bel kemiğini oluşturmıştır. Diyarbakır'da hammadde ve ürün çeşitliliğinin bol olması dolayısıyla bölge halkı ihtiyaç fazlası malzemeleri ihraç ederek şehirlerarası ticaretin canlanmasına katkıda bulunmuştur.²⁴³

Ayrıca Müslümanların yönetim ve devlet işleriyle uğraşmasından dolayı ticari ve sınai işlerle meşgul olan zımmi (Yahudi ve Hristiyan) halk, devletin kendilerine verdiği sınai akit yapma ve uygulama özgürlüğü dolayısıyla kendi müesseselerini ve düzenlerini koruyarak burada ticaret yapmaya devam etmişlerdir.²⁴⁴

Diyarbakır'da İslam fethinden başlayarak Osmanlı dönemine kadar gelişen ekonomik süreç hakkında aldığımız bu bilgiler Arap coğrafyacılarından veya gezginlerden aktarılan bilgiler olmakla beraber kesin yazılı belgeler ve veriler değildir. Ancak bu bilgilerden de yola çıkarak ekonomik anlamda Diyarbakır'da yoğun bir faaliyetin olduğunu görmekteyiz. Özellikle zımmi halkında bu ekonomik faaliyetlerde önemli rol oynadığını, kendi müesseselerini ve pazarlarını kurduklarını görebilmekteyiz.

Diyarbakır bölgesinin 1515 yılında Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra 1518 yılında gerçekleştirilen tahrirde Amid sancağının daha önce olduğu gibi ekonomik faaliyetlerinin tarım ve hayvancılığa dayandığını görmekteyiz. İlhan'ın 1518 tarihli tahrir defteri üzerinden verdiği bilgilerden hareketle Amid sancağında sayısı yetmiş üçü bulan bakırcı, kalkancı, ayakkabıcı, deri yüzücü, çömlekçi, sıvacı vb. zanaat ve sanat erbabının varlığından da haberdar olmaktadır.²⁴⁵ Bunun haricinde Diyarbakır şehrinden elde edilen gelirler burada ekonomik faaliyetin çok canlı olduğunu bize göstermektedir. Kirişhane,

²⁴¹ Çevik, 2002, s. 344, 345; Ararat Ahmet Ali, 2008, s. 136.

²⁴² Çevik, 2002, s. 347.

²⁴³ Ahmet Ali Ararat, 2008, s. 138.

²⁴⁴ Ahmet Ali Ararat, 2008, s. 138.

²⁴⁵ Mehdi İlhan, a.g.e, s. 104, 105.

macunhane, darbhane, boyahane, başhane, tabakhane ve bozhane gibi iş yerlerinin burada mevcut olduğu da anlaşılmaktadır.²⁴⁶

Bu bilgiler ışığında daha önce de bahsettiğimiz gibi Diyarbakır'daki ekonomik faaliyetler bölgenin getirdiği uygun şartlarla paralellik göstermektedir. Diyarbakır bölgesinde yapılan ekonomik faaliyetlerin günümüzde de varlığını devam ettirmesi yüzyılların bir yansıması olduğunu gözler önüne sermektedir.

2.1.3. Kültürel Faaliyetler

Diyarbakır'da ilim ve kültür anlamında İslam öncesi dönemde ne gibi faaliyetler olduğu konusunda elde yeterli veriler ve kaynaklar olmaması nedeniyle bilinmemektedir. Ancak bu dönemle ilgili bilgilerde halkın daha çok Süryanilerin etkisinde kaldığı bilinmektedir. Amid, Meyyâfârikin ve Eğil bu kültürün merkezi olmuştur. Bu dönemde Diyarbakır'da birçok ilim ve sanat adamları yetişmiştir. Bunlar tıp, tarih, coğrafya, edebiyat ve müzik alanlarında Süryanice ve Yunanca eserler kaleme almışlardır.²⁴⁷ Bunlar haricinde İslam öncesi dönemde daha önce toplumsal yapı bölümünde de bahsettiğimiz gibi Hristiyanlığın bölgede yayılmasıyla beraber burada birçok kilise inşa edilmiş ve bu kiliseler günümüze kadar varlığını korumuştur.

İslam fethinden sonra ise Diyarbakır'da ilim, kültür ve mimari anlamda büyük bir canlanma yaşanmıştır. Bugün surlar üzerinde Abbasilerden başlayarak Osmanlı dönemine kadar birçok devlete ait kitabenin varlığı ve yapılan inşa faaliyetleri bu durumun en büyük somut göstergesi olarak karşımızda durmaktadır.

İslam sonrası dönemde Diyarbakır'da meydana gelen kültürel faaliyetlere ilk olarak Hamdaniler döneminde rastlamaktayız. Özellikle Seyfüddevle döneminde birçok âlim bu coğrafyaya gelerek ilmi faaliyetler yürütmeye başlamışlardır. Daha sonra Mervaniler döneminde bu kültürel faaliyetler devam etmiştir. Özellikle Nasrüddevle'nin 1021-1061 yılları arasındaki saltanatı sırasında şehrin surları tamir ettirilmiş, Dicle köprüsü inşa edilmiş; birçok âlim, şair ve İbn Butlan gibi hekimler burada toplanmıştır.²⁴⁸

²⁴⁶ M. Mehdi İlhan, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XVI-27, Ankara 1992, s. 52.

²⁴⁷ Beysanoğlu, I, 1998, s. 130-134.

²⁴⁸ Göyünç, 1994, s. 465; Beysanoğlu, I, 1998, s. 201.

XII. ve XIV. yüzyıllar arasında da Diyarbakır bölgesinde kültürel anlamda gelişmeler devam etmiştir. Özellikle Artuklular döneminde surların onarılması, inşa edilen medreseler, köprüler, zaviyeler ve imarethaneler bölgede kültürel etkinliklerin devam etmesine ve yeni imar faaliyetlerinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim 1183'de Amid'de çok zengin bir kütüphanenin var olduğunun bilinmesi, bilim ve kültürün ne denli geliştiğinin bir işaretidir. Ayrıca Diyarbakır'da ilk inşa edilen medreselerden olan Mesudiye Medresesi'nin dört mezhebin fakihlerine tahsis edilmesi, Artukluların ilme ve kültüre verdiği kıymetin en büyük göstergesidir. Bu dönemde Seyfeddin Amidi, Ebu'l Kasım Hibetullah, İbn Salame, Zehebi gibi önemli ilim adamları ve şairler de yetişmiştir.²⁴⁹ Bütün bu gelişmeler Diyarbakır'ın Artuklular döneminde de kültürel anlamda önemli bir merkez haline geldiğini ve bölgedeki bilim ve kültürün gelişmesine katkı sağlandığını göstermektedir.

Artuklulardan sonra bölgede hâkimiyet kuran Eyyubiler döneminde de özellikle mimari anlamda faaliyetler gerçekleştirilerek, Diyarbakır Surları onarılmış ve Meyyafarikin'de camiler inşa edilmiştir. Akkoyunlular döneminde yaşanan iç ve dış müdaceleler dolayısıyla bilim ve kültür anlamında çok büyük gelişmeler yaşanmamıştır. Fakat yine de bu dönemde bilim ve kültür adamları korunmuş ve birçok cami, mescid, medrese inşa edilerek surların onarımı da yapılmıştır.²⁵⁰

Bizde bu kültürel faaliyetlerden hareketle Diyarbakır'da yapılan inşa faaliyetlerini sonraki başlıklar altında anlatacak ve konumuz bağlamında gerekli bilgileri vererek şehre yapılan katkıları sunmaya çalışacağız.

2.2. Diyarbakır Kalesi

Diyarbakır Kalesi İç kale ve Dış kale olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Ne zaman kurulduğu kesin olarak bilinmeyen şehrin ilk yerleşim yerinin Dicle yatağından 100 m. kadar yükseklikte olan Fis kayası üzerinde bugün İç kale olarak bildiğimiz alanda kurulduğu kabul edilmektedir.²⁵¹ 5 bin yıllık bir geçmişe sahip olduğu düşünülen şehrin hakkında kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte M.Ö. 2000'li yıllarda Hurrilerin burada

²⁴⁹ Beysanoğlu, I, 1998, s. 373; Hatip Yıldız, **Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbakır Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920)**, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 43, 44.

²⁵⁰ Beysanoğlu, II, 1998, s. 463-494.

²⁵¹ Beysanoğlu, I, 1998, s. 4.

yaşadığı bilinmektedir.²⁵² M.Ö. 9. yüzyılda Diyarbakır'ı kendilerine merkez edinen Bit Zamani krallığının surlarla çevrili olan Hurri kentinin eski surlarını onararak Asur saldırılarına karşı korumak amacıyla güçlendirdiği dışında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.²⁵³ Diyarbakır bulunduğu konum itibarıyla verimli topraklara sahip olması, su kaynaklarına yakın olması ve ticaret merkezi özelliği taşımasından dolayı Asurlular, Urartular, İskitler, Medler, Persler, Makedonlar, Selevkoslar, Partlar ve Romalılar gibi birçok uygarlığın dikkatini çekmiş ve onların burada hâkimiyet kurmasına sebep olmuştur. Diyarbakır şehri ve kalesi ile ilgili en ayrıntılı bilgileri ilk olarak Roma döneminde bu şehirde bulunan Ammianus Marcellinus'un eserinden takip edebilmekteyiz. 349 yılında oldukça küçük olan şehre II. Konstantius sezarken güvenli bir sığınma bölgesine sahip olsun diye kale yaptırmış ve aynı zamanda Antoninopolis diye başka bir şehir kurarak güçlü kuleler ve surlarla çevrelemiştir.²⁵⁴ 363 yılında Sasanilerle yapılan savaşta Diyarbakır'ı kaybeden Jovianus bir antlaşma imzalayarak Nusaybin, Sincar kaleleriyle, Arzanen (Garzan- Siirt), Armenia toprakları ve Kuzey Mezopotamya'nın doğu yarısını Perslere bırakarak Diyarbakır ve çevresinin Romalılarda kalmasını sağlamıştır.²⁵⁵ Bu durum üzerine Nusaybin'de bulunan ve Perslerin egemenliğinde yaşamak istemeyen Hristiyan halk Amida'ya göç etmiştir.²⁵⁶ Dağ kapısı ve Mardin kapısı arasındaki bölgeye yerleşen bu halk 367-375 yılları arasında surların genişletilmesiyle kale içine alınmış, böylelikle Dış kale bugünkü şeklini almıştır.²⁵⁷

Hiz. Ömer döneminde 639 yılında İyaz b. Ganem'in Diyarbakır'ı fethetmesiyle bölge İslam topraklarına katılmıştır. Bu tarihten sonra İslam devletleri elinde bulunan Diyarbakır'da, surlar üzerindeki çalışmalar ilk olarak 909-910 yılları arasında Abbasiler zamanında yapılmıştır. 996-1085 yılları arasında Diyarbakır'a hâkim olan Mervaniler surlar üzerinde birçok tamirat gerçekleştirerek şehri ihya etmişlerdir. Daha sonra

²⁵² Grousset, a.g.e., s. 43.

²⁵³ Beysanoğlu, I, s. 63.

²⁵⁴ Ammianus Marcellinus, **Roma Tarihi**, s. 208; Kentin adının kısa süreliğine Augusta olarak anıldığı da kaynaklarda geçmektedir. Bkz. Ernst Honigmann, a.g.e., s. 2; Edward Gibbon, **Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi**, C. II, (çev. Asım Baltacıgil), Bilim Felsefe Sanat Yayınları, İstanbul 1987, s. 108, 109.

²⁵⁵ Honigmann, a.g.e., s. 3; E. Gibbon, a.g.e., s. 327.

²⁵⁶ Gibbon, s. 331.

²⁵⁷ Beysanoğlu, s. 116; Canan Parla, şehrin kapı kilise ve kaynak sularının konumları ile arazi nüfus denklemlerine dayandırılan çalışmalar neticesinde Diyarbakır'ın bugünkü surlar içerisine alındığı tarihin Konstantius döneminde 307-337 yılları arasında olduğunu söylemektedir. Bkz. Canan Parla, "*Diyarbakır Surlarının Söyledikleri*", **Uluslararası Diyarbakır Surları Sempozyumu**, Diyarbakır Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır 2012, s. 25.

Selçuklular, Eyyubiler, Artuklular, Akkoyunlular ve Osmanlılar zamanında da sur üzerinde bu onarım ve tamir işleri devam etmiş ve surlar bugünkü durumuna gelmiştir.²⁵⁸

2.2.1. İç Kale

İç kale ve Dış kale şeklinde iki kısımdan oluşan Diyarbakır kalesinin asıl çekirdeğini meydana getiren İç kale, Diyarbakır surlarının kapladığı alanın kuzeydoğu köşesinde inşa edilmiştir. İlk olarak Hurrilerin burada hâkimiyet kurarak bir kale inşa ettiği tahmin edilmektedir.²⁵⁹ İç kalenin etrafı 349 yılında Romalılar tarafından surlarla çevrelenmiş ve Mervaniler döneminde eklemeler ve onarımlar yapılmıştır.²⁶⁰ Artuklular döneminde yönetim merkezi olarak kullanılan İç kaleye; saray, hamam ve kervansaray yapılmıştır.²⁶¹ Osmanlı hâkimiyeti altına girdikten sonra 1524-1526 yılları arasında 16 burç eklenerek Saray ve Küpeli kapıları açılmış ve İç kale, yönetim merkezi olarak kullanılmıştır.²⁶² 598 m. uzunluğundaki surlarla çevrilen iç kalenin, toplamda 18 burcu ve dört kapısı bulunmaktadır. Saray ve Küpeli kapıları kente, Öğrun ve Fetih kapıları ise dışa açılmaktadır. İç kale içinde Virantepe (Amida Höyük) olarak adlandırılan surlarla çevrili bir tepe bulunmaktadır. Bu tepede yapılan kazılarda XIII. yüzyılın başına tarihlendirilen Artukoğullarına ait bir sarayın kalıntıları ortaya çıkarılmıştır.²⁶³ Bugün İç kale içerisinde bulunan Artuklu Sarayı, Hz. Süleyman Camii ve 27 Sahabe Türbesi, Saint George (Kara Papaz) Kilisesi, Nasıruddevle Mansur ve eşi Sittünas Türbeleri, Artuklu Kemer, Aslanlı Çeşme, Eski Cezaevi, Kolordu Binası, Komutan Atatürk Binası gibi yapılar günümüze kadar ulaşmıştır.

2.2.2. Dış Kale

Diyarbakır'ın en önemli simgelerinden biri olan Diyarbakır Surları, birçok medeniyetin izlerini taşımasıyla dikkat çekmektedir. Kuş bakışı bir kalkan balığını

²⁵⁸ Yıldız, İrfan, Şahabettin Öztürk, **Diyarbakır Surları**, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Ankara 2016, s. 18.

²⁵⁹ Grousset, a.g.e., s. 43.

²⁶⁰ Ammianus Marcellinus, a.g.e., s. 208.

²⁶¹ Beysanoğlu, I, s.

²⁶² Yıldız, İrfan, Şahabettin Öztürk, a.g.e., s. 83.

²⁶³ Metin Sözen, **Diyarbakır'da Türk Mimarisi**, Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayını, İstanbul 1971, s. 20; 1650'li yıllarda burayı ziyaret eden Evliya Çelebi bu saray hakkında şu bilgileri vermektedir: "İç kale tam 4000 adımdır. İçinde 150 adet odalı ve çeşitli divan haneli büyük saray vardır. Her gelen vezir ve beyler birer oda, hamam, havuz ve şadırvanlar yapınca kat kat süslü bir saray olmuştur." Bkz. **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, IV-I, 2010, s. 38.

andıran Diyarbakır Dış kale surlarının çevresi 5 km uzunluğa sahiptir.²⁶⁴ Surların kapladığı alan doğudan batıya 1700, kuzeyden güneye 1300 metreyi bulmaktadır. Dış kale surlarının duvar kalınlığı 3-5 metre arasında değişirken yerden yüksekliği 8-12 metre arasındadır.²⁶⁵ Dıştağinin alçak içteğinin yüksek tutulduğu birbirine paralel çift surla çevrili olduğu söylenen²⁶⁶ Dış Kale suru, kuzey, batı ve güney yönlerinde genişliği kuzeyden güneye doğru 15 metreden 6 metreye düşerek daralan bir hendekle çevrelenmiştir.²⁶⁷ Nasır-ı Hüsrev'in bahsettiği ana suru çevreleyen bu ikinci sur 1232 yılında kenti ele geçiren Eyyûbi hükümdarı Melikü'l Kâmil tarafından yıktırılarak buradan elde edilen taşlarla ana surların onarımı yapılmıştır.²⁶⁸

Dış kale üzerinde 82 burç ve 4 kapı bulunmaktadır. Bu kapıların doğudakine Yeni (Su) Kapı, batıdakine Urfa (Rum) Kapı, kuzeydekine Dağ (Harput) Kapı, güneydekine Mardin (Tell) Kapı denilmektedir.²⁶⁹ Dış kale surlarında bulunan Evli Beden (Ben u Sen), Yedi Kardeş, Keçi, Nur, Melikşah, Fındık Burcu ve Leblebi Kıran Burcu yazıtları, formları ve boyutlarıyla en çok dikkat çeken burçlardır.²⁷⁰ İki katlı olarak inşa edilen bu burçların alt katları depo olarak kullanılırken, üst katlarda ise savaş zamanı askerler kalırdı. Bu burçlara çıkış iç yüzlerindeki kapı yanlarından sağlı ve sollu merdivenlerle sağlanırdı.²⁷¹ Kale surlarında sırasıyla Roma (Latince), Bizans (Grekçe), Abbasi, Mervani, Büyük Selçuklu, Suriye Selçukluları, Nisanoğulları, Artukoğulları, Eyyubiler, Akkoyunlular, (Arapça) ve Osmanlı (Farsça) devletlerinin kitabeleri bulunmaktadır.

²⁶⁴ Beysanoğlu, I, s. 136; Albert Gabriel, **Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler**, (çev. İdil Çetin), Dipnot Yayınları, Ankara 2022, s. 96.

²⁶⁵ Beysanoğlu, I, s. 136, 137; Sözen, a.g.e., s. 20; Albert Gabriel, a.g.e., (çev. İdil Çetin), 2022, s. 93.

²⁶⁶ 1046 yılında Diyarbakır’ı ziyaret eden Nasır-ı Hüsrev, Dış kale suru haricinde aynı taştan yapılmış bir surun daha bulunduğunu, yüksekliğinin on arşın olduğunu, mazgallarla çevrili olduğunu ve bu mazgalın içinde silahlı bir adamın rahatça geçip savaşabileceği bir geçit yapıldığını anlatır. İlk kale kapısından girdikten sonra ikinci kapıya varmak için on beş arşınlık bir mesafe olduğunu söyler. Bkz. Nasır-ı Hüsrev, a.g.e., s. 13.

²⁶⁷ Yıldız, İrfan, Şahabettin Öztürk, a.g.e., s. 30; İki sur arasında geniş ve derin olduğu söylenen bu hendek kale kuşatıldığı zaman su ile doldurularak düşman için ikinci bir engel oluştururdu. Beysanoğlu, bu hendeğin günümüze kadar gelen bölümlerinin doldurulduğundan bahseder. Bkz. Beysanoğlu, I, s. 141.

²⁶⁸ Beysanoğlu, I, s. 141.

²⁶⁹ Gabriel, a.g.e., s. 6; Beysanoğlu, I, s. 138.

²⁷⁰ Nabikoğlu, Adnan, Neslihan Dalkılıç, “*Diyarbakır Surlarının Günümüzdeki Durumuna Yeni Bir Bakış*”, **Restorasyon Konservasyon Çalışmaları Dergisi**, S. 15, İstanbul 2013, s. 23-35.

²⁷¹ Mustafa Sarıbiyık, “*Diyarbakır Surları ve Tarihi*”, **Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır**, Diyarbakır Valiliği, Ankara 2010, s. 367.

2.3. Diyarbakır Surları ve Kitabeleri

82 burçla çevrili olan Diyarbakır Surları üzerinde bulunan kitabeler, şehrin tarihi seyrini ortaya koyduğu gibi buraya hâkim olmuş devletlerin ve hükümdarların şehre yaptığı katkıları ve surlar üzerinde gerçekleştirdikleri onarım ve tamir faaliyetlerini de göz önüne sermektedir. Surların bazıları yarım daire biçiminde bazıları da basit kare şeklinde inşa edilmişlerdir. Surlar üzerinde bulunan bu zamana kadar okunan 50’ye yakın kitabeye bu bölümde yer vererek şehrin tarihi gelişimine katkı sağlayan devletler ve hükümdarların taşlar üzerinde bıraktıkları izleri takip etmeye çalışacağız.²⁷² Surlar üzerinde ve burçlarda bulunan kitabelerin birçoğu tahrip olduğu için okunamamış bazıları ise beyaz kalker taşına yazıldığı için zamanla kalker taşının erimesiyle yok olmaya yüz tutmuştur. Kitabelerin çoğunluğu İslami döneme aittir. Bunun haricinde Roma ve Bizans dönemine ait bazı kitabelerde bulunmaktadır. Hazırlamış olduğumuz bu kitabeler bölümünde verilen burç numaraları, Ekler bölümünde Çizim 1’de gösterilmiştir.

2.3.1. Roma ve Bizans Dönemi Kitabeleri

Bugün Diyarbakır Surları üzerinde bulunan en erken tarihli kitabeler Roma ve Bizans dönemine aittir. Dağ Kapı üzerinde bulunan kitabelerin dördü Roma dönemine, biri Bizans dönemine ait kitabelerdir. Bunun haricinde Mardin Kapı ve Yeni Kapı arasındaki dört burç üzerinde İslam öncesi döneme ait kitabeler yer almaktadır. Dağ Kapısında bulunan kitabelerden biri Latince, diğer dördü de Yunancadır. Bazı yerleri kırık ve eksik olan Latince kitabe yaklaşık 6 metre yükseklikte Dağ Kapı’nın sol üst kısmında bulunmaktadır. Yazıtta isimleri geçen imparatorlardan Grantien’in tahta geçiş tarihi olan 367 yılıyla Valentinien’in ölüm tarihi olan 375 yılları arasında bu yazıtın dikildiği tahmin edilmektedir.²⁷³ Bu yazıtta geçen metin şu şekildedir:

²⁷² Kitabe metni ile ilgili bilgileri bugüne kadar hazırlanmış çalışmalardan faydalanarak aktarmaya çalıştık. Özellikle Van Berchem, Josef Strzygowski ve Gertrude Lowthian Bell’in birlikte hazırladığı “Amida” isimli eserden (1910), Albert Gabriel’in “Voyages Archéologiques Dans La Turquie Orientale” isimli eserinden, İdil Çetin tarafından Türkçeye çevrilen “Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler” adlı eserinden, faydalandık. Şevket Beysanoğlu, Basri Konyar, Orhan Cezmi Tuncer, Süleyman Savcı, Kazım Baykal ve Canan Parla ve Luca Pizzocheri, Federica A. Broilo, Yusuf Baluken gibi isimlerin Diyarbakır Surları ve Kitabeleri ile ilgili çalışmalarını dikkate alarak çalışmamızı ortaya koyduk.

²⁷³ Gabriel, (çev. Bora Sezgin), s. 31; Gabriel, **Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler**, (çev. İdil Çetin), 2022, s. 129, 130.

*“Muazzam ve yenilmez imparatorların, daimi ve ebedi galip emirlerin, Valentinianus ve Gratianus tarafından, kendilerinin bu muhteşem şehrinde bir hayrat bırakmak amacıyla bina edilmiştir.”*²⁷⁴

Latince kitabe haricinde Dağ Kapısında Bizans’tan kalma 1 No’lu burcun sol cephesi üzerinde 9 metre yükseklikte Grekçe bir yazıt daha bulunmaktadır. Gabriel’in verdiği bilgilere göre bu kitabede yer alan OMY ifadesi 449 tarihini ifade etmektedir. Kitabedeki metnin çevirisi şu şekildedir:

*“Adları Kitab al-Hayat’ta geçen kişilerin malından verdikleri paralarla Diyakos Appius’un zamanında bu bina inşa edilmiştir. Yapan taşçı ustası Paulus. 449 senesinde.”*²⁷⁵

Gabriel bu kitabenin yabancılar için bir konukevi ya da otel binası inşa edildiğini anlatan bir yazıt olduğunu ve bu yazıtların daha önce başka yerde bulunduklarını sonradan İslami dönemde buraya yerleştirildiğini söylemektedir.²⁷⁶

Üç satırlık diğer bir Grekçe kitabe ise Dağ kapısının doğusundaki 1 No’lu burcun batı yüzünde bulunan mihrabın sağında yerden bir metre kadar yükseklikte bulunmaktadır.²⁷⁷ Bu kitabe Maranios adlı bir kişiye ait olduğu düşünülen bir mezar taşıdır.²⁷⁸ Diğer Grekçe kitabe gibi bu kitabenin de sonradan buraya konulduğu tahmin edilmektedir. Bunlar haricinde Dağ kapıda biri beş diğeri üç satırlık iki kitabe daha bulunmaktadır. Beş satırlı kitabe kırık ve bir kısmı yoktur.²⁷⁹ Diğer üç satırlık kitabenin tamamı sağlamdır. Bu kitabelerin Justinien tarafından 528’de bölgeye görevli olarak

²⁷⁴ Luca Pizzocheri, Federica A. Broilo, vd. ..., “Diyarbakır Surlarında Mevcut Yazılar”, **Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajı**, (edt. Nevin Soyukaya), Diyarbakır B.B. Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajı Alan Yönetimi Başkanlığı Yayınları, Diyarbakır 2015, s. 84; Bu kitabenin diğer bir okuma ve çevirisi ise şöyledir: “İmparatorlarımıza, erdemli girişimlerde bulunan ve fethedilmemiş liderlere - güvende ve iyi olsunlar! - Valentinianus, ve Gratian, her zaman muzaffer Augusti: şehir, vatanseverlik görevi bilinciyle, bunu temellerinden inşa etti.” Bkz. <<https://www.livius.org/articles/place/amida/>> (17.05.2023)

²⁷⁵ Bu metnin çevirisi, Gabriel’in eserinin Türkçe çevirisi, Beysanoğlu’nun çevirisi ve Luca Pizzocheri, Federica A. Broilo çevirileri dikkate alınarak düzenlenmiştir. Bkz. Gabriel, 2022, s. 129; Beysanoğlu, I, 1998, s. 152; Luca Pizzocheri, Federica A. Broilo, vd., a.g.m., s. 84.

²⁷⁶ Gabriel, a.g.e., s. 29; Gabriel, 2022, s. 129.

²⁷⁷ Beysanoğlu, I, s. 29.

²⁷⁸ <<https://www.livius.org/pictures/turkey/diyarbakir-amida/a-greek-inscription-at-the-harpur-gate-2/>> (17.05.2023); “Bu mezar, borucu olarak çalışan “Kampai” asıllı Maronius diye bir şahsa aittir.” Bkz. Luca Pizzocheri, Federica A. Broilo, vd., a.g.m., s. 86.

²⁷⁹ Bu kitabe kırık olan yerler hariç okunan kısımlarda: “Yaşasın Theodorus, Roma’lıların komutanı.” yazmaktadır. Bkz. Luca Pizzocheri, Federica A. Broilo, vd., a.g.m., s. 87.

gönderilen Theodoros için yapılan bir anıt olduğu tahmin edilmektedir.²⁸⁰ 2 No'lu burcun sağ cephesi üzerinde yer ala üç satırlık kitabede: “*Komutan Theodorus'un ömrü uzun olsun*” yazmaktadır. Beş satırlı diğer kitabe ise Dağ Kapı'nın üzerinde yer almakta ve bu kitabede de “*Komutan Theodorus'un ömrü uzun olsun. Romalılar'ın yaptıkları surlar daim olsun*” yazmaktadır.²⁸¹

2.3.2. Abbasi Dönemi Kitabeleri

Diyarbakır Surları üzerinde bulunan en erken İslami dönem kitabeleri Abbasilere aittir. Bu kitabeler Dağ Kapı ve Mardin Kapı üzerinde bulunmaktadır. 899 yılında Şeyhoğulları'ndan burayı ele geçiren Halife Mutezid, isyan tehlikesine karşı Dağ Kapı ve Mardin Kapı surlarından bir bölümünü yıktırmıştır. Muktedir'in halifeliği döneminde ise buraya gönderilen Hafif er Tigin'in olası tehlikelere karşı bu surların onarılması gerektiğini bildirmesi üzerine Halife Muktedir, Abdurrahman b. Said Taşı'yi bu surların onarımı için görevlendirmiştir.²⁸² Dağ Kapı ve Mardin Kapı üzerinde bulunan kitabeler de yapılan bu onarım ve tamir işlerini anlatmaktadır. Dağ Kapısı üzerinde İslami döneme ait beş kitabe bulunmaktadır. Bunlardan ikisi Mervani dönemine üçü ise Abbasilere aittir.²⁸³

Abbasilere ait 909 tarihli Dağ Kapı'nın dış yüzünde ve kapının tam üstünde bulunan dört satırdan ibaret olan kitabe siyah taşlar üzerine eski bir kûfi yazıyla yazılmıştır. Kitabede yer alan metnin Türkçe çevirisi şu şekildedir:

“*Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla. Bu müminlerin emiri Abdullah Cafer İmam el Muktedir'in -Allah ömrünü uzatsın ve şerefini sürdürsün,- emriyle dinin izzeti ve Müslümanların himayesi için masrafları vezir Muhammed oğlu el-Hasan Ali -Allah ömrünü uzatsın ve gücünü sürekli kılsın- tarafından karşılanmak üzere Cerceralı İshak oğlu Yahya – egemenlik ve güç Allah'ındır – ve mühendis Cemil oğlu Ahmed eliyle 297 (909-910) senesinde yapılmıştır. Güç ve kuvvet yalnız Allah'ındır.*”²⁸⁴

²⁸⁰ Gabriel, 1993, s. 30; Gabriel, 2022, s. 129; Beysanoğlu, I, s. 153.

²⁸¹ Luca Pizzocheri, Federica A. Broilo, vd., a.g.m., s. 88, 89.

²⁸² Gabriel, a.g.e., s. 32; Beysanoğlu, I, s. 171; Yınanç, s. 607.

²⁸³ Gabriel, Dağ kapısı ile ilgili ilk yenileme çalışmalarının 297 (909-10) yılında Abbasiler tarafından yapıldığını daha sonra 996'da Mervaniler tarafından ikinci kez yenileme yapıldığını ve son olarak 1056 tarihinde yine Mervaniler tarafından revak ve caminin yapıldığını söylemektedir. Bkz. Gabriel, 2022, s. 131.

²⁸⁴ Kitabelerdeki Arapça metinler ve yayınlanan çeviriler dikkate alınarak yeniden okunmuş ve tarafımdan düzenlenmiştir. Arapça çevirilerde yardımlarını esirgemeyen kardeşim Büşra Culum'a teşekkür ederim; Bu

Diğer bir kitabe Dağ Kapı'nın doğu burcu ve batı burcunun yan bölmeleri üzerinde bulunan kitabenin Türkçe çevirisinde:

“Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla. Bu müminlerin emiri halife Muktedir Cafer - Allah onu güçlü kılsın- emriyle 297 (909-910) senesinde İshak oğlu Yahya ve işi yapmaya yetkili Cemil oğlu Ahmed tarafından yapılmıştır”²⁸⁵ yazmaktadır.

Dağ Kapı da batı burcunun doğu yüzünde yer alan kitabenin Türkçe çevirisinde:

“Allah'tan başka ilah yoktur. Güçlü halife, müminlerin emiri, Cafer'in emriyle 297 (909-910) senesinde yapılmıştır. Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla.”²⁸⁶

Abbasilere ait sur üzerindeki diğer kitabeler de Mardin Kapısı'nda bulunmaktadır. Burada bulunan üç kitabe de Halife Muktedir dönemine tarihlendirilmektedir. Mardin Kapı'nın doğusundaki burcun batı tarafında yerden iki metre yükseklikte bulunan kitabenin Türkçe çevirisi şu şekildedir:

“Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla. Allah'tan başka ilah yoktur. Müminlerin emiri imam el-Muktedir Cafer tarafından yaptırılmıştır.”²⁸⁷

Mardin Kapı'nın dış yüzündeki sol taraftaki sur duvarı üzerinde kûfi yazı ile yazılan Halife Muktedir'e ait kitabenin Türkçe çevirisi şu şekildedir:

“Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla. Allah'ın hizmetkârı, güçlü halife, müminlerin emiri Cafer'in emriyle İslamiyeti güçlendirmek ve Müslümanları korumak için vezir

kitabe Van Berchem ve Gabriel'in kitaplarında ayrı ayrı şekilde okunmuştur. Bkz. Canan Parla, 1990, s. 204, no.40 ve no.44; Canan Parla, “Diyarbakır Surlarının...”, 2012, s. 26; Bu kitabenin ilk okumasını yapan Max Van Berchem “Amida” adlı eserde kitabeyi eksik olarak kayda geçirmiştir. Eserinde bu kitabeyi şöyle okumuştur: “İşte müminlerin emiri Cafer, İmam el-Muktedir Billah bunu emretti (...) eliyle (...) Ebu'l Hasan Ali, (...) oğlu. Ve bu çalışmanın harcamaları Carcarayalı (?) İshak oğlu Yahya'nın ve Amidalı Cemil oğlu Ahmed'in eline (?) emanet edildi. 297 yılı (909-10)”. Bkz. Berchem, M. Van, Josef Strzygowski, vd..., Amida, (haz. Şeyhmus Diken), (1. Baskı) Orient Yayınları, Ankara 2015, s. 36, no.4; Süleyman Savcı, “Diyarbakır Kitabeleri”, **Karacadağ Dergisi**, C. I, S. 4, Diyarbakır Basımevi, Diyarbakır 1938, s. 3, 4; Basri Konyar, Diyarbakır Kitabeleri, s. 15; Gabriel, 2022, s. 254, no. 41.

²⁸⁵ Gabriel, 2022, s. 254, 255, no.42; Parla, 1990, s. 203, no.43; Süleyman Savcı, a.g.m., S.5, s. 9, no.7; Berchem, Josef Strzygowski, 2015, s. 36, no.5,6; Beysanoğlu, I, s. 171,172.

²⁸⁶ Gabriel, 2022, s. 255, no. 43; Van Berchem-Josef Strzygowski, 2015, s. 36, no.7; Parla, 1990, s. 167, no.3; Parla, 2012, s. 27.

²⁸⁷ Van Berchem-Josef Strzygowski, 2015, s. 34, no.1; Gabriel, 2022, s. 253. no. 38; Parla, 1990, s. 199, no. 38; Konyar, II, 1936, s. 14; Savcı, S.5, s.8, no.2; Beysanoğlu, I, s. 170.

Muhammed oğlu Ebu'l Hasan Ali ve Cerceralı İshak oğlu Yahya ve Diyarbakırlı mühendis Cemil oğlu Ahmed tarafından 297 (909-910) senesinde yapılmıştır."²⁸⁸

Mardin Kapı'nın doğu burcunun batı tarafında bulunan kitabenin Türkçe çevirisi şu şekildedir:

*"Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla. Allah'tan başka ilah yoktur ve Muhammed O'nun elçisidir. Müminlerin emiri imam Muktedir Cafer tarafından 297 (909-910) senesinde Cerceralı İshak oğlu Yahya ve Cemil oğlu Ahmed yetkisiyle yaptırılmıştır"*²⁸⁹

2.3.3. Mervani Kitabeleri

Mervanilere ait kitabeler surların birçok yerine dağılmış durumdadır. Tarih sırasına göre okuyacağımız kitabelerin yeri çizimde gösterilmiştir. Mervanilere ait kitabeler Dağ Kapı da, 11., Urfa Kapı'nın burcunda, 52. (Keçi burcu), 62., ve 55. burçlar üzerinde, Dağ Kapı'nın kapı kemerinde, 67. (Yeni Kapı), ve 6. burçlar üzerinde bulunmaktadır.

Dağ Kapı'nın dış yüzünde ve kapının en üstünde bulunan 996 tarihli Mervanilere ait ilk kitabenin Türkçe çevirisi şu şekildedir:

*"Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla. Galip emir Mervan oğlu Ebu Ali Hasan –Allah zaferini şereflendirsın- tarafından 386 (996) senesinde yaptırılmıştır."*²⁹⁰

Urfa Kapısı üzerinde ve 21. burçta bulunan ve bazı kısımları okunamayan Mervanilere ait diğer kitabenin Türkçe çevirisinde:

"..... İslam'ın güzelliği, dinin nizamı, devletin yardım ve desteği,.....2. Değerli lider Ebu..... bin, İslam'ın izzeti, Allah.....uzatsın sene: 450 (1057)." ²⁹¹

52. burçta Keçi Burcu'nun kapısı üzerinde bulunan kitabenin Türkçe çevirisi şu şekildedir:

"Besmele. Ulu, şanlı, güçlü efendimiz, İslamın izzeti, dinin ikbali, devletin yardımı, milletin dayanağı, ümmetin övüncü, emirlerin şerefî Ebu Nasr Ahmed b. Mervan (?)

²⁸⁸ Berchem, Josef Strzygowski, 2015, s. 35, no.3; Gabriel, 2022, s. 254, no.40; Parla, a.g.m., 2012, s. 28;

²⁸⁹ Berchem, Josef Strzygowski, 2015, s. 34, no. 2; Parla, 1990, s. 197, no.36; Konyar, II, 1936, s. 15.

²⁹⁰ Gabriel, 2022, s. 255, no.44; Parla, 1990, s. 205, no.45; Beysanoğlu, I, s. 227; Parla, a.g.m., s. 30

²⁹¹ Gabriel, 2022, s. 256, no. 50; Beysanoğlu, I, s. 230.

tarafından 42* senesinde (1030-1038) Ebu Tahir b. Kağad (?) b. Selh eliyle yapılmıştır.”²⁹²

62. burcun ön yüzünde çiçekli kûfi yazısıyla yazılmış kitabenin Türkçe çevirisinde:

“Besmele. Şanlı, güçlü, yüce efendimiz, İslâm’ın izzeti, dinin saadeti, devletin yardımı, milletin dayanağı, ümmetin övüncü, emirlerin onuru, Ebu Nasr Ahmed b. Mervan tarafından –Allah ömrünü uzatsın ve saltanatını daim etsin- 426 (1034-1035) senesinde yaptırıldı. Allah bize yeter, O ne güzel vekildir”²⁹³ yazmaktadır.

60. burcun üzerinde yer alan bu kitabenin Türkçe çevirisinde:

“Esirgeyen ve bağışlayan Allah’ın adıyla. Efendimiz, hâkim, emir, yüce, muzaffer kılınmış, İslâm’ın izzeti, dinin ikbali, devletin üstünlüğü, milletin dayanağı, ümmetin övüncü, emirlerin onuru Ebu Nasr Ahmed b. Mervan’ın, Allah’ın mükâfatını umarak ve rahmetini talep ederek, masraflarını kendi malından karşılayarak oğlu Sa’düddeve Ebu’l Hasan Muhammed’in valiliği sırasında -Allah ömürlerini uzatsın ve hâkimiyetlerini desteklesin- emriyle Kadı Ebi’l- Ali el-Hasan b. Ali b. Ahmed el-Âmîdi eliyle 437 (1045-46) senesinde mimar Nasr b. Seb’a’ya yaptırılmıştır”²⁹⁴ yazmaktadır.

55. burçta (Keçi Burcu’ndan sonraki 3. Burç) bulunan beyaz taşlar üzerine kûfi ile yazılmış kitabenin Türkçesi ise şu şekildedir:

“Esirgeyen ve bağışlayan Allah’ın adıyla. Efendimiz, hâkim emir, yüce, muzaffer kılınmış, İslâm’ın izzeti, dinin ikbali, devletin üstünlüğü, milletin dayanağı, ümmetin övüncü, emirlerin onuru Ebu Nasr Ahmed b. Mervan -Allah ömrünü uzatsın ve saltanatını

²⁹² Okumalarımıza göre sene olarak 420 (1029-1030) tarihi çıkmaktadır. Ancak tam emin olamadığımızdan 1030-38 tarihi aralığını verdik. Kitabeyi eksik okuyan Süleyman Savcı’da 420 senesini vermiştir. Bkz. Süleyman Savcı, “Diyarbakır Kitabeleri”, **Karacadağ Dergisi**, C. I, S. 6-7, Diyarbakır Basımevi, Diyarbakır 1938, s. 4, no.9; Berchem, Josef Strzygowski, 2015, s. 41, no.9; Gabriel, 2022, s. 255, no. 46; Konyar, II, 1936, s. 25,26; Parla, 1990, s. 169, no.6; Beysanoğlu, I, s. 228; Parla, 2012, s. 30, 31.

²⁹³ Berchem-Josef Strzygowski, 2015, s. 40, no.8; Gabriel, 2022, s. 255, no. 45; Parla, 1990, s. 168, no.5; Konyar, II, 1936, s. 24; Beysanoğlu bu kitabenin şehrin güneydoğusundaki Çift Havuzlar mevkiinde, Leblebi Kıran burcunun üzerinde (bizimde sayı olarak verdiğimiz burç) olduğunu söylemektedir. Bkz. Beysanoğlu, I, 1998, s. 227; Parla, 2012, s. 31; Savcı, S. 6-7, 1938, s. 4, no.10.

²⁹⁴ Berchem-Josef Strzygowski, 2015, s. 41, no.10; Gabriel, mimarı Nasır b. Habib olarak okumuştur. Bkz. Gabriel, 2022, s. 256, no. 47; Parla, 1990, s. 170, no.7; Konyar, II, 1936, s. 26; Süleyman Savcı, bu kitabede geçen Nasır b. Saba ismini Nasır b. Cüneyd olarak okumuştur. Bkz. Savcı, S. 6-7, 1938, s. 4, no.8.

daim kılsın- tarafından masrafları karşılanarak Kadı Ebu Ali el-Hasan b. Ali b. Ahmed El-Âmidi eliyle 444 (1052-53) senesinde mimar Nasır b. Seba'ya yaptırılmıştır."²⁹⁵

Mervanilere ait diğer bir kitabe de Dağ Kapı'da şehre bakan surun arka yüzünde bulunmaktadır. Dağ Kapı'da bulunan Mervani mescidinin kitabeden yola çıkarak bu tarihte inşa edildiğini düşünebiliriz. Mervani mescidi yapılan çalışmalar ve onarımlar sonucunda kısa zaman önce hizmete açılmıştır.²⁹⁶

Dağ Kapı'nın iç tarafında kapı kemeri üzerinde bulunan bu kitabenin Türkçe çevirisinde:

*"Allah'ın mescidlerini, ancak Allah'a ve ahiret gününe inanan, namazı kılan, zekâtı veren ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler imar ederler. İşte hidayet üzere oldukları umulanlar bunlardır (Tevbe, 18). Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla. Bu yapı, muzaffer kılınmış, İslam'ın izzeti, dinin ikbali, devletin zaferi, milletin dayanağı, ümmetin övüncü, emirlerin onuru, yüce efendimiz, Ebu Nasr Ahmed b. Mervan -Allah onun ömrünü sonsuz izzetle uzatsın, saltanatını sürdürsün ve düşmanlarını zelil kılsın- tarafından ibadet amacıyla, Allah'a ve nebisi Muhammed'e -Allah'ın selamı üzerine olsun- yakınlaşmak amacıyla masrafları karşılanarak ve ulu Ebu Nasr Muhammed b. Muhammed b. Cüheyr'in -Allah makamını daim kılsın- eliyle 447 senesinin Zilhicce ayında (Şubat 1056) yaptırılmıştır."*²⁹⁷ yazmaktadır.

67. burç Yeni Kapı kuzeyindeki sur üzerinde bulunan aynı zamanda Mervanlı Burcu²⁹⁸ olarak da adlandırılan burç üzerinde bazalt taşı üzerine kûfi ile yazılan kitabenin Türkçe çevirisi şu şekildedir:

"Allah'ın adıyla. Bu yüce emir, efendimiz, dinin düzenleyicisi, devletin destekleyicisi, ümmetin gururu, meliklerin izzeti Ebul'l Kasım Nasr b. İzzu'l İslam -Allah ömrünü

²⁹⁵ Berchem-Josef Strzygowski, 2015, s. 42, no.11; Yine Gabriel, mimarı Habîb olarak okumuştur. Bkz. Gabriel, 2022, s. 256, no. 48; Parla, 1990, s. 171, 172, no.8; Konyar, II, 1936, s. 28; Bir önceki kitabede olduğu gibi bu kitabede de Savcı, mimarın ismini Nasır b. Cüneyd olarak okumuştur. Bkz. Savcı, S. 6-7, 1938, s. 5, no.11; Parla, 2012, s. 32.

²⁹⁶ <<https://www.mucadelegazetesi.com.tr/video-dagkapi-burcundaki-mervani-mescidi-acildi>> (20.05.2023).

²⁹⁷ Gabriel, 2022, s. 256, no. 49; Berchem bu kitabeyi eksik okumuştur. Bkz. Berchem-Josef Strzygowski, 2015, s. 42, no. 10; Parla, 1990, s. 205, 206, no.46; Beysanoğlu, I, 1998, s. 226; Savcı, S. 6-7, s. 5; Parla, 2012, s. 32, 33.

²⁹⁸ Beysanoğlu, I, 1998, s. 230.

uzatsın, zaferini şereflendirsin- tarafından Kadı Ebu'l Hasan Abdu'l Vahid b. Muhammed eliyle 460 (1067-1068) senesinde yaptırılmıştır.”²⁹⁹

İç Kale'nin doğusundaki 74. burç üzerinde yer alan kitabenin Türkçe çevirisinde:

“Hâkim emir, yüce, İslâm'ın güzelliği, dinin düzenleyicisi, devletin yardımcısı, meliklerin izzeti Ebu'l Kasım Nasr bin İzzu'l İslam'ın -Allah ömrünü uzatsın ve zaferini aziz kılsın- emriyle hakiki izzet sahibi, devletin idarecisi, vezir Ebi Tahir Selame bin İbrahim'in -Allah günlerini daim kılsın- gözetiminde ve Kadı Ebi'l Hasan Abdu'l-Vahid bin Muhammed bin Abdu'l-Vahid eliyle 464 (1071-1072) senesinde mimar Musa b. Yezid'e yaptırılmıştır”³⁰⁰ yazmaktadır.

11. burç üzerinde yer alan kitabenin Türkçe çevirisi ise şu şekildedir:

“Besmele. Yüce emir, İslâm'ın güzelliği, dinin düzenleyicisi, meliklerin izzeti, Ebu'l Kasım Nasr b. İzzu'l İslam -Allah varlığını daim kılsın- yapımını emretmesiyle ve yüce vezir vali Ebi Tahir Selame b. İbrahim -Allah ömrünü uzun etsin- gözetiminde Kadı Ebi'l Hasan Abdu'l-Vahid b. Muhammed eliyle 465 (1072-1073) senesinde mimar Musa b. Mezid'e yaptırılmıştır.”³⁰¹

6. burçta (Tek Beden Burcu) Mervanilere ait iki kitabe bulunmaktadır. Nasruddevle Mansur dönemine (1079-1085) ait olduğu okunan birinci kitabenin, büyük bölümü eksiktir. Kitabenin Türkçe çevirisinde:

“..... İslâm'ın kılıcı, dinin sancağı, Ebu'l Muzaffer Mansur”³⁰² yazmaktadır.

6. burçta bulunan diğer kitabe siyah taşlar üzerine kûfi ile yazılmıştır. Bu kitabenin Türkçe çevirisi şu şekildedir:

“Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla. Hâkim emir, yüce, muzaffer kılınmış, İslam'ın kılıcı, dinin sancağı, devletin yardımcısı, meliklerin tacı, emirlerin onuru, Ebu'l Muzaffer

²⁹⁹ Berchem-Josef Strzgowski, 2015, s. 47, no.14; Gabriel, 2022, s. 256, no.51; Parla, 1990, s. 173, no.10; Konyar, II, 1936, s. 35; Parla, 2012, s. 33; Beysanoğlu, I, 1998, s. 230; Süleyman Savcı, “Diyarbakır Kitabeleri”, **Karacadağ Dergisi**, S. 8-9, Diyarbakır Basımevi, Diyarbakır 1938, s. 4, no. 13.

³⁰⁰ Gabriel, 2022, s. 257, no.52; Beysanoğlu, I, 1998, s. 232; Parla, 1990, s. 209, 210, no.49; Savcı, S. 8-9, 1938, s. 4, no. 14; Parla, 2012, s. 34.

³⁰¹ Gabriel, 2022, s. 257, no.53; Parla, 1990, s.174, no. 11; Beysanoğlu, I, 1998, s. 233; Savcı, S. 8-9, 1938, s. 4, no. 15; Parla, 2012, s. 34, 35.

³⁰² Gabriel, 2022, s. 257, no. 55; Parla, 1990, s. 175, no.12; Beysanoğlu, I, 1998, s. 233; Parla, 2012, s. 35.

Mansur b. Nizamu'd-din'in -Allah zaferini şereflendirsın- malından infakıyla yapımını emretmesiyle Kadı Ebi Nasr Muhammed b. Abdu'l-Vahid eliyle mimar Ebu Sa'd b. Hamid'e 476 ((1083-1084) senesinde yaptırılmıştır."³⁰³

2.3.4. Büyük Selçuklu Devleti Kitabeleri

Surlar üzerinde Büyük Selçuklulara ait dört kitabe bulunmaktadır. Bu kitabelerin dördü de Sultan Melikşah dönemine aittir. Yazılar süslü kûfî ile yazılmıştır. Kitabeler 15., 32., 42., ve 63. Burçlar üzerinde bulunmaktadır. En erken tarihli kitabe 32. burçta bulunan kitabedir. Bu kitabenin Türkçe çevirisi şu şekildedir:

"Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla. Ulu sultan, büyük Şahinşah Allah'ın arzının sultanı, Allah'ın yurtlarının sahibi, Allah'ın halifesinin yardımcısı dünya ve dinin hâkimi, devletin ihtişamı ve milletin güzelliği, Ebu'l Feth (fetihlerin babası) Melikşah b. Alparslan'ın -Allah zaferini izzetli kılsın- malından infakıyla yapımını emretmesiyle, saltanatın temeli, devletin dayanağı, dinin güneşi Ebi Ali el-Hasan b. Abdulmeilk'in -Allah ömrünü uzun etsin- vilayetinde Kadı Ebi Nasr Muhammed b. Abdulvahid eliyle ve mimar Muhammed b. Selame er-Rahevi tarafından 481 (1088-1089) senesinde yaptırılmıştır."³⁰⁴

Selçuklulara ait diğer kitabe Yedi Kardeş burcunun doğusundaki ilk burçta çizimde numarasını verdiğimiz 42. burçta bulunmaktadır. Bu burca Melikşah veya Nur Burcu da denilmektedir. Kitabenin Türkçesi ise şu şekildedir:

"Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla. Ulu sultan, Şahların şahı, Allah'ın arzının sultanı, Allah'ın beldelerinin sahibi, ... , dünya ve dinin izzeti, devletin azameti, Fetihler babası Alparslan oğlu Melikşah -Allah zaferini izzetli kılsın- hükümdarlığın gücü, dinin güneşi, devletin desteği Ebi Ali el-Hasan b. Abdulmelik'in -Allah günlerini daim kılsın- valiliği sırasında Kadı Ebi Nasr Muhammed b. Abdu'l-Vahid tarafından 482

³⁰³ Gabriel, 2022, s. 257, no. 54; Berchem-Josef Strzygowski, 2015, s. 47, no.15; Parla, 1990, s. 176, no.13; Konyar, II, 1936, s. 36; Parla, 2012, s. 35; Savcı, S. 8-9, s. 5, no. 16.

³⁰⁴ Gabriel, 2022, s. 258, no.57; Berchem-Josef Strzygowski, 2015, s. 48, no.16; Parla, 1990, s. 177, no.14; Konyar, II, 1936, s. 37, 38; Parla, 2012, s. 36; Süleyman Savcı, "Diyarbakır Kitabeleri", **Karacadağ Dergisi**, S. 12, Diyarbakır Basımevi, Diyarbakır 1939, s. 6, no.18.

(1089-1090) senesinde mimar (bina ustası) Muhammed b. Selame er-Rahevi'ye yaptırılmıştır.”³⁰⁵

15. burcun ön yüzünde sadece yenilenme tarihi bulunan kitabenin Türkçe çevirisinde:

“484 (1091-1092) senesinde yenilenmiştir”³⁰⁶ yazmaktadır.

Büyük Selçuklulara ait dördüncü kitabe 63. burç üzerinde Fındık Burcu olarak da adlandırılan burç üzerinde bulunmaktadır. Kitabenin Türkçe çevirisi şu şekildedir:

“Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla. Ulu sultan, Şahların şahı, dünya ve dinin izzeti, devletin azameti, fetihler babası Melikşah b. Alparslan'ın -Allah saltanatını daim kılsın- emretmesiyle Efendi, yüce, devletin güvencesi, yetkililerin yetkilisi, Ebu'l Berekat Cüheyr b. Muhammed'in -Allah günlerini daim kılsın- valiliği sırasında yüce kadı, kadıların övüncü Kadı Ebu Nasr Muhammed b. Abdu'l-Vahid eliyle 485 (1092-1093) senesinde mimar Muhammed b. Selame'ye yaptırılmıştır.”³⁰⁷

2.3.5. Suriye Selçuklularına Ait Kitabeler

Sultan Melikşah'ın 1092 yılında ölümünden sonra Suriye bölgesinde bulunan Tutuş, hükümdarlığını ilan ederek el-Cezire ve Diyarbakır bölgelerini kısa süre egemenliği altına almıştır. 1092-1095 yılları arasında Suriye Selçukluları egemenliğinde kalan Diyarbakır, Tutuş'un, Berkyaruk ile 1095 yılında girdiği saltanat mücadelesinde mağlup olmasıyla elden çıkmıştır. Suriye Selçuklularına ait Diyarbakır Surları üzerinde bulunan tek kitabe bu döneme aittir. 10. ve 11. burçlar arasında bulunan kitabenin Türkçe çevirisinde:

“Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla. Bu imaretin yapımı ulu sultan, büyük Şehinşah, galip devletin tacı, ümmetin parlak ışığı ve üstün milletin şerefi, müminlerin emiri Ebu Said Tutuş b. Muhammed Nasr'ın -Allah zaferlerini izzetli kılsın- zamanında yüce kadı, kadıların kadısı ve mülkün güvencesi, Ebu'l Mekârim Mehdi b. Ali eş-Şâmi'nin -Allah

³⁰⁵ Gabriel, 2022, s. 258, no.58; Berchem-Josef Strzygowski, 2015, s. 48, no.16; Parla, 1990, s. 178, no.15; Parla, 2012, s. 36; Konyar, II, 1936, s. 37, 38; Beysanoğlu, I, 1998, s. 253; Savcı, S. 12, 1939, s. 6, no.19.

³⁰⁶ Gabriel, 2022, s. 258, no.59; Berchem-Josef Strzygowski, 2015, s. 50, no.16; Beysanoğlu, I, 1998, s. 254; Parla, 2012, s. 37.

³⁰⁷ Gabriel, 2022, s. 258, no.60; Berchem-Josef Strzygowski, 2015, s. 50, no.17; Parla, 1990, s. 180, no: 17; Süleyman Savcı, “Diyarbakır Kitabeleri”, **Karacadağ Dergisi**, S. 13, Diyarbakır Basımevi, Diyarbakır 1939, s. 13, no.21; Parla, 2012, s. 37; Konyar, II, 1936, s. 40.

günlerini daim kılsın- eliyle 486 (1093) senesinde.....aylarında yapılmıştır”³⁰⁸ yazmaktadır.

2.3.6. Nisanoğullarına Ait Kitabeler

Diyarbakır Surları üzerinde Nisanoğullarına ait beş kitabe bulunmaktadır. Bu kitabeler Mardin Kapı’nın üzerinde 49. burçta, 16., 57., 61., ve Yeni Kapı üzerinde 67. burçlar üzerinde bulunmaktadır. Mardin Kapı 49. burç üzerinde eski kapının batısını kapatan duvar üzerinde bulunan kitabenin Türkçe çevirisi şu şekildedir:

“Esirgeyen ve bağışlayan Allah’ın adıyla. Yüce vezir, efendimiz, büyük komutan, âdil görevli, dinin destekleyicisi, İslam’ın övüncü, devletin düzenleyicisi, meliklerin güneşi, Ebu..... Ali el-Hasan b. Ahmed b. Nisan’ın emriyle 540-49 (1145-1155) senesinde yaptırılmıştır.”³⁰⁹

16. burç üzerinde bulunan kitabenin Türkçe çevirisinde:

“Esirgeyen ve bağışlayan Allah’ın adıyla. Bu yeni burcun inşası Ebu’l Kasım Ali b. Nisan kendi malından masraflarını karşılayarak Allah’ın rızasını kazanmak ve sınırlarını korumak amacıyla efendimiz, âlim, adil melik, nimetlerin sahibi, dinin güzelliği, İslâm’ın ihtişamı, sınırların emiri, müminlerin emirinin yardımcısı, Muhammed b. İlaldı’nın devletinde –Allah onun adına rahmet isteyenlere mağfiret eylesin- 558 (1162-1163) senesinde yaptırmıştır.”³¹⁰

57. burcun üzerinde bulunan kitabenin Türkçe çevirisi şu şekildedir:

“hayrı için....bu burç ve kulelerin inşası efendimiz, adil, melik, dinin kemali, İslam’ın ve Müslümanların şerefi, müminlerinin emirinin yardımcısı Ebu’l Kasım Ali b. Nisan tarafından 565 (1169-1170) senesinde yaptırılmıştır. Allah onun için rahmet okuyanlara rahmet etsin.”³¹¹

61. burcun yanındaki geçidin doğusunda yer alan kitabenin Türkçe çevirisinde:

³⁰⁸ Gabriel, 2022, s. 258, no. 61; Konyar, II, 1936, s. 137; Parla, 1990, s. 181, no. 18; Parla, 2012, s. 38.

³⁰⁹ Gabriel, 2022, s. 259, no.63; Parla, 1990, s. 200, no.39.

³¹⁰ Gabriel, 2022, s. 259, no.64; Beysanoğlu, I, s. 266; Parla, 1990, s. 181, no.19; Parla, 2012, s. 39.

³¹¹ Parla, 1990, s. 183, no.20; Konyar, II, 1936, s. 140; Parla, 2012, s. 39.

“Allah’a dayandım ve güvendim. Saadet kapısını açan devletin tarihi ile (2) efendimiz, adil, Bahaeddin Mes’ud....(3)Allah rahmet etsin 578 (1182-1183) senesinde yaptırılmıştır”³¹² yazmaktadır.

Tarih bulunmayan ve sadece bir kısmı okunabilen 67. burç güney yüzünde bulunan kitabenin Türkçe çevirisinde:

“Esirgeyen ve bağışlayan Allah’ın adıyla. Bu efendimiz, emir büyük komutan, ulu efendimiz, Allah’ın yardımıyla desteklenmiş, muzaffer, mücahit, âlim, adil”³¹³ yazmaktadır.

2.3.7. Artuklulara Ait Kitabeler

Artuklulara ait kitabeler Urfa Kapı kemer alınlığında, Urfa Kapı burcu (21.burç), 10., 33. (Evli Beden) ve 41. (Yedi Kardeş) burçları üzerinde, İç kale Artuklu Kemerinde, iç kalede eskiden cezaevi olarak kullanılan binanın kapısı üzerinde, 76. burcun batısında bulunan kapının iç kaleye bakan yüzeyin üstündeki duvarda ve iç kalenin kuzey batısında bulunan kapının üstünde bulunmaktadır.

Urfa Kapı’nın kuzey kapısında kemer üzerinde bulunan kitabenin Türkçe çevirisinde:

“Esirgeyen ve bağışlayan Allah’ın adıyla. Allah’tan bir yardım ve yakın bir fetih (Saff, 13) efendimiz, âlim, adil melik, desteklenmiş, Allah’ın yardımıyla galip gelmiş, halifenin yardımcısı, insanların koruyucusu, devletin ihtişamı, milletin emini, ümmetin azameti, meliklerin ve sultanların övüncü, kâfirlerin ve müşriklerin engelleyicisi, dinsizlerin ve dinden çıkanların kahredicisi, Müslüman ordularının lideri, mücahitlerin yardımcısı, saygınlığın yıldızı, hilafetin hazinesi, cihanın pehlivanı, İran’ın Hüsvrev’i, emirlerin meliki, güvenilir, kutlu bey, fetihler babası, müminlerinin emirinin yardımcısı Muhammed b. Kara Arslan b. Davud b. Sökmen b. Artuk tarafından 579 (1183-1184) senesinde yaptırılmıştır”³¹⁴ yazmaktadır.

³¹² Gabriel, 2022, s. 260, no.65; Berchem-Josef Strzygowski, 2015, s. 73, no. 26; Konyar, II, 1936, s. 75; Beysanoğlu, I, 1998, s. 267; Parla, 1990, s. 184, no.22; Parla, 2012, s. 40.

³¹³ Gabriel, 2022, s. 259, no.62; Berchem-Josef Strzygowski, 2015, s. 71, no.25; Parla, 1990, s. 183, no.21; Parla, 2012, s. 40.

³¹⁴ Gabriel, 2022, s. 260, no.66; Berchem-Josef Strzygowski, 2015, s. 75, no.27; Konyar, II, 1936, s. 81; Beysanoğlu, I, 1998, s. 313; Parla, 1990, s. 208, no. 48; Parla, 2012, s. 40, 41.

Urfa Kapı'da bulunan tarihsiz olan ikinci kitabe kapının kuzeyinde bulunan burcun (21.burç) üzerindedir. Sadece bazı kısımları okunan kitabenin Türkçe çevirisi şu şekildedir:

“.....İnsanlığı....islam ’ın ve Müslümanların, ..mücahitlerin yardımcısı.....kafirlerin ve müşriklerin engelleyicisi.....emirlerin meliki İnanç baygu Kutluğ bey Ebu'l Feth Muhammed b. Kara Arslan b. Davud b. Sökmen b. Artuk.....”³¹⁵

11. burç üzerinde sadece mimarının adı yazan bir kitabe bulunmaktadır. II. Sökmen dönemine (1185-1201) ait olduğu düşünülen kitabede *“mimarı İsa Ebu Dirhem”* yazmaktadır.³¹⁶

33. burcun (Evli/Ulu Beden, Ben u Sen) güneydoğusunda bulunan kitabenin Türkçe çevirisinde:

“Esirgeyen ve bağışlayan Allah ’ın adıyla. Bu burcunun yapımını emretti..... dünya ve dinin lideri, İslam ’ın ve Müslümanların övüncü.....devletin.....müşriklerin.....imamın yardımcısı, insanlığın koruyucusu”³¹⁷ yazmaktadır.

33. burcun alt kısmında yer alan mazgalların içinde ve burç dışındaki meyilli bölümde bulunan kitabe parçalarının³¹⁸ Türkçe çevirisi şu şekildedir:

“Esirgeyen ve bağışlayan Allah ’ın adıyla. Allah ’tan yardım ve yakın bir fetih. (Saff, 13) Efendimiz, âlim, adil, desteklenmiş, muzaffer kılınmış, adaleti canlandıran,.....İnsanlığın....., devletin tacı.....,mücahitlerin yardımcısı.....,cihanın pehlivanı, İran ’ın Hüsrev ’i.....b. Kara Arslan b. Davud b. Sökmen b. Artuk müminlerin emirinin yardımcısı –Allah günlerini daim kılsın- günlerinde.”³¹⁹

33. burçta (Evli/Ulu Beden) yer alan kitabenin Türkçe çevirisinde:

“Esirgeyen ve bağışlayan Allah ’ın adıyla. Mülk tek ve ezici güç sahibi Allah ’ındır. Efendimiz, sultan, salih melik, âlim, adil, Allah ’ın yardımıyla desteklenmiş, galip gelmiş,

³¹⁵ Gabriel, 2022, s. 260, no.67; Parla, 1990, s. 186, no. 24; Beysanoğlu, I, 1998, s. 314; Parla, 2012, s. 41.

³¹⁶ Gabriel, 2022, s. 261, no.71; Parla, 1990, s. 189, no. 27.

³¹⁷ Gabriel, 2022, s. 261, no. 70; Parla, Gabriel’den bu kitabeyi alıntılarla ünvanlara göre bu kitabenin II. Sökmen dönemine (1185-1201) ait olduğunu söylemektedir. Bkz. Parla, 1990, s. 188, no.26; Beysanoğlu, I, 1998, s. 319.

³¹⁸ Beysanoğlu, I, 1998, s. 319.

³¹⁹ Gabriel, 2022, s. 260, no.68; Beysanoğlu, I, 1998, s. 319; Parla, 1990, s. 185, no.23.

muzaffer kılınmış, adaleti canlandıran, dünya ve dinin zaferi. Müslümanların ve İslâm'ın sultanı, hükümdarların ve sultanların gururu, emirlerin meliki, imamın yardımcısı, İnsanların koruyucusu, yüce hilafetin hazinesi, saygınlığın yıldızı, fetihler babası, müminlerin emirinin yardımcısı, Mahmud b. Muhammed b. Kara Arslan b. Davud b. Sökmen b. Artuk'un -Allah zaferlerini izzetli kalsın ve kuvvetini arttırsın- emriyle, Allah'ım nimetlerini ona daim kıl, rahmetinle ilahi saadatinin ona her yönden sağından, solundan, önünden ve arkasından gelmesini sağla. 605 (1208-109) senesinde mimar İbrahim b. Cafer'e yaptırılmıştır”³²⁰ yazmaktadır.

41. burç (Yedi Kardeş Burcu) üzerinde bulunan tarihsiz kitabenin Türkçe çeviri metni ise şöyledir:

“Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla. Allah'ın zikri en büyüktür. Bunun yapılmasını emreden ve kendisine itaat edilmesi gereken, efendimiz, Sultan Melik Salih, âlim, adil, Allah'ın yardım ettiği, galip gelmiş, muzaffer kılınmış, adaleti yaşatan, dünya ve dinin yardımcısı, İslam'ın ve Müslümanların dayanağı, devletin ihtişamı, meliklerin ve sultanların gururu, emirlerin meliki, Diyarbakır'ın Rum'un ve Ermeniy'e'nin sultanı, saygınlığın yıldızı, cihanın pehlivani, İran'ın Hüsrev'i, dürüst, şahin, kutlu emir fetihlerin babası Mahmud b. Muhammed b. Kara Arslan b. Davud b. Sökmen b. Artuk –müminlerin yardımcısı, zaferleri izzetli olsun- tarafından Melik Salih'in planına göre Yahya b. İbrahim es-Sarefi bina etmiştir.”³²¹

76. surun batısındaki Fetih kapısı olarak adlandırılan kapının üzerinde bulunan H. 595 (1198) tarihli Artuklulara ait kitabenin Türkçe metni şöyledir:

“Bu mübarek kapının açılmasını efendimiz, Diyarbakır'ın sultanı, müminlerin emirinin yardımcısı, Artuk oğlu Muhammed oğlu Melik Mesud Ebu'l Muzaffer Sökmen emretmiştir. 595 (1198-1199) senesinde mimar İsa Ebu Dirhem'e yaptırılmıştır.”³²²

³²⁰ Gabriel, 2022, s. 261, no.74; Berchem-Josef Strzygowski, 2015, s. 83, no.29; Konyar, II, 1936, s. 94; Beysanoğlu, I, 1998, s. 319; Berchem, Konyar ve Beysanoğlu'nun Evli/Ulu Beden burcu üzerinden olduğu belirtilen kitabeyi Parla, Yedi Kardeş Burcunda göstermiştir. Bkz. Parla, 1990, s. 190, no. 28; Parla, 2012, s. 43.

³²¹ Gabriel, 2022, s. 261, no.75; Berchem-Josef Strzygowski, 2015, s. 85. no. 30; Konyar, II, 1936, s. 97, Beysanoğlu, I, 1998, s. 323; Parla, 1990, s. 187, no. 25.

³²² Gabriel, 2022, s. 260, no.69; Parla, 1990, s. 210-211, no. 50; Parla, 2012, s. 44.

İç kalede daha önce hapishane olarak kullanılan binanın kapısı üstünde nesih türü ile yazılmış kitabenin Türkçe çeviri metninde:

*“Sultan, erdemli melik, dünya ve dinin yardımcısı, müminlerin emiri Ebi’s Sena Mahmud b. Muhammed b. Kara Arslan b. Davud b. Sökmen b. Artuk –Allah sultanlığını ebedi kılsın- emriyle 600 (1203-1204) senesinde yapılmıştır.”*³²³

İç Kale surunun kuzeybatısında kemerli kapıda yer alan kitabe eksik olduğundan tam okunamamış sadece üzerinde “603 (1206-1207) senesinde” ibaresi bulunmaktadır.³²⁴

İç kaleyi şehirden ayıran ve çizimde A-A’ olarak belirttiğimiz iç kale surları arasındaki şehre açılan kapı üzerinde bulunan kitabenin Türkçe çevirisinde şöyle yazmaktadır:

“Dünya ve dinin yardımcısı, adil melik, büyük, alim efendimizin emriyle yaptırılmıştır. Efendimiz, sultan, alim, adil, mücahit, dünya ve dinin koruyucusu, İslâm’ın ve Müslümanların sultanı Melik el-Salih emriyle yaptırılmıştır.”

*Efendimiz, sultan, alim, adil, mücahit, muzaffer kılınmış, dünya ve dinin koruyucusu, İslâm’ın ve Müslümanların sultanı yüce hilafetin yardımcısı Melik el-Salih emriyle yaptırılmıştır.”*³²⁵

2.3.8. Eyyubi Kitabeleri

Eyyubilere ait kitabeler Dağ Kapı ve Urfa Kapı arasında 10. ve 11. burçlar üzerinde bulunmaktadır. Eyyubi hükümdarı Melikü’l Kamil, Amid’i 1232 senesinde Hısnı Keyfa Artukluları’ndan alarak şehrin dışında bulunan ikinci surları yıktırmış ve buradaki taşları iç surları kuvvetlendirmek için kullanarak Amid’i bu şekilde daha korunaklı hale getirmek istemiştir.³²⁶

11. burç üzerinde bulunan kitabenin Türkçe çevirisi şu şekildedir:

“Esirgeyen ve bağışlayan Allah’ın adıyla. Ulu efendimiz, sultan, salih melik, dünya ve dinin yıldızı, İslâm’ın ve Müslümanların sultanı, fetihlerin babası Eyyüb bin Sultan Melik Kamil Ebu’l Meali Muhammed b. Ebi Bekr b. Eyyüb müminlerin emirinin yardımcısı

³²³ Gabriel, 2022, s. 261, no. 72; Konyar bu metnin tarihini 737 olarak yanlış okumuştur. Bkz. Konyar, II, 1936, s. 144; Parla, 1990, s. 216, no. 56; Parla, 2012, s. 45.

³²⁴ Parla, 2012, s. 45.

³²⁵ Gabriel, 2022, s. 262, no.76; Berchem-Josef Strzowski, 2015, s. 102, 103, no.31; Konyar, II, 1936, s. 111; Parla, 1990, s. 212, no. 52.

³²⁶ Beysanoğlu, I, 1998, s. 353.

tarafından Şucaeddin'in çizimine göre Cafer ibn Mahmud el-Halebi yönetiminde 634 (1236-1237) senesinde yaptırılmıştır.”³²⁷

12. burç üzerinde yer alan yine aynı tarihli kitabenin Türkçe çeviri metni şöyledir:

*“Esirgeyen ve bağışlayan Allah’ın adıyla. Efendimiz, sultan, erdemli melik, dünya ve dinin yıldızı, İslam’ın ve Müslümanların sultanı, fetihler babası, Eyyüb b. Sultan Melik Kamil Ebu Meali Muhammed b. Ebi Bekr b. Eyyüb müminlerinin emirinin yardımcısı tarafından Şucaeddin Cafer İbn Muhammed el-Halebi’nin planına göre mimar Ebu’l Ferec’e 634 (1236-1237) senesinde yaptırılmıştır.”*³²⁸

2.3.9. Akkoyunlu Kitabeleri

Akkoyunlular’a ait bulunan kitabeler 79. ve 80. burcun arasında, 10. ve 11. burçlar arasında, Urfa Kapı’da 22. burcun ön yüzünde ve 14. burcun doğu yüzünde yer almaktadır.

79. ve 80. burçlar arasında surun şehre bakan yüzeyinde yer alan erken tarihli ve eksik olan kitabenin Türkçe çevirisinde:

*“Allah hükümdarlığını ve saltanatını ebedi kılsın... ve bu 853 (1449-1450) senesinde”*³²⁹ yazmaktadır.

11. ve 12. burçlar³³⁰ arasında sur duvarı üzerinde yer alan kitabenin Türkçe çeviri metninde:

*“bu işin onarımının yapımını adil melik, sultan Hasan Bahadır b. Osman –Allah hâkimiyetini ebedi kılsın- 861 (1456-1457) senesinde emretti”*³³¹ yazmaktadır.

14. burcun doğu yüzündeki sur üzerinde bulunan kitabenin Türkçe çevirisinde:

³²⁷ Gabriel, 2022, s. 262, no.78; Berchem- Josef Strzgowski, 2015, s. 95, no. 33; Konyar, II, 1936, s. 115; Parla, 1990, s. 191, no.29.

³²⁸ Gabriel, 2022, s. 262, no.77; Berchem-Josef Strzgowski, 2015, s. 95, no. 34; Konyar, II, 1936, s. 115, 116;

³²⁹ Gabriel, 2022, s. 262, no.79.

³³⁰ Çizim 1 de yerleri mevcuttur.

³³¹ Konyar, II, 1936, s. 144.

“Adil melik, desteklenmiş, muzaffer kılınmış Sultan Hasan ibn Ali ibn Osman –Allah hükümdarlığını ve saltanatını ebedi kılsın- yapımını emretti. Tarih şevval ayı.....sene 863 (1459) Hz. Peygamberin hicretinden sonra”³³² yazmaktadır.

Urfa Kapı’nın güneyindeki 22. burcun ön yüzünde bulunan kitabenin Türkçe çevirisi şöyledir:

“Sultan, adil melik Hasan bin Ali bin Osman –Allah hükümdarlığını ve saltanatını ebedi kılsın- 864 (1459-1460) senesinde yaptırılmıştır.”³³³

2.3.10. Osmanlı Kitabeleri

Diyarbakır, 1515 yılında Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra şehir beylerbeyliği merkezi olarak kullanılmıştır. Kanuni Sultan Süleyman’ın Bıyıklı Mehmed Paşa’nın ölümünden sonra yerine atadığı Hüsrev Paşa’ya verdiği emirle 16 burç ve iki kapı (Saray ve Küpeli Kapı) eklenerek İç Kale alanı genişletilmiştir.³³⁴ Saray Kapısı üzerinde yer alan ve bu genişletmeyi gösteren kitabenin Türkçesi şöyledir:

“Âl-i Osman’dan, faziletleri besleyen, cihanın efendisi, İskender rütbeli Süleyman Han zamanında bu kale bina edildi. (Temetü’l bina vü biha) adedi bu kuvvetli binanın tarihi oldu. 953/(1526-27).”³³⁵

Diyarbakır Surları üzerinde bulunan bu kitabeler şehrin yapısı ile ilgili bilgi vermeseler de burada hüküm sürmüş devletlerin izlerini sürmemize kaynaklık etmektedir. Aynı zamanda sur duvarlarında burada hâkimiyet kuran devletlerin hangi hükümdar zamanında burayı ele geçirdikleri ve kontrol altına aldıklarını görebilmemizi sağlamaktadır.

2.4. Silvan Kalesi

Silvan Kalesini anlatmadan önce Silvan ilçesinin ismi ve tarihi hakkında kısa bir bilgi vermek daha anlaşılır bir metin oluşturmak açısından faydalı olacaktır. Ortaçağ’ın en önemli merkezlerinden biri olan Silvan, bugün Diyarbakır’a bağlı bir ilçedir. Diyarbakır’ın kuzeydoğusunda bulunan Silvan’ın ne zaman kurulduğu tam olarak

³³² Gabriel, 2022, s. 263, no.80; Parla, 1990, s.196, no.35.

³³³ Gabriel, 2022, s. 264, no.80; Konyar, II, 1936, s. 145; Parla, 1990, s. 195, no.34.

³³⁴ Beysanoğlu, II, 1998, s. 559.

³³⁵ Beysanoğlu, II, 1998, s. 559; Konyar, II, 1936, 146.

bilinmemektedir.³³⁶ Tarihin birçok döneminde farklı isimlerle adlandırılan Silvan'ın ismi ilk olarak M.Ö. 77-80 yıllarda Arsaki kralı II. Tigran'ın başşehri olarak kurulan "Tigranokerta"nın burası olup olmadığı konusundaki tartışmalara konu olmuştur.³³⁷ Bunun haricinde İbnü'l Ezrak buranın kuruluşu ile ilgili Marusa adlı Süryani rahibin Sasâni İmparatoru II. Şapur'dan izin alıp İranlılar tarafından öldürülen şehit kemiklerini toplayarak burada bir yer yaptığını ve yaptığı bu yere şehitlerin kemiklerini gömerek buraya "şehidler şehri" anlamına gelen "Martyropolis" adını verdiğini anlatır.³³⁸ Bunun haricinde Silvan, Süryani kaynaklarında "Mipherket" ve Ermeni kaynaklarında ise "Nphkert" olarak anılmıştır.³³⁹ Bizans ve Sasani arasında bir tampon bölge olan şehir, İmparator I. Anastasios zamanında tahkim edilmeye başlanmış ve I. Iustinianos döneminde tamamlanmasından dolayı buraya kısa bir süreliğe "Iustinianapolis" da denilmiştir. İslam fethinden sonra ise burası Mâfârkin, Mefârkin ve Fârkin adlarıyla anılmıştır.³⁴⁰ XV. yüzyılın sonlarına doğru bu bölgeye hâkim olan Süleymani kürt reislerden dolayı Süleymani isminden bozma olarak buranın Slevani veya Silvan adıyla anıldığı söylenilmektedir.³⁴¹

İslam fethinden önce Bizans ve Sasaniler elinde bulunan şehir Hz. Ömer döneminde İyaz b. Ganem tarafından fethedilmesiyle İslam yurdu haline gelmiştir. İslam fethinden sonra Silvan; Emeviler, Abbasiler, Hamdaniler, Büveyhiler ve Mervanilerin eline geçti. Mervanilerin burayı merkez olarak kullanmaya başlamasıyla şehir imar edilmiş ve bayındır bir hale gelmiştir.³⁴² Nasrüddevle zamanında Büyük Selçuklulara tâbi olarak varlığını sürdüren Mervaniler bu dönemde Meyyâfârikin'de önemli işler meydana getirmişlerdir. 1046 yılında burayı ziyaret eden Nasır-ı Hüsrev Sefernamesi'nde, Meyyâfârikin ile ilgili olarak şehirde ak taştan bir kalenin yapıldığını her elli arşınlık yere ak taştan bir burç eklendiğini ve Ulu Camisiyle, çeşit çeşit hamamlarıyla her şeyi tamam

³³⁶ Ahmet Savran, a.g.m., 1994, s. 511.

³³⁷ Tigranokerta'nın Meyyâfârikin mi yoksa Erzen mi olduğu konusundaki tartışmalar kesin bir sonuca bağlanamamıştır. Bkz. V. Minorsky, a.g.m., 1979, s. 196; Beysanoğlu'nun bu konudaki tespitleri için Bkz. Beysanoğlu, I, 1998, s. 98-100.

³³⁸ Beysanoğlu, I, 1998, s. 26, 27.

³³⁹ Besim Darkot, "Meyyâfârikin", **İslam Ansiklopedisi**, C. VIII, MEB Basımevi, İstanbul 1979, s. 195

³⁴⁰ Savran, XXIX, s. 511; Meyyâfârikin ismi ile ilgili detaylı bilgi için. Bkz. Mustafa Alican, "Meyyâfârikin İsmi Üzerine Bir Soruşturma", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 2012, C. XXVII, S. 1, s. 1-21.

³⁴¹ V. Minorsky, 1979, s. 200; Silvan üzerine başka bir inceleme için bkz. Cuma Karan, "Mezopotamya'daki Yerlerin, İsim ve Köklerinin Tespitindeki Zorluklar ve Silvan İsmi Üzerindeki Tartışmalar Örneği", **Uluslararası Silvan Sempozyumu Kitabı**, (edt. M. Edip Çağlar, Veysel Gürhan, Ercan Gümüş), (25-27 Nisan 2008), Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin 2008, s. 685-698.

³⁴² Minorsky, 1979, s. 198; Savran, 1994, s. 511.

bir şehir olduğundan bahseder.³⁴³ Mervaniler ve Selçukluların egemenliği sonrasında Artukluların eline geçen Meyyâfârikin, daha sonra Eyyûbi hâkimiyetine girmiştir. 1260 yılına kadar bölgeyi elinde tuttukları bu dönemde Selahattin Eyyûbi burada bir cami yaptırmış ve ondan sonra gelen Eyyûbi hükümdarları da surların tamir ve onarımını gerçekleştirmişlerdir. Bu tamir ve onarımları gösteren kitabeler sur duvarları üzerinde bulunmaktadır.³⁴⁴ Eyyûbilerden sonra Meyyâfârikin sırayla Moğollar, Timur, Safeviler ve Osmanlıların eline geçti. XIX. yüzyılda Diyarbakır vilayetinin merkez sancağına bağlı bir kaza merkezi olarak ve Silvan adıyla varlığını devam ettirmiştir.³⁴⁵

Yukarıda bahsettiğimiz şekliyle şehrin tarihi ile ilgili verilen bilgilerin net olmamasından dolayı burada bulunan kalenin de tam olarak ne zaman yapıldığı hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Silvan Kalesi ile ilgili bilgiler genelde kalenin onarımıyla ilgilidir. İlk olarak I. Iustinianos zamanında onarılacak son şeklini alan kale, İslam fethinden sonra da Hamdaniler, Mervaniler ve Eyyubiler zamanında yeni burçlar eklenerek güçlendirilmiş ve surların onarımı yapılarak daha korunaklı bir hale getirilmiştir.³⁴⁶ Dörtgen plana sahip ve iki surla çevrili olan kale doğudan batıya 600 m. kuzeyden güneye 500 metredir. Kale surlarında 50 burç ve kule bulunmaktaydı.³⁴⁷ Burçların uzunlukları 10 buçuk ve eni de 7 metredir. Yüksekliği 25 metreyi bulan burçlar arasında destek duvarı da bulunmaktadır.³⁴⁸ Yakut el-Hamevi ve Kazvini'nin verdiği bilgilere göre 8 kapısı bulunan Silvan Kalesi'nin bugün ismi bilinen kapıları şunlardır: Güneydoğuda Diyarbakır Kapısı, batıda Meyhane Kapısı, güneyde Kulfa Kapısı ve Aşağı Mahalle Kapısı, kuzeybatıda Boşat Kapısı.³⁴⁹

Silvan Kalesi'nde bulunan burçlar üzerinde kalenin onarımı ve tamirâtı ile ilgili bilgilerin yer aldığı Mervaniler, Artuklular ve Eyyubiler dönemine ait kitabeler mevcuttur. Bu kitabeler kale hakkında herhangi bir bilgi vermemekte, sadece kale üzerinde hangi tarihte kim tarafından onarım ve tamirat yapıldığı gösterilmektedir.

³⁴³ Nasır-ı Hüsrev, (çev. Abdulvahap Tarzi), 1985, s. 11, 12.

³⁴⁴ Savran, 1994, s. 511, 512; Minorsky, 1979, s. 198, 199.

³⁴⁵ Savran, 1994, s. 512.

³⁴⁶ Beysanoğlu, I, 1998, s. 144, 175.

³⁴⁷ Beysanoğlu, I, 1998, s. 144.

³⁴⁸ Süleyman Savcı, **Silvan Tarihi**, Diyarbakır 1956, s. 6.

³⁴⁹ Hüseyin Kayhan, "İbnü'l Ezrak'ın "Tarihu Meyyâfârikin ve Amid'inde geçen XII. Yüzyıla Ait Artuklu Eserleri", **Ortaçağda Anadolu, Prof. Dr. Aynur Durukan'a Armağan**, Ankara 2002, s. 351; Süleyman Savcı, 1956, s. 6

2.4.1. Silvan Kalesindeki Mervani Kitabeleri

Kale üzerinde bulunan erken tarihli ilk kitabe H. 391 (1000-01) yılına ait olup Mümehhidüddевle Ebu Mansur dönemine aittir. Kalenin kuzeydoğu köşesinde yuvarlak bir kule üzerinde bloklara kabartma olarak oyulmuş iki çerçeve halindedir.³⁵⁰

Kitabenin Türkçe çevirisinde şöyle yazmaktadır:

“Esirgeyen ve bağışlayan Allah’ın adıyla. Muhammed -Allah’ın selamı onun üzerine olsun- Allah’ın elçisidir. Mümehhidüddевle Ebu Mansur müminlerin emirinin dostu - Allah ömrünü uzatsın- 391 (1000-01) senesinde kendi malından infakıyla aziz ve yüce Allah’ın rızasını umarak yaptırmıştır.”³⁵¹

İkinci kitabe Nasrüddevle Ebu Nasr Ahmed dönemine ait olup kuzey surunun orta kesimlerine doğru Şador mevkiinde burcun kuzey yüzündedir. Kitabenin Türkçe çevirisi şu şekildedir:

“Esirgeyen ve bağışlayan Allah’ın adıyla. Allah’tan başka ilah yoktur. Allah’ın selamı Muhammed ve ailesinin üzerine olsun. Diri ve aydınlatıcı melik, hâkim, emir, yüce Nasrüddevle Ebu Nasr müminlerin emirinin dostu –Allah varlığını daim kılsın ve zaferlerini izzetli kılsın- 405 (1014-1015) senesinde yapılmasını emretti. Allah bana yeter.”³⁵²

Nasruddevle’ye ait olan H. 416 tarihli üçüncü kitabe yukarı sur duvarının kuzey tarafında bulunmaktadır.³⁵³ Berchem’in bazı kısımlarını eksik olarak aktardığı kitabenin okunan yerlerinin Türkçe çevirisinde şöyle yazmaktadır:

“Esirgeyen ve bağışlayan Allah’ın adıyla. Allah’tan başka ilah yoktur. Muhammed – Allah’ın selamı üzerine olsun- O’nun elçisidir. Hâkim emir, milletin seçtiği, yüce Nasruddevle –saltanatı daim olsun- bunun yapımını emretti. Kadı..... Ebi.....el-Hasan bin Muhammed.....416 senesinde.”³⁵⁴

³⁵⁰ M. Van Berchem, *Arabishe Inschriften aus Armenien und Diarbekr*, 1907, s. 3.

³⁵¹ Gabriel, 2022, s. 269, no.109; Berchem, a.g.e, 1907, s. 3; Beysanoğlu, I, 1998, s. 234.

³⁵² Gabriel, 2022, s. 269, no.110; Savcı, 1956, s. 22, 23.

³⁵³ Berchem, a.g.e., 1907, s. 5.

³⁵⁴ Gabriel, 2022, s. 269, no.111; Beysanoğlu, I, 1998, s. 235.

Kuzeydoğuda altı köşeli burcun güney yüzünde bulunan güzel bir kûfi ile yazılmış H. 464 tarihli dördüncü kitabenin³⁵⁵ Türkçe çevirisi ise şu şekildedir:

*“Esirgeyen ve bağışlayan Allah’ın adıyla. Allah’tan başka ilah yoktur. Muhammed Allah’ın elçisidir. Efendimiz, hâkim emir, yüce, desteklenmiş, muzaffer kılınmış, İslam’ın güzelliği, dinin nizamı, ümmetin sığınağı, meliklerin izzeti, emirlerin sultanı, Ebu’l Kasım Nasr b. İzzü’l-İslâm Nasruddevle, -Allah ömrünü uzun etsin ve saltanatını daim kılsın 464 (1071-72) senesinde yapımını emretti.”*³⁵⁶

2.4.2. Silvan Kalesindeki Artuklu Kitabesi

Kulfa Kapısı’nın kuzeyindeki burç üzerinde Artuklu Beyi Necmeddin Alpi’ye ait H. 561 (1165-1166) tarihli bir kitabe bulunmaktadır.³⁵⁷ Bu kitabenin Türkçe çevirisi şu şekildedir:

*“Besmele. Efendimiz Emir İsfahselar, yüce hâkim, zafer kazanmış, galip gelmiş, âlim, âdil, mücahit, dinin yıldızı, İslam’ın şerefi, imamın seçimi, yaratılanların koruyucusu, devletin ışığı ve tacı, milletin aydınlığı ve süsü(zineti), ümmetin onuru ve övüncü, meliklerin ve sultanların kutbu, mücahitlerin yardımcısı, kâfirlerin ve müşriklerin katili(öldürücüsü), Müslümanların ordularının lideri (idarecisi), hilafetin desteği, Diyarbakır’ın meliki, Irak, Şam ve Ermenistanın emiri, sınır boylarının pehlivani, şerefli (onurlu) olanların yıldızı (yörüngesi), Alp İnanç Kutluğ Bey Ebu’l-Muzaffer Alpi bin Timurtaş bin İlğazi bin Artuk, Emirü’l-mümininin yıldızı yapımını emretti. 561 (1165-1166) senesinin aylarında.”*³⁵⁸

2.4.3. Silvan Kalesindeki Eyyubi Kitabeleri

Eyyubiler döneminde onarılan Silvan Kalesi burçları üzerinde Eyyubilere ait kitabeler bulunmaktadır. Bu kitabelerden ilki Selahattin Eyyubi dönemine aittir. Bu kitabe kalenin batısındaki surların orta bölümünde Sadık Bey’in evinin bulunduğu burçtadır.³⁵⁹ Kitabenin Türkçe çevirisinde şöyle yazmaktadır:

³⁵⁵ Beysanoğlu, I, 1998, s. 236.

³⁵⁶ “Gabriel, kalenin doğu kapısının güneyinde savunma burcu üzerinde diye tarif etmiştir.” Bkz. Gabriel, 2022, s. 270, no. 112.

³⁵⁷ Beysanoğlu, I, 1998, s. 324.

³⁵⁸ Gabriel, 2022, s. 270, no.113.

³⁵⁹ Beysanoğlu, I, 1998, s. 367.

“Esirgeyen ve bağışlayan Allah’ın adıyla. Allah’tan başka ilah yoktur. Muhammed Allah’ın elçisidir. Efendimiz, muzaffer, alim, adil, desteklenmiş, yardım edilmiş, mücahid, sınır bekleyen.....dünya ve dinin ıslahı, İslâm’ın ve Müslümanların sultanı, alemlere adalet yayan, ümmetin övüncü, hilafetin yardımcısı, Mısır, Zübeyd, Aden, Şam, Yemen ve Diyarbakır’ın sahibi, müminlerin yardımcısı, devletin canlandırıcısı Ebu’l Muzaffer Selahaddin Yusuf b. Eyyub yapımını emretti.”³⁶⁰

İkinci kitabe kalenin doğu cephesindeki çokgen gövdeli burcun ön yüzünde, ortada güneş ve iki yanında aslan kabartması olan süslemenin altında bulunmaktadır.³⁶¹ Kitabenin Türkçe çevirisi şöyledir:

“Esirgeyen ve bağışlayan Allah’ın adıyla. Allah’tan yardım isteriz. Efendimiz, sultanı yegâne melik, âlim, adil, İslâm’ın ve Müslümanların dayanağı, Eyyub b. Mevlana adil melik, Ebi Bekr ibn Eyyub emirü’l müminin –Allah hâkimiyetini ebedi kılsın- 599 (1203 Mayıs) Ramazanında Şemseddin eliyle yapımını emretti Allah bana yeter.”³⁶²

Melik Evhad Necmettin’e ait olan üçüncü kitabe Kale surlarının kuzeydoğu köşesinde, batıya doğru birinci burcun üzerindedir. Surun bir kısmının yıkılması nedeniyle yok olmuştur. ³⁶³ Kitabenin Türkçe metni şu şekildedir:

“Bir olan Allah’ın..... Efendimiz, sultan, yegâne melik, dünya ve dinin yıldızı, emirü’l mümininin parlak yıldızı, Eyyub b. Ebi Bekr b. Melik Evhad Eyyub –Allah, dinin güzelliği ile zaferlerini izzetli kılsın- 603 (1207-1207) senesinde.....Allah’ın selamı efendimiz Muhammed’in üzerine olsun.”³⁶⁴

Melik Eşref’e ait olan 612 tarihli dördüncü kitabe Halkevi binasının güneyindeki kapı üstündedir.³⁶⁵ Kitabenin Türkçe çevirisinde şöyle yazmaktadır:

“.....Bu mübarek burç efendimiz, sultan, Melik Eşref.....Ermen şahı Ebu’l feth Musa b. adil melik, Ebu Bekr b. Eyyub’un zamanında ve bu 612 senesinin.....aylarında.”³⁶⁶

³⁶⁰ Gabriel, 2022, s. 270, no.114; Beysanoğlu, I, 1998, s. 367.

³⁶¹ Gülsen Baş, **Diyarbakır’daki İslâm Dönemi Mimari Yapılarında Süsleme**, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 339; Berchem, 1907, s. 8, 9.

³⁶² Gabriel, 2022, s. 271, no.115; Beysanoğlu, I, 1998, s. 367.

³⁶³ Berchem, 1907, s. 13; Beysanoğlu, I, 1998, s. 367.

³⁶⁴ Gabriel, s. 271, no. 116.

³⁶⁵ Beysanoğlu, I, 1998, s. 368.

³⁶⁶ Gabriel, 2022, s. 271, no.117.

Melik Eşref'e ait olan beşinci kitabe de Kulfa Kapısı'nın üstündedir.³⁶⁷ Kitabenin Türkçe çeviri metni şöyledir:

“Eskiden Babu'l Mar'a şimdi ise Babu'l Ferec olarak bilinen yeni ve mutlu kapı.....efendimiz, sultan, âlim, adil, desteklenmiş, muzaffer kılınmış, yardım edilmiş.....Arap ve Acem'in..... emirü'l mümininin yardımcısı –Allah zaferlerini izzetli kılsın- Ebü'l-Feth el-Melikü'l-Eşref Mûsâ b. el-Meliki'l-Âdil Ebu Bekr Muhammed b. Eyyûb.....muhtaç Ebi Said el-Tenba....hatip Şemseddin Ebi'l Meâli el-Mufaddal İbn Cafer b. Şah ve değerli hacı muhterem, dinin önderi Ebu'l –A'la bin Ebu'l feth çalıştı....Allah rahmet etsin.”³⁶⁸

Eyyubilerin son hükümdarı Melik Kamil'e ait olan son kitabe surun kuzeybatı köşesinde, Sadık Bey'in evinin batı yüzündedir. Yedi satırdan oluşan ve dikdörtgen bir çerçeve içine alınmış kesme taşların içine işlenmiş bu kitabenin³⁶⁹ Türkçe çevirisi şöyledir:

“Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla. Bu mübarek burç efendimiz, sultan, adil, âlim, yetkin melik, mücahid, sur bekleyen, desteklenmiş, galip gelmiş, dünya ve dinin yardımcısı, sultanların.... kâfirlerin ve müşriklerin katledicisi, alemlerde adaleti yaşatan, efendimiz, sultan, muzaffer kılınmış Ebu'l Me'ali Melik Kamil Muhammed –Allah zaferlerini izzetli kılsın- 654 (1256) yılında yenilendi.”³⁷⁰

2.5. Camiler

2.5.1. Diyarbakır Ulu Cami

Anadolu'nun en eski camilerinden olan Diyarbakır Ulu Cami'nin yapım tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Diyarbakır'ın 639 yılında İslâm hâkimiyeti altına girdikten sonra şehrin merkezinde bulunan Mar Thoma Kilisesi'nin önce üçte birinin sonra tamamının camiye çevrilerek kullanılmaya başlandığı söylenmektedir.³⁷¹ İslâm fethinden sonra Diyarbakır'a hâkim olan Emeviler, Abbasiler ve Mervaniler dönemine ait Ulu Camii üzerinde herhangi bir kitabe bulunmadığından bu dönemlerde caminin varlığı hakkında

³⁶⁷ Beysanoğlu, I, 1998, s. 368.

³⁶⁸ Gabriel, 2022, s. 271, no. 118; Kitabede tarih bulunmaması nedeniyle Berchem, Melik Eşref dönemi arasına kitabeyi tarihlendirerek 597-607 arasında yapıldığını söylemektedir. Bkz. Berchem, 1907, s. 8.

³⁶⁹ Berchem, 1907, s. 16, 17; Beysanoğlu, I, 1998, s. 369.

³⁷⁰ Gabriel, 2022, s. 272, no.122; Berchem, 1907, s. 16, 17; Beysanoğlu, I, 1998, s. 369.

³⁷¹ Metin Sözen, **Diyarbakır'da Türk Mimarisi**, 1971, s. 29; V. Berchem-Josef Strzowski, 2015, s. 53.

bir bilgi alınamamaktadır. İlk olarak 1046 yılında Mervaniler döneminde Diyarbakır'ı ziyaret eden Nasır-ı Hüsrev, Ulu Cami'yi görmüş ve buradan bahsetmiştir.³⁷² Nasır Hüsrev'in verdiği bilgiler dışında cami üzerinde bulunan kitabelerden de caminin geçirdiği onarımlar hakkında bilgi alabilmekteyiz. Ulu Camii hakkında gerekli bilgileri verdikten sonra bu kitabelerin nerede bulunduklarını ve Türkçe çevirilerini altta vermeye çalışacağız.

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir plana sahip olan ve farklı dönemlerde inşa edilen etrafındaki yapılarla bir topluluk meydana getiren Ulu Cami, bugünkü şeklini almıştır. Bugün Diyarbakır Ulu Cami yapı topluluğu içerisinde Hanefi ve Şafii Camileri, Zinciriye ve Mesudiye Medreseleri, doğu ve batı maksureleri, abdesthane ve avlu içinde bir namazgâh bir şadırvan ve havuz bulunmaktadır.³⁷³ Ulu Caminin avlusunun doğu, batı ve kuzeyinde olmak üzere üç girişi bulunmaktadır.³⁷⁴ Avlunun kuzeyinde Şafiiler Camii ve Mesudiye Medresesi, güneyinde Hanefiler bölümü (ana mekân), doğu ve batısında iki katlı altları revaklı maksureler bulunmaktadır. Avlunun batısındaki iki katlı cephe antik bir tiyatrodan alındığı tahmin edilen süslemeli sütun ve silmelerin aralarına yazıtlar ve süslü silmeler yerleştirilmiştir. İki katta farklı kemerler kullanılarak zenginleştirilmiştir.³⁷⁵ Avluya bakan batı maksurenin pencerelerinin üstünde Ebu Mansur İlaldı'ya ait 518 (1124-25) tarihli kitabe ve yine Ebu Mansur İlaldı'ya ait 511 tarihli bir diğer kitabe batı maksurenin avluya bakan yüzünde, revakların üstünde bulunmaktadır.³⁷⁶ Batı maksure ile benzer özellikler gösteren doğu maksure iki katlı olup on sütun ile dokuz bölüme ayrılmıştır.³⁷⁷ Üst katının kitaplık olarak kullanıldığı söylenen doğu maksurenin dışarıya bakan yüzünde, Kapı kemerinin üstünde, sağ ve solda arslan-boğa mücadelesini

³⁷²“Ulu Camii kara taşla yapılmıştır. Öyle mükemmel bir yapıdır ki ondan daha düzgün, ondan daha sağlam yapılmasına imkân yoktur. Caminin içinde iki yüz küsur taş direk vardır. Her direk yekpare taştandır. Direklerin üstüne, hepsi taştan olmak üzere kemerler yapılmıştır. Kemerlerin üstünde de öbür direklerden kısa direkler o büyük kemerlerin üstünde yine bir sıra küçük kemerler vardır. Bu mescidin bütün damları kubbelerle örtülmüş, her tarafı oyma işleriyle, nakışlarla süslenmiş, boyanmıştır. Mescidin ortasında büyük bir taş vardır o taşın üstüne bir adam boyu yüksekliğinde çevresi iki arşın gelen büyük yuvarlak bir havuz konmuştur. Havuzun ortasında piriç bir lüle vardır ki oradaki fiskiyeden berrak su fişkirir, o suyun nerden gelip nereye aktığı görülmez...” Bkz. Nasır-ı Hüsrev, **Sefername**, (çev. Abdolvahap Tarzi), s. 13 14.

³⁷³ Gülsen Baş, a.g.e., s. 41.

³⁷⁴ Mahmut Akok, “*Diyarbakır Ulu Camii Mimari Manzumesi*”, **Vakıflar Dergisi**, S. 8, Ankara 1969, s. 113; Mehmet Top, “*Diyarbakır Ulu Camii ve Müştemilatı*”, **Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi**, (edt. İrfan Yıldız), Diyarbakır 2011, s. 191.

³⁷⁵ Sözen, 1971, s. 31; Ahmet Çakmak, “*Diyarbakır Ulu Cami*”, **TDVİA**, C. 42, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 97. Gabriel, a.g.e., (çev. İdil Çetin), 2022, s. 169; Oktay Aslanapa, **Türk Sanatı**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1989, s.103.

³⁷⁶ Sözen, 1971, s.29.

³⁷⁷ Gülsen Baş, 2013, s. 46.

anlatan bir kabartma ve üstünde Nisanoğullarına ait bir kitabe bulunmaktadır.³⁷⁸ Avluya bakan cephenin alt katı üzerinde, sütunlar arasında cephe boyunca devam eden Nisanoğullarına ait 559 (1163-64) tarihli kitabe ve aynı cephenin ikinci katında, orta girişin tam üstündeki pencere üzerinde Nisanoğullarına ait tarihsiz bir kitabe bulunmaktadır.³⁷⁹ Avlu içinde bulunan şadırvan, sekizgen planlı bir yapıya sahiptir ve 1850 tarihlidir. Şadırvanın hemen yanında yine 1850 tarihinde yapıldığı bilinen kare planlı olarak inşa edilen çatısı piramit şeklinde örtülü bir namazgâh ve onun yanında bir havuz bulunmaktadır.³⁸⁰

Caminin kible duvarına bitişik olan ve kare kesitli koyu renkli taşlarla inşa edilen minareye, cami içinden batı yönündeki bir kapı ile bağlantı sağlanır.³⁸¹ Burayı ziyaret eden Evliya Çelebi de minarenin yeni yapı olduğundan ve dört köşeli olduğundan bahseder.³⁸² Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilerden anlaşılacağı üzere çeşitli zamanlarda onarım gören minare, kare gövdeli, şerefeden yukarısı ise silindirik ve külahlıdır.³⁸³ Dört silme kuşağı ile beş bölüme ayrılan minarenin üçüncü ve dördüncü bölümlerinin üst kesimlerinde kalker taşı üzerine yazılan kitabeler³⁸⁴ bulunmaktadır.

Ulu Cami'nin yapı topluluğu hakkında verdiğimiz bilgilerden sonra bu yapı topluluğunu süsleyen kitabelerin cami hakkında verdiği bilgilerin neler olduğunu inceleyelim.

Ulu Cami manzumesinde bulunan caminin en erken tarihli kitabesi Büyük Selçuklu sultanı Melikşah'a aittir. Avluya bakan duvarın sağında tek satır halinde bulunan 484 (1091) yılına tarihli Kitabenin Türkçe çevirisinde:

“Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla.. Allah'tan başka ilah yoktur ve Muhammed Allah'ın elçisidir. Ulu sultan, büyük Şehinşah, ümmetlerin meliklerinin hâkimi, Arap ve Acemin efendisi, dünya ve dinin izzeti, devletin azameti, Ebu'l-Feth Melikşah -Allah saltanatını daim kılsın- yapımını emretti. Vezir, yüce hâkim, dinin şerefi, devletin desteği,

³⁷⁸ Sözen, 1971, s. 33; Albert Gabriel, a.g.e, 2012, s. 170.

³⁷⁹ Beysanoğlu, I, 1998, s. 281, 282.

³⁸⁰ Çakmak, 1994, 97.

³⁸¹ Gabriel, 2022, s. 169; Çakmak, 1994, s. 97; Akok, a.g.m., 1969, s.

³⁸² Evliya Çelebi, V, C. 1, 2010, s. 39.

³⁸³ Sözen, 1971, s. 33.

³⁸⁴ Baş, 2013, s.53; Caminin minaresinde bulunan 535 (1141) tarihli kitabe Nisanoğlu Ali'ye aittir. Sonraki bölümde bu kitabeye yer verilmiştir.

vezirlerin tacı Ebu Mansur Muhammed bin Muhammed bin Cüheyr'in vilayetinde -Allah günlerini daim kılsın- ve bu yüce kadı, kadıların övüncü Ebu Nasr Muhammed bin Abdülvahid eliyle, vekil Ahmet bin Muhammed El- Kudüs, 484 senesinde” yazmaktadır.³⁸⁵

Kitabede belirtilen bu onarımdan sonra Urfalı Mathieos'un bildirdiğine göre Amid'de 1115 tarihinde bir yangın meydana gelmiş ve bu yangında Ulu Cami de büyük hasar almıştır.³⁸⁶ Hem yangında hem de depremde büyük zarar gören caminin bir kısmı çökmüş, çöken yerlerin onarımı için caminin içindeki malzemeler kullanılmıştır. Caminin içi ise yeniden inşa edilmiştir.³⁸⁷ Bu malzeme ile ilk olarak İnaloğlu Ebu Mansur İlaldı'nın emriyle 511 (1117-1118) senesinde batı maksuresinin alt katı onarılmıştır. Bu onarıma ait kitabe batı cephesinin alt bölümünün doğu yüzünde, sütunlar arasında bulunmaktadır.³⁸⁸ Kitabenin Türkçe çevirisinde şöyle yazmaktadır:

“Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla.....Bu şerefli maksurenin ve açık maksurenin yapımı yüce, hâkim emir, desteklenmiş, galip gelmiş, dinin övüncü, devletin yardımcısı, milletin aydınlığı, ümmetin güzelliği, melikin yardımcısı, emirlerin izzeti, Ebu Mansur İlaldı bin İbrahim Hüsam emirü'l-mümininin –Allah ömrünü uzatsın- emriyle, Büyük sultan, en büyük şahinşah, ümmetin efendisi, Arap ve Acem'in sahibi, dünya ve dinin yardımcısı, İslâm'ın ve Müslümanların meliki Ebu Şuca Muhammed bin Melikşah emirü'l-mümininin yardımcısının devletinde yüce kadı.....eliyle 511 (1117-1118) senesinde yapıldı..”³⁸⁹

Yine bu malzemeyle batı maksuresinin üst katı da Ebu Mansur İlaldı zamanında 518 (1124-1125) senesinde onarılmıştır. Bu onarıma ait kitabe batı maksurenin üst katında, avluya bakan pencereler üzerinde bulunmaktadır.³⁹⁰ Kitabenin Türkçe çevirisi şu şekildedir:

³⁸⁵ Gabriel, 2022, s. 263, no.82; Berchem-Josef Strzygowski, 2015, s. 59, no.18; Beysanoğlu, I, 1998, s. 255; İbrahim Artuk, “Diyarbakır ve Mardin'in Bazı Önemli Yapıları,” **Tarih Enstitüsü Dergisi**, S. 2, İstanbul 1971, s. 65.

³⁸⁶ **Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi**, (çev. Hrant D. Andreasyan), 2000, s. 257.

³⁸⁷ Sözen, 1971, s. 29.

³⁸⁸ Sözen, 1971, s. 29; Beysanoğlu, I, 1998, s. 278; Berchem-Josef Strzygowski, 2015, s. 62.

³⁸⁹ Gabriel, 2022, s. 263, no.83; Beysanoğlu, I, 1998, s. 279; Berchem-Josef Strzygowski, 2015, s. 62 no.19; Konyar, II, 1936, s. 55.

³⁹⁰ Sözen, 1971, s. 29; Beysanoğlu, 1998, s. 278; Berchem-Josef Strzygowski, 2015, s. 62.

“Esirgeyen ve bağışlayan Allah’ın adıyla. Yüce emir, İsfehşalar³⁹¹, dinin övüncü, devletin yardımcısı, milletin aydınlığı, ümmetin şerefi, meliklerin tacı, emirlerin izzeti, Ebu Mansur İlaldı bin İbrahim –Allah saltanatını daim kılsın- emriyle, Ulu Sultan, büyük şehinşah, ümmetin hâkimi, Arap ve Acem’in efendisi, Allah’ın kullarının yardımcısı, Allah’ın halifesinin yardımcısı, dünya ve dinin yardımcısı, İslâm’ın ve Müslümanların meliki, emirü’l müminin sağ eli, Ebu’l feth, Ebu’l Kasım Mahmud bin Muhammed’in devletinde Allah’ın rahmetine muhtaç (?) Abdulvahid bin Muhammed’in eliyle 518 (1124-1125) senesinde yapılmıştır.”³⁹²

Caminin avlu cephesinin doğusundaki revakın üstünde bulunan kitabenin Türkçe çevirisinde şöyle yazmaktadır:

“Esirgeyen ve bağışlayan Allah’ın adıyla. Allah’tan başka ilah yoktur. Muhammed Allah’ın elçisidir. Doğu cephesinin ve kuzey kemerinin yapımını ve infakını üstlenen, noksânı olmayan Allah’a muhtaç kul Hasan bin Ahmed bin Nisan -ona rahmette bulunana Allah da rahmet etsin- zamanında ve efendimiz, emir isfehşalar, yüce, hâkim, büyük, desteklenmiş, galip gelmiş, âlim, adil, dinin ve devletin güzelliği, İslâm’ın ve Müslümanların aydınlığı, milletin yardımcısı, meliklerin ve sultanların güneşi, müşriklerin ve kâfirlerin katili, emirlerin ve orduların övüncü, mücahitlerin yardımcısı, sınır boylarının emiri, Alp Kutluğ Bey Ebu’l Muzaffer Mahmud bin İlaldı, emirü’l mümininin yardımcısının devletinde -Allah günlerini daim kılsın ve yardımcısı olsun- yapılmıştır. Sene 550 (1155-1156). Vekil: Aydoğdu bin Urve. Mimar: Hibetullah Gürgani”³⁹³

Caminin minaresinde 535 (1141) tarihli bir kitabe mevcuttur.³⁹⁴ Bu kitabenin Türkçe çevirisinde şöyle yazmaktadır:

“Esirgeyen ve bağışlayan Allah’ın adıyla. Bu iki maksurenin ve önündeki revakın yapılmasını efendimiz, yüce emir, hâkim, dinin övüncü, İslâm’ın izzeti, devletin

³⁹¹ İsfehşalar ifadesi büyük ihtimalle İslâm devletlerinde başkumandan anlamına gelen İsfehşâlâr kelimesini karşılamaktadır. Burada İsfehşalar kelimesi de kanaatimizde başkumandan anlamında kullanılmıştır. Bkz. Berchem-Josef Strzygowski, 2015, s. 62.

³⁹² Gabriel, 2022, s. 264, no. 84; Berchem-Josef Strzygowski, 2015, s. 64, no.20; Beysanoğlu, I, 1998, s. 279; Konyar, II, 1936, s. 59.

³⁹³ Gabriel, 2022, s. 264, no.86; Berchem-Josef Strzygowski, 2015, s. 65, no.21; Konyar, II, 1936, s. 62.

³⁹⁴ Gabriel’in verdiği bilgilere göre bu kitabe minarenin dört cephesini dönen bir şerit halindedir. Yaklaşık 20 m. yüksekliktedir. Bkz. Gabriel, 2022, s. 264, no.85.

yardımcısı, milletin aydınlığı, ümmetin azameti, meliklerin tacı Ebu Said İlaldı ibn İbrahim Hüsam Emirü'l müminin emretmiş ve efendimiz, yüce vezir, tek, büyük komutan, dinin destekleyicisi, İslâm'ın şerefi, devletin eğiticisi, melikin dostu, şerefi....Ebi Ali el-Hasan ibn Ahmed ibn Nisan –Allah günlerini daim kılsın- tarafından 535 senesi Ramazan ayında (1141 Nisan) yaptırılmıştır.”³⁹⁵

Caminin doğu cephesindeki maksurenin alt katı üzerinde, sütunların arasında cephe boyunca iki uzun şerit halinde olan kitabenin Türkçe çevirisi şu şekildedir:

“Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla. Allah'ın mescitlerini imar edenler, Allah'a ve ahiret gününe inananlardır (Tevbe, 18). Bu doğu pervazının temelinden tepesine ve üst maksurenin tamamının yapımını efendimiz, emir isfehsalar, yüce, dinin kemali, İslâm'ın şerefi, devletin güzelliği, milletin aydınlığı, orduların önde geleni, emirlerin tacı, emirü'l mümininin razı olduğu Ebu'l Kasım Ali bin Hasan bin Nisan –Allah bunu okuyup onun için rahmet ve mağfiret dileyene rahmet etsin- masraflarını kendi malından karşılayarak yapılmasını emretti. Ve bu; efendimiz, âdil melik, nimetlerin babası, dinin güzelliği, İslâm'ın aydınlığı, milletin yardımcı, ümmetin imdadına koşan, sınır boylarının emiri, emürül mümininin yardımcı Ebu'l Muzaffer Mahmud bin İlaldı'nın vilayetinde 559 (1163-64) senesinde yapıldı. Mimarı: Hibetullah bin el-Gürgani.”³⁹⁶

Ulu Caminin doğu tarafından çarşıya açılan kapının dış yüzünde, büyük kemerin üstünde tek satır halinde bulunan kitabenin Türkçe çevirisi ise şu şekildedir:

“Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla. Efendimiz, emir isfehsalar, yüce, dinin kemali, İslâm'ın şerefi, devletin güzelliği, milletin aydınlığı, ümmetin süsü, orduların önde geleni, emirlerin tacı, şerefli olanların övüncü, emirül mümininin yardımcı Ebu'l Kasım Ali bin Hasan bin Nisan masraflarını kendi malından karşılayarak yapımını bağışladı.”³⁹⁷

³⁹⁵ Gabriel, 2022, s. 264, no.85; Beysanoğlu bu minarenin yıldırım düşmesi sonucu yıkıldığını ve onarım yapılırken kitabelerin yerlerinin son satırındaki kelimelerin karışık yerleştirildiğini söylemektedir. Bkz. Beysanoğlu, I, 1998, s. 280.

³⁹⁶ Gabriel, 2022, s. 264, no.87; Berchem-Josef Strzygowski, 2015, s. 66, no.22; Beysanoğlu, I, 1998, s. 281; Konyar, II, 1936, s. 64.

³⁹⁷ Gabriel, 2022, s. 265, no.89; Berchem-Josef Strzygowski, 2015, s. 66, no.24; Beysanoğlu, I, 1998, s. 281; Konyar, II, 1936, s. 69.

Cami avlusunun doğu tarafındaki maksurenin orta girişi üstündeki pencerelerin üzerinde ve iki sütun arasındaki kitabenin³⁹⁸ okunan kısımlarında şunlar yazmaktadır:

*“Ebul Kasım – Allah’ın mescitlerini imar edenler Allah’a ve ahiret gününe iman edenler, namazı kılanlar ve zekâtı verenlerdir- bin Nisan.”*³⁹⁹

Tarihsiz olan ve ayrı şekilde duran bu kitabenin baş kısmında “Ebu’l Kasım” ismi yazdıktan sonra ayet gelmekte ve sonuna “bin Nisan” ifadesi gelmektedir. Konyar ve Berchem’de eksik olarak verilen bu kısımlar, Beysanoğlu’nda biraz daha detaylı verilmiştir. Tarihsiz olan bu kitabeye göre Ebu’l Kasım Ali’nin yönetimde olduğu 551-573 (1156-1178) senelerinde onarım gerçekleştiğini söyleyebiliriz.⁴⁰⁰

Ulu Cami’nin kuzeydoğusunda, Mesudiye Medresesi’nin cami avlusuna bakan güney yüzünde yerden 3 metre yükseklikte bir çerçeve içine alınmış 620 (1123-1224) senesinde yapıldığını gösteren Artukoğulları’na ait kitabenin⁴⁰¹ Türkçe çevirisinde şöyle yazmaktadır:

*“Efendimiz, sultan, âlim, adil, desteklenmiş, muzaffer kılınmış, galip gelmiş, mücahid, sınır bekleyen, âlemlerde adaleti yaşatan, dünya ve dinin dayanağı, İslâm ve Müslümanların desteği, meliklerin ve sultanların övüncü, kâfirlerin ve müşriklerin katili, haricilerin ve dinden çıkmışların kahredicisi, Müslüman ordularının şerefi, gazilerin ve mücahitlerin yardımcısı, imamın yardımcısı, yaratılanların koruyucusu, cihanın pehlivani, İran’ın Hüsrevi, Turan’ın hükümdarı, Alp İnanç Beygu Kutluğ Bey Ebu’l-Feth Mevdud ibn Mahmud ibn Muhammed bin Karaarslan ibn Davud ibn Sökmen ibn Artuk müminlerin emirinin yardımcısı yapılmasını buyurdu. Ve bu emir isfehsalar, büyük dost, Şemsüddin Ebu’l İzz’in işareti ve Melik Mesud’un tayin etmesiyle bina ustası Cafer bin Mahmud el-Halebi tarafından 620 (1223-24) senesinde yapılmıştır.”*⁴⁰²

³⁹⁸ Beysanoğlu, I, 1998, s. 282; Berchem bu kitabenin bazı parçalarını okuyabilmiştir. Onun verdiği kısımlarda sadece Ebu’l Kasım Ali İbn Nisan müminlerin emirinin görevlisi yazmaktadır. Bkz. Berchem-Josef Strzygowski, 2015, s. 66, no.23; Konyar ise “Ebu’l Kasım Ali..zekat(ayetin parçası).....bin Nisan....emirül müminin.....namazını kılanlar ve zekatını verenlerdir.” şeklinde parçalı ve eksik olarak yazmıştır. Bkz. Konyar, II, 1936, s. 68.

³⁹⁹ Gabriel, 2022, s. 265, no.88.

⁴⁰⁰ Gabriel de Ebu’l Kasım Ali’nin saltanat yılları arasının kitabenin tarihi olarak vermiştir. Bkz. Gabriel, 2022, s. 265, no. 89.

⁴⁰¹ Beysanoğlu, I, 1998, s. 282, 283.

⁴⁰² Gabriel, 2022, s. 265, no. 90; Berchem-Josef Strzygowski, 2015, s. 66, no.32.

Bir diğerkitabe Ulu Cami'nin Hanefiler kısmının, doğudan ikinci kapısının sağında bulunmaktadır. 639 (1240-41) senesine tarihlenen Anadolu Selçuklu sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev'e ait olan fermanın⁴⁰³ Türkçe çevirisi şöyledir:

*“Allah'ın adıyla. Hüznü bizden gideren Allah'a hamdolsun, Sultan Gıyaseddin'in en büyük ve yüksek emriyle yazıldı. Emniyette olan Amid halkına, mübarek ve ebedi bir sadaka ve nimet olarak Babu't Tell, Babu'r-Rum (Rum Kapısı) ve Babu'l-Ma' (Su Kapısı) haraçlarının kaldırılması hususunda. İştittikten sonra onu değiştirenin günahı, üzerine olsun. Allah iştendir, bilendir. Allah salih duaları kabul eder.....Gökler ve yer var olduğu sürece Allah onu daim kılsın. Ve bu.....639 senesinde yapıldı. Allah'ın selamı Hazreti Muhammed'e olsun.”*⁴⁰⁴

Hanefiler kısmının, doğudan ikinci kapısının solunda yer alan ve Artuklu Melik Salih dönemine 731 (1331) senesine ait fermanın⁴⁰⁵ Türkçesi şöyledir:

*“Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla. Ulu efendimiz, büyük sultan Melik Salih Şemseddin'in şerefli emriyle yazılmıştır. –Allah saltanatını ebedi kılsın, değerini ve makamını en yüksek yıldızlara yükseltsin- Onun cömertliği hala her yerde meşhurdur ve şerefli sadakaları boyunlarda kolyeler, halkalar gibidir. Emniyette olan Amid tacirlerinden ölçüler, külfetler, vazifeler, tartılar adı ile alınan vergiler kaldırılmıştır. Onlar için serbestlik hâsıl olmuş ve onlardan büyük ödemeler giderilmiştir. Oturmuş düzen ve devam eden adetler olduğu gibi sürsün. Ve bu onlar için bir nimet, ihsan ve düzelmelerini talep eden ve kahir devletin ebedi olması için salih dualarını istemektedir. Bütün valiler, naibler, mutasarrıflar ve kâtipler adı geçen vilayette sorumludurlar. Emrin sorumluluğu, belirttiğimiz üzere ve gerektiği gibidir. İştittikten sonra onu değiştirenin günahı değiştirenin üzerine olsun. Allah iştendir, bilendir. Bu iş 731 (1334-1335) senesinin Recep ayında oldu.”*⁴⁰⁶

Artukoğullarına ait bir diğerkitabe caminin dış doğu cephesinde, cami duvarının sağ tarafında ve pencerenin hemen üstünde bulunmaktadır.⁴⁰⁷ Kitabenin Türkçe çevirisinde şöyle yazmaktadır:

⁴⁰³ Beysanoğlu, I, 1998, s. 284.

⁴⁰⁴ Gabriel, 2022, s. 265, no.91; Berchem-Josef Strzygowski, 2015, s. 66, no.35.

⁴⁰⁵ Beysanoğlu, I, 1998, s. 284.

⁴⁰⁶ Gabriel, 2022, s. 265, no.265.

⁴⁰⁷ Beysanoğlu, I, 1998, s. 285.

*“Esirgeyen ve bağışlayan Allah’ın adıyla. Bu mübarek duvar, şehid Sultan Melik Mansur oğlu efendimiz, dünya ve dinin güneşi, sultan Melik Salih’in saltanat günlerinde yenilendi. Allah yardımcılarını aziz kılsın. Bu iş dünya ve dinin kılıcı, Melik Hüsameddin efendimizin –Allah onu korusun- yüksek işaretleriyle oldu. Ve bu iş Allah’a muhtaç olan fakir kul, Hacı Mücahiduddin bin Selahuddin bin Seyfuddin gözetiminde oldu. Sene 735.”*⁴⁰⁸

Ulu Caminin dış güney cephesinde, Şafiilerin namaz kıldığı tarafın kible bölgesinde pencerelerin üstünde bulunan Akkoyunlu Uzun Hasan’a ait kitabenin⁴⁰⁹ Türkçe çeviri metninde şöyle yazmaktadır:

*“Esirgeyen ve bağışlayan Allah’ın adıyla. Şüphesiz Allah’ın mescitlerini imar edenler....(Tevbe, 18)...ayeti...Efendimiz sultan, adil melik, âlim, âbid, desteklenmiş, muzaffer kılınmış, galip gelmiş, dünya ve dinin kılıcı, İslâm ve Müslümanların sultanı, günah işleyenlerin ve asi olanların katili Ebu Nasr Hasan Bahadır ibn Ali ibn Osman - Allah hükümdarlığını ve saltanatını ebedi kılsın, adalet ve ihsanını da alemlere şâmil kılsın- malından infakıyla yapımını emretti. Ve bu 874 (1469-70) senesinde kul Şeyh Ali bin Şeyh İbrahim eliyle yapıldı. Allah ona rahmet etsin.”*⁴¹⁰

Ulu Cami avlusunun kuzeybatı köşesinde, Şafiiler Cami denilen kısmın avluya bakan yüzünde kapı ve pencerelerin üstünde bulunan Osmanlı dönemine ait 935 tarihli kitabenin⁴¹¹ Türkçe çevirisinde şöyle yazmaktadır:

“Esirgeyen ve bağışlayan Allah’ın adıyla. Büyük sultan, şerefli şehinşah, Arap ve Acem meliklerinin efendisi, kılıç ve kalemin sahibi, Allah’ın dininin gazisi, Allah yolunda cihat eden, insaf ve adaletin bayrağını yükselten, küfrün ve zulmün bayrağını düşüren, yeryüzünde Allah’ın gölgesi, suyun ve toprağın vekili, sultanoğlu sultan, Sultan Süleyman ibn Sultan Selim ibn Sultan Bayezid Bahadır Han -Allah hükümdarlığını ebedi kılsın- adaleti zamanında Cömert emirlerin övüncü, Diyarbekir bölgesinde Atak kalesinde emir bulunan Emir Ahmed ibn Emir Muhammed er-Razîkî (veya Zırki) el-Hüseynî -Allah ecrini

⁴⁰⁸ Gabriel, 2022, s. 266, no. 93.

⁴⁰⁹ Beysanoğlu, I, 1998, s. 286; Konyar, II, 1936, s. 145.

⁴¹⁰ Konyar bu kitabenin bu duvara ait olmadığını onarım sırasında başka bir yerden getirilerek buraya konulduğunu söylemektedir. Bkz. Konyar, II, 1936, s. 145.

⁴¹¹ Beysanoğlu, I, 1998, s. 287.

iki kat versin ve iki dünyada değerini artırsın- bu mescidi yeniledi. Sene 935 (1528-1529) ”⁴¹²

Avlu içinde asıl caminin batı tarafında, güneybatıdan itibaren 5. ve 6. pencerelerin üstünde yer alan ve tarihi bulunmayan kitabenin⁴¹³ Türkçe çevirisi şu şekildedir:

“Allah’ın adıyla. Allah’a hamdolsun. Salat ve selam Allah’ın elçisine olsun. İzzetli, cömert, Seyyid İbrahim bin Seyyid Şemsüddin el-Âmidi, Amid şehrinde Uzun Çarşı’daki bübütün dükkânlarını ve on iki bin gümüş parayı vakfetmiştir. Dükkânların satışından elde edilen para ile camide içenlere sebil su dağıtılacaktır. Bu z ve kar ile soğutulmuş su, Haziran ayının ilk gününden itibaren 90 gün mevcut olacaktır. Mütevelli camiinin imamıdır. Buz ve kar ücreti ve mütevelli ile sâkinin ücreti vakfiyede belirtilmiştir. Bu sudan içene Allah rahmet etsin....Camiden çıkmama şartıyla mütevelli hizmetinde ciddi ve gayretli olacak, ihmal etmeyecektir.”⁴¹⁴

Bu kitabeler haricinde IV. Mehmet dönemine ait 1683 tarihli bir kitabe caminin Hanefiler bölümüne ait doğu tarafındadır.⁴¹⁵ 1712 tarihli vali Maktulzâde Ali Paşa tarafından onartıldığını, mihrab ve minberinin yenilendiğini anlatan kitabe caminin harım kısmı içinde ve orta bölümde mihrabın üzerinde bulunmaktadır.⁴¹⁶ 1824-25 tarihli diğer kitabe caminin batısında, bir dolap üstünde, tahta üzerinde⁴¹⁷ 1837 tarihli kitabe caminin doğu kapısından içeri girerken kapının sol yanında, önceden muvakkithane olarak kullanılan kapının üzerinde⁴¹⁸ bulunmaktadır. Cami minaresine isabet eden yıldırım sonucunda yıkılan minarenin onarıldığını anlatan 1839 tarihli kitabede cami avlusunun ortasındaki namazgâhın güneyinde, saçak altına asılmış levhanın üzerindedir.⁴¹⁹

2.5.2. Silvan Ulu Camii

Diyarbakır’ın Silvan ilçesinin merkezinde bulunan Silvan Ulu Camii’nin yapım tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Silvan Ulu Camii (Selahattin Eyyubi Camii) hakkında ilk bilgiyi veren İbn Şeddad 1031 tarihli bir camiden söz etmektedir.⁴²⁰ 1046

⁴¹² Gabriel, 2022, s. 266, no.94.

⁴¹³ Beysanoğlu, I, 1998, s. 287.

⁴¹⁴ Gabriel, 2022, s. 266, no.95.

⁴¹⁵ Beysanoğlu, I, 1998, s. 288, 289.

⁴¹⁶ Beysanoğlu, I, 1998, s. 290, 291.

⁴¹⁷ Beysanoğlu, I, 1998, s. 291.

⁴¹⁸ Beysanoğlu, 1998, s. 292.

⁴¹⁹ Beysanoğlu, 1998, s. 292, 293.

⁴²⁰ Gabriel, a.g.e., 2022, s. 198.

yılında ise Meyyâfârikin'i ziyaret eden Nasır-ı Hüsrev burada gördüğü bir camiden bahsetmektedir.⁴²¹ Bunun haricinde İbnü'l Ezrak ise 547 (1152) yılında Meyyâfârikin'deki caminin çöktüğünü minberi ve revaklarının düştüğünü ve geri kalanlarında yıkıldığı anlattıktan sonra kubbenin temellerinin atıldığını ve aynı yılın sonlarında yapımına başlandığının bilgisini verir.⁴²² Beş yıl sonra 552 (1152) yılının Şaban ayının ortasında caminin kubbesinin tamamlandığını ve bütün halkın camide gece namaz kıldığını anlatır.⁴²³ Bugün caminin kubbe eteğinde yer alan ve nesih bir yazı ile beyaz taşlar üzerine yazılmış, tarih belirtilmeyen Necmeddin Alpi'ye ait bu kitabe, bu dönemde caminin yeniden yaptırıldığını göstermektedir.⁴²⁴ Kible duvarında bulunan doğudaki mihrapta 624 (1227) tarihli Eyyubilere ait kitabe buranın onarıldığını anlatmaktadır.⁴²⁵ Bu kitabelerden yola çıkarak varılan genel kanaat, caminin Necmeddin Alpi döneminde (1152-1176) yeniden inşa edildiği ve bugünkü şeklinin temellerinin onun döneminde meydana geldiği yönündedir.⁴²⁶

Beyaz taştan yapılan ve kubbesi tuğladan olan cami 20 metreye 47 metre ölçülerinde dikdörtgen bir alanı ihtiva etmektedir. Mukarnaslı tromplar üzerine 13.50 m. çapındaki kubbe oturtularak inşa edilmiştir.⁴²⁷ Dış mimaride süslemeler, kuzey ve güney cephede taç kapı, pencere, payanda ve beden duvarlarının üstlerinde bulunmaktadır.⁴²⁸ Kuzey cephesinde iki giriş ve güneyinde bir giriş bulunan caminin 1911-1913 yılında Mardin'den gelen ustalar tarafından restore edildiği ve bu restorasyon sonucunda, güney ve kuzey cepheye bir kapı ve yine güney cepheye üç payanda eklendiği bilinmektedir.⁴²⁹ Bugün kuzey cephede doğu ve batıda ayrı olarak bulunan kemerlerin aslında çeşitli restorasyonlar sonucu yıkılan boydan boya olan kemerlerin kalıntıları olduğu da anlaşılmaktadır.⁴³⁰ Caminin iç mekânından bahsedecek olursak güney duvarında üç

⁴²¹ "Bir camisi var ki anlatmaya kalksam uzun sürer. Her ne kadar kitap sahibi, her şeyi tafsilatıyla yazmış, anlatmış ve o mescide bir abdesthane yapmışlar ki, ön tarafta kırk hücre var. İki büyük ırmak, o abdesthanelere akmakta. Biri kullanılmak için, öbürü yer altından akmada ve pisliği götürmede, çukurları temizlemekte." Bkz. Nasır-ı Hüsrev, a.g.e., 1967, s. 11, 12.

⁴²² İbnü'l Ezrak, **Meyyâfarâkin ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısım)**, (çev. Ahmet Savran), Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1992, s. 92.

⁴²³ İbnü'l Ezrak, a.g.e., s. 119.

⁴²⁴ Gabriel, (çev. İdil Çetin), 2022, s. 198, 272; Beysanoğlu, I, 1998, s. 327; Baş, 2013, s. 72.

⁴²⁵ Gabriel, 2022, s. 198; Beysanoğlu, I, 1998, s. 327.

⁴²⁶ Gabriel, 2022, s. 198; Oktay Aslanapa, **Türk Sanatı**, 1989, s. 105.

⁴²⁷ Oktay Aslanapa, a.g.e., s. 103; Gabriel, 2022, s. 194.

⁴²⁸ Baş, 2013, s.74; Aslanapa, 1989, s. 106.

⁴²⁹ Gabriel, 2022, s. 194.

⁴³⁰ Gertrude Lowthian Bell, **Palace and Mosque at Ukhaidir**, Oxford At The Clarendon Press, 1914, Plate 84, 3; Gabriel, 2022, 196.

mihrap nişi bulunmaktadır. Baş, Kible duvarının ortasındaki mihrabın 1911-13 yıllarındaki restorasyonlar sırasında yapıldığını ve dış kapıdaki taç kapılar ile üslup olarak benzer özellikler taşıdığını söylemektedir.⁴³¹ Mihrabın önünde bulunan kare alan kubbe ile kapatılmıştır. Bu kare alan, birbirine eşit olmayan üç sahını kesmektedir. Mihrabın tam karşısında ise boydan boya uzanan bir sahın bulunmaktadır. Bu özellikleri ile Silvan Ulu Cami'nin, Kızıltepe (Dunaysır) Cami ve Mardin Cami ile benzer özellikler gösterildiği söylenmektedir⁴³²

Bahsettiğimiz kare alanın dört köşesine sekizgen bir alan oluşturmak için konulan trompların üstünde kubbeyi dolanan, yukarıda belirttiğimiz Necmeddin Alpi'ye ait kitabe bulunmaktadır. Bu kitabenin Türkçe çevirisi şu şekildedir:

“Besmele. Allah'ın mescitlerini ancak Allah'a ve ahiret gününe iman eden, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler imar eder. İşte doğru yola ermişlerden olmaları umulanlar bunlardır. Yüce Allah doğru söyledi. (Tevbe, 18). Bu efendimiz, emir isfehsalar, yüce, hâkim, desteklenmiş, galip gelmiş, muzaffer kılınmış, âlim, âdil, büyük, dinin yıldızı, İslâm'ın kılıcı, imamın sığınağı, yaratılanların koruyucusu, hilafetin....meliklerin ve sultanların kutbu, mücahitlerin yardımcısı, inançsızların ve asilerin caydırıcısı, kâfirlerin ve müşriklerin kahredicisi, Müslüman ordularının sahibi, emirlerin meliki, Irak, Şam, Diyarbakır ve Ermenistan'ın Hüsrevi, şerefli olanların meliki, Alp İnanç Kutluğ Bey Ebu'l Muzaffer Alpi bin Timurtaş bin İlgaşi bin Artuk emirü'l müminin yıldızı yapımını emretti.”⁴³³

Cami içinde bulunan bir diğer kitabe Eyyubilere aittir. Orta mihrabın doğusundaki ikinci mihrabın niş kemeri üzerinde yer alan bu kitabenin Türkçe çevirisi şu şekildedir:

“Bunun yapılmasını efendimiz, sultan, melik, muzaffer dünya ve dinin yıldızı, Ebu'l Muzaffer Gazi emretti. Sene: 624 (1227).”⁴³⁴

3.5.3. Silvan Eyyubi Camii Minaresi

Silvan'ın güneydoğusunda bulunan minare üzerinde, Eyyubiler dönemine ait kitabelerin olması dolayısıyla bu minare Eyyubiler dönemine tarihlendirilmiştir. 35 metre

⁴³¹ Baş, 2013, s. 77, 78.

⁴³² Gabriel, 2022, s. 199.

⁴³³ Gabriel, 2022, s. 272, no.123; Beysanoğlu, I, 1998, s. 327.

⁴³⁴ Gabriel, 2022, s. 273, no.124; Beysanoğlu, I, 1998, s. 327.

uzunluğunda, şerefesi bulunmayan kare planlı bu yapı, beyaz malta taşlarından yapılmıştır.⁴³⁵ Minare silmelerle birbirinden ayrılmış beş bölümden meydana gelmektedir.⁴³⁶ 1932 yılında burayı gezen Gabriel, bu minare ile ilgili bilgiler vermiş ve minarenin bugün sağlam olan beşinci bölümünün yıkık halini görüntülemiştir.⁴³⁷ Sonradan tamir edilen beşinci bölümün dört yönüne pencere ilave edilmiştir. Minareye giriş doğu cephesinde bulunan, yerden yedi metre yükseklikteki dikdörtgen bir kapı ile yapılmaktadır.⁴³⁸ Minare üzerinde bulunan oyma ve kabartma tekniğiyle yapılmış süslemeler, desenler ve figürler taş işçiliğinin en güzel örneğini sergilemektedir.⁴³⁹ Bugün bu minarenin o dönemde yapıldığına ait herhangi bir iz bulunmasa da burayı gezen Gabriel, minarenin doğusunda caminin yıkıntılarının toprağında üzerinde iz bıraktığından bahsetmektedir.⁴⁴⁰ Minare üzerinde Eyyubiler dönemine ait üç kitabe bulunmaktadır.

Birinci katın doğu yüzünde minareye girişin sağlandığı, daha önce bahsettiğimiz dikdörtgen kapı bulunmaktadır. Melik Evhad Eyyub'e ait 596-607 (1199-1210) tarihli kitabe⁴⁴¹ bu katta yer almaktadır. Kitabenin Türkçe çevirisi şöyledir:

*“Esirgeyen ve bağışlayan Allah’ın adıyla. Burası yüce Allah’ın rızasını umarak. Efendimiz, sultan, üstün melik, âlim, âdil, mücahit, sınır bekleyen, dünya ve dinin yıldızı, İslâm’ın ve Müslümanların desteği.....Necmeddin Muhammed b. Muhammed el-Kamil...Ebu’l Feth Eyyub ibn Efendimiz el-Meliki’l Âdil Ebibekr b. Eyyûb’un kendi malından infakıyla yapılmıştır.”*⁴⁴²

İkinci katta bulunan 609 (1212) tarihli kitabe ise Melik Eşref Musa dönemine aittir.⁴⁴³ Kitabenin Türkçe çevirisinde şunlar yazmaktadır:

(A) “Esirgeyen ve Bağışlayan Allah’ın adıyla. Buranın yapılmasını ve tamamlanmasını efendimiz, sultan, şerefli melik, âlim, adil, mücahid, sınır boylarını bekleyen, dünya ve

⁴³⁵ Beysanoğlu, I, 1998, s. 290.

⁴³⁶ A. Ali Bayhan, “Diyarbakır ve Çevresindeki Eyyubi Eserlerinden Örnekler”, **I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri**, Diyarbakır 2004, s. 290.

⁴³⁷ Gabriel, 2022, s. 200, Levha LXXX/3; 1936 yılında burayla ilgili eserinde bahseden Basri Konyar da bu minareyi Albert Gabriel’in gördüğü haliyle görmüş ve beşinci katın yıkık olduğunu yalnız doğuya bakan pencerenin sağlam kaldığını söylemiştir. Bkz. Basri Konyar, **Diyarbakır Yıllığı**, C. III, Ulus Basımevi, Ankara 1936, s. 315.

⁴³⁸ Gabriel, 2022, s. 200.

⁴³⁹ Baş, 2013, s. 92; Beysanoğlu, I, 1998, s. 369.

⁴⁴⁰ Gabriel, 2022, s. 200.

⁴⁴¹ Gabriel, 2022, s. 273, no.125; Beysanoğlu, I, 1998, s. 370.

⁴⁴² Basri Konyar, **Diyarbakır Yıllığı**, C. III, 1936, s. 316.

⁴⁴³ Gabriel, 2022, s. 273, no. 126; Beysanoğlu, I, 1998, s. 370.

dinin muzafferi, İslâm ve Müslümanların desteği, milletlerin efendisi, Arab'ın ve Acem'in meliki, Ermen şahı Ebu'l Feth Musa Nasır emüirü'l müminin emretmiştir."

*(B) "Efendimiz Ebu'l Me'âli Ahmed Allah'ın dininin yardımcısı emirü'i mümininin – Allah yardımcılarını izzetli kılsın ve iktidarını daim kılsın- hilafet günlerinde 609 (1212) senesinin Muharreminde olmuştur."*⁴⁴⁴

Minarenin üçüncü katında kitabe bulunmamaktadır. Dördüncü katta bulunan kitabe Ebu'l Muzaffer Gazi (617-642/1220-1244) dönemine ait kitabenin⁴⁴⁵ Türkçe çevirisi şu şekildedir:

*"(1)Allah muvaffak edicidir. Bu minare şerefli emirlerle tamamlandı. (2) mevlud, Sultan, melik.....(3).....adil, desteklenmiş, galip gelmiş, dünyanın yıldızı (4) ve dinin, İslâmın ve Müslümanların övüncü, Ermen şahı, Ebu'l Muzaffer Gazi ibn emirül müminini Melik Âdil."*⁴⁴⁶

2.5.4. Kale (Hz. Süleyman) Camii

Diyarbakır Surları'nın kuzeydoğusunda bulunan iç kale içinde yer alan Kale Camii'nin kim tarafından hangi tarihte yapıldığı tam olarak bilinmemektedir. Kale Camii aynı zamanda Hz. Süleyman Camii, Nasırıyye Camii ve Murtaza Paşa Camii adlarıyla da anılmaktadır.⁴⁴⁷ Surlara bitişik olarak inşa edilen bu caminin en erken tarihli kitabesi kare minaresi üzerinde bulunmaktadır. H. 555 (1160) tarihli bu kitabeye göre minare İnaloğulları döneminde vezir olarak bulunan Nisanoğulları'ndan Ebu'l Kasım Ali tarafından yaptırılmıştır.⁴⁴⁸ Yapı üzerinde bulunan diğer kitabelerin de Ebu'l Kasım Ali'ye ait olması dolayısıyla caminin de onun tarafında yaptırıldığı görüşü ağır basmaktadır.⁴⁴⁹ Caminin yanında 639 yılında, Diyarbakır'ın fethi sırasında şehit düşen Halid b. Velid'in oğlu Süleyman ve diğer sahabelerin burada yattığı meşhed bulunmaktadır. Bu sebeple buraya İslâm fethinden sonra ilgi artmış ve her devirde ziyaret yeri olmuştur.⁴⁵⁰ Bir ziyaret yeri olma özelliği taşıyan yapı bu özelliği nedeniyle zaman

⁴⁴⁴ Basri Konyar, a.g.e., III, 1936 s. 315, 316.

⁴⁴⁵ Bu kitabe Gabriel'in kitabında bulunmamaktadır; Beysanoğlu, I, 1998, s. 370.

⁴⁴⁶ Basri Konyar, III, 1936, s. 315.

⁴⁴⁷ Beysanoğlu, I, 1998, s. 157.

⁴⁴⁸ Sözen, 1971, s.38; Baş, 2013, s. 67.

⁴⁴⁹ Baş, 2013, s. 67.

⁴⁵⁰ Sözen, 1971, s. 39; Baş, 2013, s. 67.

zaman onarım görmüştür.⁴⁵¹ Osmanlı döneminde, 1631-1633 yılları sırasında Diyarbakır Valiliği görevinde bulunan Silahtar Murtaza Paşa tarafından yanındaki meşhedle beraber caminin tamir ettirildiği bilinmektedir.⁴⁵² Ayrıca Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 1991-1992 yılları arasında gerçekleştirdiği onarım çalışmaları sırasında yerleştirilen tanıtım levhasında yapının 1875 yılında Vali Ahmet Tevfik Paşa tarafından dekore ettirildiğini görmekteyiz.⁴⁵³

Eğimli arazi üzerine inşa edilen yapı, çevresindeki diğer yapılarla beraber bir yapı topluluğu oluşturmaktadır. Bu yapı topluluğunun biri batıdan diğeri de güneyden olmak üzere iki kapıdan girişi vardır. Bugün batı kapısı açıktır ve girişler oradan sağlanmaktadır. Bu topluluk içinde abdest alma muslukları, namazgâh ve Sahabeler Türbesi bulunmaktadır. Avlunun doğusunda bulunan cami, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen bir alanı kapsamaktadır. Caminin kuzeydoğusunda bulunan kare yapılı minare, silmeli kuşaklarla beş bölüme ayrılmıştır.⁴⁵⁴ Caminin güney cephesinde üçgen bir mihrap çıkıntısı ve yanlarında iki katlı pencerelerle bir düzen oluşturulmuştur. Doğu cephesinde ise simetrik bir düzende iki pencere bulunmaktadır. Kuzeyden girilen kapının hemen ilk bölümünde tavanda süslemeler bulunmaktadır. Son cemaat yerinde bulunan kapıdan girildiğinde iki sütuna dayalı ahşap yapılı bir mahfil bulunmaktadır. Caminin bu iç kısmı, mahfille beraber mihraba paralel üç bölümden oluşmakta ve beşik tonozlarla örtülüdür.⁴⁵⁵

Kale Cami ve minaresinde bulunan kitabeler, caminin onarımlarıyla ilgili bilgi vermektedir. Yukarda bahsettiğimiz üzere Nisanoğlu Ebu'l Kasım'a ait olduğu anlaşılan bu kitabeler caminin onun tarafından yaptırıldığı düşüncesini akla getirmektedir. 550-575 (1156-1179) yılları arasında İnaloğulları döneminde vezirlik yapan Ebu'l Kasım Ali'ye ait meşhedin onarıldığını anlatan caminin doğu penceresi üzerinde yer alan kitabenin⁴⁵⁶ Türkçe çevirisi şu şekildedir:

⁴⁵¹ Gabriel, 2022, s. 174; Baş, 2013, s. 68.

⁴⁵² Beysanoğlu, I, 1998, s. 270.

⁴⁵³ Baş, 2013, s. 68.

⁴⁵⁴ Baş, 2013, s. 69; Sözen, 1971, s. 40, 41; Mehmet Top, "*Diyarbakır'ın Osmanlı Dönemi Öncesi Cami ve Mescitleri*", **Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi**, (edt. İrfan Yıldız), Diyarbakır 2011, s. 231.

⁴⁵⁵ Sözen, 1971, s. 41.

⁴⁵⁶ Konyar, II, 1936, s. 139; Beysanoğlu, I, 1998, s. 157.

“Ey yaratılanların ilâhı Kemalü’-d-din Ebu’l Kasım Ali için en güzel dost ol. O nasıl ki bu meşhedin (şehitler türbesinin) binasını yükseltip sağlamlaştırdı. Gönderilen nebi hürmetine sen de ondan razı ol.”

Cami minaresinin doğu yüzünde birinci kemerin altında yer alan 555 (1160) tarihli kitabenin Türkçe çevirisinde şöyle yazmaktadır:

“Allah bütün noksanlardan uzaktır. Ebu’l Kasım Ali bin Nisan Allah onun için rahmet dileyene merhamet etsin ve bu 555 senesindedir.”⁴⁵⁷

Bir diğer kitabe minarenin güney yüzünde bulunmaktadır.⁴⁵⁸ Bu kitabenin Türkçesi şöyledir:

“Allah’ın şanı yücedir. O Ebu’l Kasım Ali bin Nisan’dır.”⁴⁵⁹

Konyar, bu son kitabenin cami duvarında olduğunu ve Murtaza Paşa hücresinin dam topraklarıyla örtülmesi ile Evkaf idaresi tarafından kaldırıldığını söylemektedir.⁴⁶⁰ Kitabenin Türkçe metni şöyledir:

“Esirgeyen ve bağışlayan Allah’ın adıyla. Malından bağışlayarak yapımını emreden efendimiz, emir isfehsalar, yüce, hâkim, büyük dost, Kemalü’-d-din Şerafu’l İslâm Cemal’ü-d-din.”⁴⁶¹

2.5.5. Hz. Ömer Camii

Ömer Şeddad veya Mescid-i Şeddad adıyla da bilinen bu cami⁴⁶², Mardin Kapısı’nın batısında yer almaktadır. Üç girişi bulunan Mardin Kapı’nın batıdaki iki kapısı kapatılarak mescide çevrilmiştir.⁴⁶³ İnalogulları döneminde, Ebu’l Kasım Ali el-Hasan bin Ahmed b. Nisan’ın vezirliğinde bu mescide çevrilme işlemi gerçekleşmiştir. Kapı

⁴⁵⁷ Konyar bu kitabe de “Allah rahmet etsin” diye yazmıştır. Beysanoğlu’nda bu kitabe de “Allah ona rahmet dileyene rahmet etsin” şeklindedir. Konyar, II, 1936, s. 139; Beysanoğlu, I, 1998, s. 270.

⁴⁵⁸ Beysanoğlu, I, 1998, s. 270.

⁴⁵⁹ Konyar, II, 1936, s. 270; Beysanoğlu, I, 1998, s. 270.

⁴⁶⁰ Konyar, II, 1936, s. 270.

⁴⁶¹ Konyar, II, 1936, s. 270.

⁴⁶² Kapının yanında silik ve bazı yerleri kırık olan kitabe tam okunamasa da burada Mescidil Şeddad ismi geçtiği için Şeddad Mescidi veya Ömer Şeddad olarak da bu camii isimlendirilmektedir. Bkz. Beysanoğlu, I, 1998, s. 268.

⁴⁶³ Sözen, 1971, s. 36; Şeyhoğulları döneminde Halife Mutezid’in 899 senesinde şehri ele geçirdikten sonra asilerin sığınağı olmasın diye Mardin Kapısı’nın bir bölümünü yıktırmıştır. Bundan on yıl sonra Halife Muktedir Billah döneminde bu surlar yeniden onarılmış ve burada bulunan üç kapının sadece biri açık bırakılarak diğerleri kapatılmıştır. Bkz. Beysanoğlu, I, 1998, s. 268.

üstünde bulunan kitabe bu dönem hakkında bilgi vermektedir.⁴⁶⁴ Cami kapısı yola bakan kuzey tarafta bulunmaktadır. Kuzey cephedeki bu kapının üstünde bahsettiğimiz kitabe ve onun üstünde iki sivri kemerli pencere bulunmaktadır.⁴⁶⁵ Doğu batı doğrultusunda dikdörtgen bir yapıya sahip olan caminin iç mekânı üç bölümden oluşmaktadır. Mekân ortadan oval, yanlardan yarım küre formlu birer kubbe ile kapatılmıştır.⁴⁶⁶

Nisanoğullarına ait Kapı üstünde bulunan kitabenin Türkçe çevirisi şu şekildedir:

*“Esirgeyen ve bağışlayan Allah’ın adıyla. Yüce vezir, efendimiz, büyük komutan, âdil görevli, dinin destekleyicisi, İslam’ın övüncü, devletin düzenleyicisi, meliklerin güneşi, Ebu’l (Kasım) Ali el-Hasan b. Ahmed b. Nisan’ın emriyle (54..) 540-49 (1145-1155) senesinde yaptırılmıştır.”*⁴⁶⁷

2.5.6. Ayn-ı Minare Camii

Ayni Minare veya Hoca Ahmed Camii adlarıyla da bilinmektedir. Mardin Kapı yakınlarında Ali Paşa Mahallesi, Ilgaz Sokakta bulunan caminin üstünde ve minaresinde ne zaman yapıldığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak vakfiyesinde, 904 (1499) senesinde Akkoyunlular devrinde yaşamış Hoca Ahmed adında bir hayırsever tarafından yaptırıldığını anlaşılmaktadır.⁴⁶⁸ Camii hakkında kaynaklarda çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Diyarbakır’ı ziyaret eden Evliya Çelebi’de bu camiden bahsetmemiştir.

Kesme taştan inşa edilen caminin avlusuna, sekizgen olarak yapılmış minarenin yanındaki kapıdan girilir. Son cemaat yerinin iki yanı duvarla kapatılmıştır.⁴⁶⁹ Ara Altun’un verdiği bilgilere göre son cemaat yerinin çeşitli onarımlar geçirmesi dolayısıyla birlik kaybolmuş ve mekân kısmen kubbe, kısmen düzensiz tonozlarla kapalı bir hâl almıştır.⁴⁷⁰ Cami avlusu dikdörtgen formludur ve avluda bir şadırvan bulunmaktadır.

⁴⁶⁴ Beysanoğlu, I, 1998, s. 268; Aynur Durukan bu yapının 1150-51 yıllarında Ebu’l Kasım Ali tarafından mimar Hibetullah el-Gürgani’ye yaptırılmış olacağını söylemektedir. Bkz. Aynur Durukan, “Selçuklu Dönemi Kültür Ortamından Bir Kesit”, **Türkler**, C. VII, Ankara 2002, s. 732.

⁴⁶⁵ Sözen, 1971, s. 36.

⁴⁶⁶ Gülsen Baş, **Diyarbakır’daki İslam Dönemi Mimarisinde Süsleme**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Van 2006, s. 57.

⁴⁶⁷ Gabriel, 2022, s. 259, no.63; Beysanoğlu, I, 1998, s. 268.

⁴⁶⁸ Sözen hicri ve miladi tarihi hatalı vermiştir. Bkz. Sözen, 1971, s. 52; Ara Altun, “*Ayni Minare Camii*”, **TDVİA**, C. IV, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 275; Beysanoğlu, **Diyarbakır Tarihi**, II, 1998, s. 473.

⁴⁶⁹ Ara, Altun, a.g.m., 1994, s. 275.

⁴⁷⁰ Ara Altun, 1994, s. 275.

Avlunun doğusunda kalan son cemaat yeri ise iki sütun üzerine oturtulmuş üç sivri kemer açıklıdır. Bugün bu kemer açıkları camekânla kapatılmıştır.⁴⁷¹ Caminin minaresi kare kaideli, sekizgen gövdeli ve tek şerefelidir.⁴⁷² Caminin iç mekânı tam bir ters T biçiminde ve mihraba paralel tek bir bölümden meydana gelmektedir. Sözen, cami iç mekânını anlatırken uzunlamasına beşik tonozlu bir alan olduğunu mihrap önü çıkıntısına rastlayan kısımda çapraz tonoz halini aldığını, mihrabın güneye doğru çıkıntı yaparak mihrap önü kısmının beş köşeli olduğunu ve büyük bir beşik tonozun köşelere bağlantı sağlayarak sonuçlandığını söylemektedir.⁴⁷³

2.5.7. Safa (Parlı) Camii

Melik Ahmet Mahallesi, Kara Cami Sokakta bulunan Safa Camii'nin ne zaman inşa edildiği kesin olarak bilinmemektedir. Şah İsmail'in dedesi Şeyh İbrahim Safi'nin oğlu Şeyh Cüneyd'in isteği üzerine Akkoyunlu Uzun Hasan tarafından XV. yüzyılın ortalarında yaptırıldığı ve şeyhe hürmeten camiye "Cami-üs Safi" dendiği sonradan adının "Cami-üs Safa" olarak değiştirildiği bilinmektedir.⁴⁷⁴ Evliya Çelebi bu camiden söz ederken ismini "İpariye Camii" olarak kaydetmiştir. Evliya Çelebi, caminin duvarının kirecine 70 yük hoten miski karıştırılıp yapıldığı için miskli cami anlamında İpari dendiğini anlatır.⁴⁷⁵

Siyah beyaz kesme taşlardan inşa edilen camii, doğu batı doğrultusunda dikdörtgen bir alana sahiptir. Caminin giriş kapısı kuzey cephede bulunmaktadır. Bu cephede beş kubbeli son cemaat yeri revakı boydan boya uzanmakta, doğu ve batı tarafı duvarlarla kapalı bir halde bulunmaktadır. Ancak her iki tarafta da birer büyük ve birer küçük olmak üzere iki pencere bulunmaktadır. Son cemaat yerinin kuzeyinde, (hemen önünde) avlu içinde bir de şadırvan yer almaktadır. Caminin giriş kapısının üzerinde ise kemer üstünde H. 938 (1531-32) yılına ait bir onarım kitabesine rastlanır.⁴⁷⁶ Bu onarım kitabesi altında ve giriş kapısının hemen üstünde iki satırlık bir yazıt yer almakta ve bu yazıtın üstünde de sivri kemerli bir pencere bulunmaktadır.⁴⁷⁷ Giriş kapının sağ ve soluna birer mihrap

⁴⁷¹ Yusuf Kenan Haspolat, **Diyarbakır Camileri 2**, 2014, s. 119.

⁴⁷² Sözen, 1971, s. 54; Ara Altun, 1994, s. 275.

⁴⁷³ Sözen, 1971, s. 53.

⁴⁷⁴ Sözen, 1971, s. 48.

⁴⁷⁵ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, IV, I, 2010, s. 40.

⁴⁷⁶ Sözen, 1971, s. 49; Baş, 2013, s. 101; Hüdavendigâr Akmaydalı, "Diyarbakır Merkez Safa (Parlı) Camii," **Vakıflar Dergisi**, S. 28, (2004), s. 144, 145.

⁴⁷⁷ Enis Karakaya, "Şeyh Safa Camii," **TDVİA**, TDV Yayınları, 2010, s. 65.

ve sivri kemerli pencere yerleştirilmiştir. Sağ ve soldaki iki mihrapta süssüz ve sade bir haldedir.⁴⁷⁸ Caminin güney cephesinde beş adet pencere ve mihrap çıkıntısı bulunmaktadır. Doğu ve batı cephede ise altı adet pencere yer almakta ve cepheler benzer özellikler göstermektedir.⁴⁷⁹ Cami minaresi caminin kuzeydoğusunda yapıdan bağımsız olarak bulunmaktadır. Kare plana sahip olan minare kaidesi siyah taştan inşa edilmiştir. Silindirik bir yapıya sahip olan minare tek şerefelidir. Minareye giriş batı cepheden sağlamakta ve aynı cepheden minareden merdivenle cami damına bir çıkış bulunmaktadır.⁴⁸⁰ Beyaz taştan meydana gelen bu minare üzerinde çeşitli panolar, madalyonlar, yazı ve şeritler yer almaktadır. Cami minaresinde yer alan süslemeler her anlamda dikkat çekici ve etkileyici bir görsellik sunmaktadır.

İç mekâna gelince kesme taştan dört ayak, ana kubbeyi taşımakta ve ana kubbe kuzey ve güneyde beden duvarları üzerine oturmaktadır. Ana kubbenin yanlara genişleyen doğu ve batısındaki köşelerde birer pandantif küçük kubbe arasında, ana mekâna açılan beşik tonoz yer almaktadır.⁴⁸¹ Cami içerisinde mihrap, minber süslemeleri ve duvarlarda bulunan çini işlemleri dikkat çekmektedir.⁴⁸²

Camiinin giriş kapısının bulunduğu kemerin üstünde yer alan 938 (1531-32) yılına ait kitabenin Türkçe çevirisi şu şekildedir:

“Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Mallarını Allah yolunda harcayanların misali, yedi başak bitiren ve her başakta yüz dâne bulunan bir tek tohumun hâli gibidir. Allah, dilediğine kat kat fazlasını da verir. Allah lütfu geniş olan ve her şeyi hakkıyla bilendir.

Büyük sultan, ulu hakan, Rum, Arap ve Acem sultanlarının sultanı, Osmanlı sultanlarının gözü, izzet kaynağı, yerlerde Allah'ın gölgesi, İslâm'ın ve Müslümanların sultanı, Sultan Süleyman bin Sultan Selim Han -Allah günlerini daim kılsın- devleti zamanında, zayıf kul, kulların en küçüğü, Rabbinin rahmetine en çok muhtaç olanı, cömertlerin meliki, fakir, Hacı Hüseyin Ali bin Hacı Abdurrahman el-Âmidî (Amidli) Bu şerefli camiye onardı. Allah her ikisini affetsin. Bu binanın mimar ve mühendisi Üstat Ahmed el-Âmidî. Bu

⁴⁷⁸ Sözen, 1971, s. 49; Baş, 2013, s. 102;

⁴⁷⁹ Hüdavendigâr Akmaydalı, a.g.m., s. 144.

⁴⁸⁰ Akmaydalı, 2004, s. 145; Mehmet Top, a.g.m., s. 240.

⁴⁸¹ Sözen, 1971, s. 50; Akmaydalı, 2004, s. 144.

⁴⁸² Camiinin iç mekân süslemeleri ile ilgili daha detaylı bilgi almak için bkz. Baş, 2013, s. 106.

Nebinin -Allah'ın salâtı ve selâmı üzerine olsun- hicretinden sonra 938 senesinde yapıldı. Onu zayıf kul Muhammed bin Abdullatif Sini yazdı.”

2.5.8. Nebi (Peygamber) Camii

Dağ Kapı'nın güneyinde, İnönü Bulvarı ile Gazi Caddesinin kesiştiği yolun hemen kuzeybatısında bulunmaktadır. Ne zaman yapıldığını kesin olarak bilinmeyen caminin XV. yüzyıla ait bir Akkoyunlu eseri olduğu görüşü hâkimdir.⁴⁸³ Minaresinin üzerinde bulunan kitabede Diyarbakırlı Kasap Hacı Hüseyin tarafından 1530 senesinde yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Minare üzerinde “Kâlen Nebiyyi” ifadeleri sürekli geçtiği için Nebi veya Peygamber camisi olarak anıldığı söylenmektedir.⁴⁸⁴ Burayı gezen Evliya Çelebi, Seyahatnamesi'nde camiye yaptıran hayır sahibinin rüyasına Hz. Peygamber'in girerek onun öğretmesiyle yapıldığından, “Peygamber Camii” adıyla meşhur olduğundan bahseder.⁴⁸⁵ Daha önceleri bugünkü caminin yanında Hanefilere ait ikinci bir cami, medrese, dükkânlar ve avlu bulunmaktaydı.⁴⁸⁶ 1927 yılında Hanefilere ait bölümünün ahşap kirişlerinin çürüyüp çökmesiyle 1955 yılında bu bölüm ve minare belediye tarafından yıktırılarak genişletilen Gazi Caddesine katılmıştır. 1960 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından cami onarılmış ve minare bugünkü yerine inşa edilmiştir.⁴⁸⁷ Caminin güney cephesinde (arkasında) 1718 tarihinde Diyarbakır'da valilik yapan Köprülü Abdullah Paşa'nın eşi Zübeyde Hanım ile kızı Leyla Hanım için yaptırılan demir parmaklıklarla çevrili üstü kubbeli türbe yer almaktadır. Cami bahçesinin batı cephesinde ise dört kabir bulunmaktadır.⁴⁸⁸

⁴⁸³ Sözen, 1971, s. 43.

⁴⁸⁴ Filiz Gündüz, “*Nebî Camii*”, **TDVİA**, C. XXXII, TDV Yayınları, İstanbul 2006, s. 472.

⁴⁸⁵ Evliya Çelebi camiden şu şekilde bahsetmektedir: “Dağ Kapısı yakınındadır. Bu da eski camidir ve gayet ruhaniyeti vardır. Hepsî kârgir kubbelerdir ve baştanbaşa kurşunludur. Bir dört köşe minaresi vardır. Bir tarafta yine Şafîî Camii cardır. Mihrabı, minberi ve müezzinler mahfeli sade süslüdür. Avlusunda havuzu ve fiskiyeleri mükelleftir. Bu da çok cemaate sahiptir. Hayır sahibinin rüyasına Hz. Peygamber girmiş, onların öğretmesiyle yapıldığından Peygamber Camii adıyla meşhurdur.” **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, IV, I, s. 40.

⁴⁸⁶ Filiz Gündüz, a.g.m., s. 472; Caminin eski haliyle ve çevresi ile ilgili bilgi veren Ali Emiri Efendi, Peygamber Camii'nin I. Dünya Savaşı sırasında camilere asker yerleştirilince camide bulunan çiniler ve süslemelerin yerlerinden koparıldığını ve asker kuru yerde yatmaz diyerek camide bulunan İran halılarının sökülerek sır olup gittiğinden bahseder. Ayrıca bugün caminin güney cephesinde (caminin arkasında) bulunan Köprülü Abdullah Paşa'nın eşi Zübeyde Hanım'ın türbesinin karşısında bulunan üç kubbeli Dar-ı Kurrâ'nın da yıkılıp ortadan kaldırıldığından bahsetmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Ali Emiri, **Osmanlı Doğu Vilâyetleri**, Babıali Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 59 vd.

⁴⁸⁷ Beysanoğlu, II, 1998, s. 475, 476; Sözen, 1971, s. 45; Filiz Gündüz, a.g.m., s. 472.

⁴⁸⁸ Gündüz, 2006, s. 473, Ali Emiri, a.g.e., s. 60; Sözen, 1971, s. 45.

Çoğu siyah bazalt taştan inşa edilen caminin kuzey cephesi (son cemaat yeri) ve minaresi bir sıra beyaz kesme taş ve bir sıra siyah bazalt taş tek sıra halinde eklenerek farklı bir görünüm oluşturulmuştur.⁴⁸⁹ Enine dikdörtgen bir plana sahip olan caminin ana mekânı altı ayaklı olup yanlara ikişer derin kemerlerle genişlemektedir. Üst bölüm tromplu kubbe ile örtülü konik bir yapıdadır. Üç kubbeli son cemaat yeri ise iki bağımsız iki de duvara gömülü yarım sütunlara dayanmaktadır. Son cemaat yerindeki bu üç kubbe düz bir alınlık duvarıyla gizlenmiştir. Bu yerin sağ ve solunda bulunan alan duvarlarla kapatılmış ve sivri kemerlerin içinde yer alan dikdörtgen pencerelerle dışarıya açıklık verilmiştir. Giriş kapısının sağında ve solunda beş kenarlı iki son cemaat yeri mihrabı ve iki pencere bulunmaktadır.⁴⁹⁰

Cami iç mekânına gelince giriş kapısından içeri girildiğinde kapının hemen üstünde ahşap bir müezzin mahfili yer almaktadır. Cami içinde süslemeler mihrap, üst örtü ve duvarlarda kullanılmıştır.⁴⁹¹ Duvardaki çini işlemlerin sadece bir bölümü günümüze kadar ulaşabilmiştir. Bunlar da giriş kapısının solundaki duvarda, iki pencere arasında ve bir bölümü de mihrabın solundaki pencere ile duvar arasındadır. Cami iç mekânında tüm cephelerde ikişer olmak üzere sekiz pencere açıklığı bulunmaktadır.

Daha önce bugünkü yerinden daha uzakta olan cami minaresi, 1960 yılında yapılan onarım sonrasında yeni yerine alınmıştır. Kare yapıya sahip olan minarenin üst kısmı silindirik bir yapıdadır. Siyah ve beyaz taşların birer sırayla konulmasıyla güzel bir görünüm sağlanmıştır. Minareye silindirik bir boşluktaki merdivenden çıkılmaktadır.⁴⁹² Minare üzerinde beyaz taşlar üzerine kabartmalı olarak yazılmış dört sıra halinde dört kitabe bulunmaktadır. Bu kitabeler de ayetler, hadisler ve minarenin kim tarafından yapıldığını anlatan yazılardan ibarettir.⁴⁹³

Minarenin yapımını anlatan yukarıdan aşağıya birinci ve dördüncü sırada yer alan kitabelerinTürkçe çevirisi şu şekildedir:

“Bu minareyi el-Hacı el-Kassab Hüseyin, büyük sultan, ulu hakan, Türk, Arap ve Acem hükümdarlarının efendisi, Sultan Süleyman’ın günlerinde -Yüce Allah hâkimiyetini ebedi

⁴⁸⁹ Sözen, 1971, s. 45.

⁴⁹⁰ Sözen, 1971, s. 45; Mehmet Top, 2011, s. 236.

⁴⁹¹ Baş, 2013, s. 128.

⁴⁹² Sözen, 1971, s. 45, 46.

⁴⁹³ Beysanoğlu, II, 1998, s. 479.

kılsın- inşa etti. Ve bunu Nebi Muhammed'in -Allah'ın salatu ve selamı üzerine olsun- evine onu güzel bir kabulle kabul buyur."

"Bu minareyi hayrat sahibi Hacı Kasap Hüseyin 936 senesinde onardı." (4. sırada)

Diğer kitabelerdeki ayet ve hadislerin Türkçesini verecek olursak onlarda şöyledir:

İkinci sıradaki kitabe: *"Rasulullah -Allah'ın selamı üzerine olsun- şöyle buyurdu: Kim mescidde dünya kelamı konuşursa Allah onun amellerini boşa çıkarır.⁴⁹⁴ Allah büyüktür. Allah büyüktür. Ondan başka ilah yoktur. Allah büyüktür. Hamd, Allah'adır."*

Üçüncü sıradaki kitabe:

"Nebi buyurdu: Müezzinler kıyamet gününde insanların en uzun boylu olanlarıdır."

"Kim müezzini işittiği zaman: Tek olan ve ortağı bulunmayan Allah'tan başka hak ilâh olmadığına, Muhammed'in O'nun kulu ve resûlü olduğuna şahitlik ederim. Rab olarak Allah'tan, resûl olarak Muhammed'den, din olarak İslâm'dan razı oldum, derse, o kimsenin günahları bağışlanır."⁴⁹⁵ Sonra kelime-i şهادet gelir ve ezanın bütünü vardır.

Dördüncü sıradaki kitabe: *"Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrıldığıınız zaman derhal Allah'ın zikrine gidin. Alışverişi bırakın. Eğer bilerseniz bu sizin için daha hayırlıdır." (Cuma, 19)*

"Doğrusu, hem günahlardan temizlenen hem de Rabbinin adını anıp namaz kılan kurtuluşa ermiştir. Fakat! Siz, dünya hayatını üstün tutuyorsunuz. Ahiret ise hem daha hayırlı hem de sonsuzdur. Muhakkak ki bu (öğütler) evvel ki sahifelerde, İbrahim ve Musa'nın sahifelerinde de vardır." (A'lâ, 14-19)

2.5.9. Şeyh Matar (Mutahhar) Camii ve Dört Ayaklı Minare

Fatih Paşa Mahallesi Yenikapı Sokakta bulunan camii, halk arasında "Şeyh Matar Camii" olarak bilinmektedir. Ancak camii Şeyh Mutahhar'ın türbesinin bulunduğu arsaya yapıldığı için "Şeyh Mutahhar Camii" olarak da adlandırılmıştır. Cami minaresinde bulunan kitabede 906 (1500) yılında Akkoyunlu Sultan Kasım tarafından yaptırıldığı

⁴⁹⁴ Bu hadisin kaynağını bulamadım.

⁴⁹⁵ Müslim, Salât, 13; Tirmizi, Salât, 42/210.

yazmaktadır.⁴⁹⁶ Gabriel eserinde caminin adını Kasım Padişah Camii olarak vermekte ve Osmanlı'nın 1512 tarihli fethinden iki sene öncesinde Cihangir'in oğlu Akkoyunlu Kasım Bey tarafından yaptırıldığını söylemektedir.⁴⁹⁷

Camii bir sıra siyah bir sıra beyaz taşlar eklenerek inşa edilmiştir. Tek kubbeli, kare planlı bir yapıya sahiptir. Son cemaat yeri ise iki orta sütun ve iki yarım sütunlara dayanılarak üç revaklı ve üç kubbeli bir görünüm verilmiştir.⁴⁹⁸ Caminin doğu ve batı duvarlarında üçer pencere, son cemaat yerinde ise iki pencere açıklığı bulunmaktadır. Mihrabın bulunduğu cephede ise pencere açıklığı bulunmamaktadır. Cami giriş kapısının hemen sağında ve solunda iki küçük niş yer alırken bu kapının bulunduğu cephenin en sağ duvarında bir küçük mihrap ve sol duvarında ise bir kapı yer almaktadır.⁴⁹⁹

Caminin en ilgi çeken özelliklerden biri de dört sütun üzerinde yer alan kare gövdeli minaresidir. Siyah kesme taşlardan yapılan minarenin gövde kısmı üç silme ile üç bölüme ayrılmıştır. Üstünde beyaz taşlar üzerine yazılmış kitabeler bulunmaktadır. Bugün oldukça dikkat çeken bu minare dört ayaklı minare olarak ünlenmiştir.

Minare üzerinde bulunan kitabeleri inceleyecek olursak minarenin üst kemerinde bulunan kitabede şu ayetler yazmaktadır:

“Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Sizi karanlıklardan aydınlığa çıkarmak için O size rahmetiyle lütufta bulunuyor, melekleri de dua ediyor. O müminlere karşı çok merhametlidir. Kendisine kavuştukları gün onları esenlik dileyerek selamlayacaktır ve onlar için değerli bir ödül hazırlamıştır. (Ahzab, 43-44)”

“Besmele. Muhammed sizin adamlarınızdan hiçbirinin babası değildir, fakat o Allah'ın elçisidir ve peygamberlerin sonuncusudur. Allah her şeyi bilmektedir. (Ahzab, 40)”

Minarenin alt kemerinde ise önce ayet daha sonra minarenin yapımını anlatan 906 tarihli kitabe bulunmaktadır. Kitabelerde yazılanların Türkçe çevirisi şu şekildedir:

“Besmele. Allah ve melekler peygambere salât ediyorlar; ey iman edenler, siz de ona salât ve selam edin. (Ahzab, 50)”

⁴⁹⁶ Beysanoğlu, II, 1998, s.

⁴⁹⁷ Gabriel, 2022, s. 179.

⁴⁹⁸ Sözen, 1971, s. 57; Gabriel, 2022, s. 179.

⁴⁹⁹ Sözen, 1971, s. 57.

“Bu mübarek minare âdil sultan Kasım Han'ın günlerinde (zamanında) Hoca Hüseyin bin Hacı Ömer er-Reşi'nin çabalarıyla 906 (1501) senesinde inşa edildi.”

2.5.10. Lala Bey Camii

Merkez Sur ilçesinde, Lalabey Mahallesi'nde, Lalabey ve Taşkıran Sokakları arasında bulunmaktadır. Ne zaman inşa edildiği tam olarak bilinmeyen caminin Eğil beylerinden Lala Kasım Bey tarafından yaptırıldığı ileri sürülmektedir.⁵⁰⁰ Akkoyunlu dönemine ait olduğu kabul edilen yapı XV. yüzyılın ortası ve XVI. yüzyılın başlarına tarihlendirilmektedir.⁵⁰¹

Kare planlı ve tek kubbeli bir yapıya sahip olan cami, geneli siyah bazalt taşlardan inşa edilmiştir. Kuzey cephesinde bulunan son cemaat yeri ise bir sıra siyah ve bir sıra beyaz taşın kullanılmasıyla inşa edilerek güzel bir görüntü sağlanmıştır. Üç kubbeli son cemaat yerinde, kapı yanlarında iki pencere açıklığı bulunmaktadır. Caminin kuzeybatı köşesinde yer alan minare ise kare kaideli ve silindirik gövdeli bir yapıya sahiptir.⁵⁰² Tek şerefeli minareye giriş doğu cephesinde yer alan kapıdan yapılmaktadır. Kare kaidenin bittiği yerde bulunan sivri kemerlerin içinde kuzey, batı ve güney cephelerinde, kare şeklinde birer pano yer almakta ve bu panolar içinde “Elhamdulillah” ve “Muhammed” yazmaktadır.⁵⁰³ Cami iç mekânına gelince giriş kapısının hemen üstünde ahşaptan yapılan müezzin mahfili yer almaktadır. Buraya sağ tarafta bulunan bir merdivenle çıkılmaktadır. Cami içerisi dört cephede bulunan sekiz pencere ve üstlerde bulunan kemerli pencere açıklıkları ile aydınlatılmaktadır.

2.5.11. Fatih Paşa (Kurşunlu) Camii

Halk arasında kurşunla kaplı kubbelerinden dolayı Kurşunlu Camii olarak da bilinen cami, Diyarbakır'ı fetheden Bıyıklı Mehmet Paşa tarafından 1516-1521 tarihleri arasında yaptırılmıştır. Osmanlı fethinden sonra Diyarbakır'a yapılan ilk cami özelliğini taşımaktadır.⁵⁰⁴ Halk tarafından bölgeyi Safevilerden kurtardığı için Bıyıklı Mehmet

⁵⁰⁰ Sözen, 1971, s. 59.

⁵⁰¹ Baş, 2013, s. 131.

⁵⁰² Sözen, 1971, s. s.59

⁵⁰³ Baş, 2013, s. 131, 132.

⁵⁰⁴ Sözen, 1971, s. 65; M. Baha Tanman, “Fâtih Paşa Camii”, **TDVİA**, C. XII, TDV Yayınları, İstanbul 1995, s. 251.

Paşa, “Fatih Paşa” olarak anılmıştır. Bu sebeple yaptırdığı cami de Fatih Paşa adını almıştır.⁵⁰⁵

Cami kare planlı bir yapıya sahip olup geneli siyah taşlardan inşa edilmiştir. Son cemaat yeri, sekiz sütuna dayalı yedi kubbeyle örtülmüştür. Burada diğer taraflardan farklı olarak siyah ve beyaz taşların sırayla yerleştirilmesiyle güzel bir görüntü meydana getirilmiştir.⁵⁰⁶ Kuzey cephede, orta girişin sağ ve solunda iki küçük mihrap, dört pencere ve sağ ve sol tarafta köşe uçlarda cami içine açılan iki kapı bulunmaktadır. Son cemaat yerinin kuzeybatısında kare kaideli, tek şerefeli, silindirik minaresi bulunmakta ve bu minareye kuzeyde bulunan kapıdan giriş sağlanmaktadır. Caminin doğusundaki hazire de Bıyıklı Mehmed Paşa kabri, caminin batısında ise Özdemiroğlu Osman Paşa’nın türbesi bulunmaktadır.⁵⁰⁷

Cami iç mekânına gelince orta kapıdan girişte hemen kapı üstünde ahşap yapılı bir müezzin mahfili bulunmaktadır. Buraya kapının solunda bulunan merdivenle çıkılır. Kapının hemen sağ tarafında ise kadınların namaz kılması için ahşapla çevrili küçük bir alan bulunmaktadır. İç mekân, dört kare ayak üzerine kurulu ve kubbe ile örtülüdür. Bu kubbenin yanında dört yarım kubbe daha bulunmaktadır. Harimin köşelerinde bulunan ve kare ayakları duvarlara bağlayan kemerle, duvarların arasında kalan kare planlı bu alanlar tromplu birer kubbe ile örtülüdür.⁵⁰⁸

Caminin kuzeydoğusunda enine dikdörtgen planlı üzeri dam ile örtülü Şafiiler Camii kısmı bulunmaktadır. Bu kısmın karşısındaki binayla bir bütünlük teşkil ettiği ve bu iki binanın 19. yüzyılda Latifiye Medresesi olarak kullanıldığı bilinmektedir.⁵⁰⁹ Sözen, Son cemaat yeri duvarındaki kirişlerden ve kemer ayaklarından yapının eğimli bir çatıyla örtüldüğünü ve yerdeki sütun kalıntılarından da kemerlerle bir ön yüzünün bulunduğunu söylemektedir.⁵¹⁰ İç mekân ise dört sütunun taşıdığı sivri kemerle, mihraba paralel iki

⁵⁰⁵ Beysanoğlu, II, 1998, s. 544.

⁵⁰⁶ Sözen, 1971, s. 66; Boran, Ali, Zekai Erdal, “Diyarbakır’daki Osmanlı Dönemi Cami ve Mescitleri”, *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, (Edt. İrfan Yıldız), Diyarbakır 2011, s. 260.

⁵⁰⁷ Baş, 2013, 139; Tanman, a.g.m., s. 252.

⁵⁰⁸ Sözen, 1971, s. 68; Tanman, 1995, 251.

⁵⁰⁹ Sözen, 1971, s. 92; Boran, Ali, Zekai Erdal, a.g.m., s. 264; Melek, Ali, Abdullah Demir, **Dini Değerleriyle Diyarbakır**, Diyarbakır İl Müftülüğü Yayınları, Diyarbakır 2009, s. 156.

⁵¹⁰ Sözen, 1971, s. 92.

sahından meydana gelmektedir. Batı duvarında iki katlı dörder pencere, kible duvarının ortasında beşgen mihrap, iki katlı solda dört, sağda ise altı pencere yer almaktadır.⁵¹¹

2.5.12. Hüsrev Paşa Camii

Camii, Mardin Kapı'nın kuzeyinde Cemal Yılmaz Mahallesi Çukurlu Sokak'ta yer almaktadır. Osmanlı idaresinde bulunan Diyarbakır'ın ikinci valisi olarak görev yapan Hüsrev Paşa tarafından yaptırılmıştır. Kesin yapım tarihi belli olmayan caminin Hüsrev Paşa'nın valilik görevini yürüttüğü 1521-1531 yılları arasında yaptırıldığı tahmin edilmektedir. Burası ilk önce Hüsreviyye Medresesi olarak yapılmış ancak cami kısmının da devamlı ibadet yeri olarak kullanılmasından sonra 1728-29 yıllarında minare de eklenerek camii olarak kullanılmaya başlanmıştır.⁵¹² 1655 yılında burayı ziyaret eden Evliya Çelebi bu cami hakkında şunları söylemektedir: *“Mardin kapısı semtindedir. Gayet sanatlı ve şirin bir camidir ama kurşunsuzdur. Cemaati çoktur, zira şehrin kalabalık yerinde yapılmıştır.”*⁵¹³

Kuzey güney doğrultusunda dikdörtgen bir alanı kapsayan cami, bir sıra siyah ve bir sıra beyaz taşlardan yapılmıştır. Kuzeydeki kapıdan cami avlusuna girilmektedir. Cami avlusunun doğu ve batı taraflarında revaklar bulunmakta bu revakların arkasında medrese odaları yer almaktadır. Güney kısmında revak bulunmayan yapının iç mekâna girişi buradan sağlanmaktadır.⁵¹⁴ İki yandan kemerlerle sınırlandırılan caminin harım kısmı üstü sekizgen kasnaklı bir kubbe ile iki yanından beşik tonozlarla örtülmüştür. Güneyde bulunan mihrap ise dışarı çıkıntı yapmış ve beş cephelidir. Mihrap bölümü hariç diğer dört cephede bir pencere yer almaktadır.⁵¹⁵ Sözen ve Eyice caminin bu yapısının Hoca Ahmed (Ayn Minare) cami ile benzer özellikler taşıdığını söylemektedir.⁵¹⁶ İç mekâna kapısının hemen sağ ve solunda iki, içeri girildiğinde mihrabın sağ ve solunda iki pencere ve minberin bulunduğu alanın sağ ve solunda ise birer pencere yer almaktadır.

⁵¹¹ Boran, Ali, Zekai Erdal, 2011, s. 265.

⁵¹² Semavi Eyice, *“Hüsrev Paşa Camii”*, TDVİA, C. XIX, TDV Yayınları, İstanbul 1999, s. 45; Sözen, 1971, s. 70; Burayı 1930 yıllarında ziyaret eden Gabriel, eserinde caminin 1522 yılında yapımına başlandığını ve 1528 yılında tamamlandığını söylemektedir. Revağının olmadığından, kurşunla kaplı olduğundan ve minaresinin silindirik olduğundan bahsetmektedir. Bkz. Gabriel, 2022, s. 179.

⁵¹³ Evliya Çelebi, IV/I, 2001, s. 40.

⁵¹⁴ Baş, 2013, s. 161; Sözen, 1971, s. 70.

⁵¹⁵ Eyice, 1999, s. 45; Sözen, 1971, s. 72.

⁵¹⁶ Sözen, 1971, s. 72; Eyice, 1999, s. 46.

Yapının giriş kapısının hemen sağında avlu dışında yer alan siyah ve yer yer beyaz taşlar kullanılarak inşa edilen dört şeritle bölümlenmiş, tek şerefeli minaresi kare kaideli ve silindirik gövdelidir.⁵¹⁷

2.5.13. Ali Paşa Camii

Ali Paşa Mahallesi, Kuzu Sokak'ta Yedi Kardeş burcunun hemen arkasında bulunmaktadır. Hangi tarihte yaptırıldığı kesin olarak bilinmese de Diyarbakır valilerinden Hadım Ali Paşa tarafından 1534-1537 yılları arasında yaptırıldığı tahmin edilmektedir.⁵¹⁸ Batısında medrese, doğusunda Şafiilere ait bir cami ve kuzeydoğusunda zikir yeri olarak adlandırılan bir bölüm bulunmaktadır.⁵¹⁹ Siyah kesme taşlardan tek kubbeli kare planlı olarak inşa edilmiş ve cami kubbesi dışarıdan piramidal bir çatıyla örtülmüştür. Caminin kuzey cephesinde ise bir sıra siyah bir sıra beyaz taş kullanılarak farklı bir görüntü oluşturulmuştur. Silindirik gövdeli dört sütuna oturan son cemaat yeri kubbe ile örtülmüştür.⁵²⁰ Kuzey cephede sağ ve sol duvarlarda iki pencere açıklığı bulunmaktadır. Bunun haricinde cami içine açılan kapının sağ ve solunda da iki pencere yer almaktadır. Cami iç mekânına gelecek olursak kubbenin dört köşeden tromplara dayanarak yükseldiği görülmektedir. Kubbe dıştan yüksek tutulmuş ve sekizgen bir kasnak üzerine oturtulmuştur.⁵²¹ Bu tromplar arasında iki pencere ve orta, sağ ve sol duvarda birer pencere olmak üzere on pencere açıklığı bulunmaktadır. Cami iç mekânında süslemeler mihrap, minber ve duvar yüzeylerinde bulunmaktadır.⁵²²

Caminin kuzeydoğusunda bağımsız olarak bulunan tek şerefeli minarenin kare kaideli kısmı siyah bazalt taşından ve silindirik gövdesi ise beyaz kalker taşından yapılmıştır.⁵²³ Minarenin hemen doğusunda yer alan siyah kesme taşlardan yapılan Şafiiler kısmına ait olan kısım ise enine dikdörtgen planlı ve iki sahnalı üzeri dam ile örtülü bir yapıdır. Son cemaat yeri basit iki siyah sütuna dayalı üç bölüme ayrılmış ve üzeri düz bir dam ile örtülmüştür. Burada kapının solunda küçük bir mihrap ve pencere,

⁵¹⁷ Baş, 2013, 162, 163; Eyice, 1999, s. 46.

⁵¹⁸ Sözen, 1971, s. 76; Gabriel eserinde caminin 1534 yılında yaptırıldığını söylemektedir. Bkz. Gabriel, 2022, s. 179.

⁵¹⁹ Sözen, 1971, s. 76.

⁵²⁰ Beysanoğlu, II, 1998, s. 578; Sözen, 1971, s. 77; Boran, Ali, Zekai Erdal, 2011, s. 272.

⁵²¹ Sözen, 1971, s. 78; Boran, Ali, Zekai Erdal, 2011, s. 274.

⁵²² Baş, 2013, s. 170.

⁵²³ Boran, Ali, Zekai Erdal, s. 272.

sağında ise tek pencere bulunmaktadır. Ayrıca minareye bitişik olan doğu kısmında minareye açılan bir kapı yer almaktadır.⁵²⁴

2.5.14. İskender Paşa Camii

İskender Paşa Mahallesi İskender Paşa Sokakta yer almaktadır. Diyarbakır'da 1551-1565 yılları arasında valilik yapan İskender Paşa tarafından 1551 yılında yaptırılmıştır. Yapının vakfiyesi ise 1565 yılında düzenlemiştir.⁵²⁵ Kare planlı bir yapıya sahip olan cami, siyah beyaz taşlarla tek kubbeli olarak inşa edilmiştir. Son cemaat yeri dört sütunla beş bölüme ayrılmıştır. Kuzey cephede, kapının sağ ve solunda birer küçük mihrap ve iki pencere bulunmaktadır. Son cemaat yerinin batı ve doğusunda kare planlı ve kubbeli birer mekân daha yer almaktadır. Bu mekânlara giriş kuzeydeki kapılardan sağlanmaktadır.⁵²⁶ Kuzeydoğuda bulunan mekânın hemen doğusunda tek şerefeli, kare kaideli ve silindirik gövdeli minare yükselmektedir. Minareye giriş kuzeyde bulunan kapıdan yapılmaktadır. Ayrıca kuzey cephe tarafında abdest almak için bir şadırvan bulunmaktadır.⁵²⁷

Caminin iç mekânına gelecek olursak orta kapıdan girdiğimizde giriş kapısının hemen üstünde ahşaptan yapılmış müezzin mahfili yer almaktadır. Mahfile giriş doğu ve batıda bulunan iki kapıdan sağlanmaktadır. Harim alanı kare planı olup tromp geçişli tek kubbeyle örtülüdür. Bu trompların arası birer kemerle birbirine bağlanmış ve kubbe dışardan on altıgen taştan bir kasnağa oturtulmuştur.⁵²⁸ İç mekân kuzey ve güneyde toplamda dört, doğu ve batıda altı olmak üzere on pencere açıklığı ile aydınlatılmaktadır. Mihrabın bulunduğu cephenin doğu ve batısında, duvar köşelerinin içinde birer vaaz kürsüsü yer almaktadır. Mihrap beşgen planlı ve mukarnas kavsaralıdır. Harim duvarları ise zeminden yaklaşık bir metre yüksekliğe kadar çinilerle kaplanmıştır.⁵²⁹

⁵²⁴ Boran, Ali, Zekai Erdal, s. 275.

⁵²⁵ Gabriel, 2022, s. 179; Sözen, 1971, s. 81.

⁵²⁶ Sözen, 1971, s. 83; Boran, Ali, Zekai Erdal, 2011, s. 278.

⁵²⁷ Baş, 2013, s. 178.

⁵²⁸ Sözen, 1971, s. 83; Boran, Ali, Zekai Erdal, 2011, s. 280.

⁵²⁹ Baş, 2013, s. 181; Boran, Ali, Zekai Erdal, 280.

2.5.15. Behram Paşa Camii

Şehrin güneyinde Mardin Kapı civarında, Ziya Gökalp Mahallesi, Bayrampaşa Sokak'ta bulunmaktadır. Giriş kapısı üzerinde bulunan kitabeden⁵³⁰ anlaşıldığı üzere cami Diyarbakır'ın on üçüncü Osmanlı valisi Behram Paşa tarafından 1572 yılında inşa edilmiştir. Tuhfetü'l Mi'marin'de Mimar Sinan'ın eseri olarak geçmektedir.⁵³¹

Tamamı kesme taşlardan inşa edilen cami, kare planlı ve tek kubbeli bir yapı özelliği göstermektedir. Sakıflı bir yapı ile inşa edilen son cemaat yeri ise çift revaklı, beş kubbeden oluşmakta ve bu bölüm siyah beyaz kesme taşların birer sıra dizilmesiyle meydana gelmektedir. Caminin kuzeybatısında kare kaideli ve silindirik gövdeli minaresi bulunmaktadır. Minareye giriş kuzeyde bulunan kapıdan yapılmaktadır.⁵³² Avluda bir şadırvan yer almakta ve bu şadırvanın sütunları düğümlü olmasıyla dikkat çekmektedir.⁵³³

Cami iç mekânına gelecek olursak tek kubbeli bir plana sahip olan caminin kubbesi sekiz destek üzerine oturmaktadır. Böylelikle kalın duvarlar arasında oluşan boşluklar cami içinde sağ ve solda üçer tane, kuzey ve güney cephe de ikişer tane olmak üzere on kare mekân oluşturmuştur.⁵³⁴ Sağ ve solda bulunan bu üçer kare mekânın her birinde birer küçük mihrap yer almakta ve bu bölümlerin toplu namazdan sonra farklı mezheplere mensup kişilerin namazlarını kılmak için ayrılan bölümler olduğunu düşünebiliriz. Doğu, batı ve güney cephede bulunan boşlukların üst katlarında ise namaz alanları oluşturulmuştur. Her bir boşlukta bir pencere açıklığı olmak üzere toplam on pencere açıklığı ile cami aydınlatılmaktadır.⁵³⁵

Cami içinde süslemeler mihrap, minber, duvarlar ve geçiş sistemlerinde görülmektedir. Duvarları dört tarafı boydan boya saran, yerden bir metre yükseklikte çiniler süslemektedir.⁵³⁶

⁵³⁰ Kitabenin Türkçe çevirisi şu şekildedir: “Bu şerefli camiye merhum büyük sultan Selim Han'ın günlerinde, Sultan Süleyman'ın kullarından, zayıf kul Behram Paşa -Allah onun isteklerini kolaylaştırsın- 980 (1572) senesinde inşa etti.”

⁵³¹ Ara Altun, “Behram Paşa Camii”, TDVİA, C. V, TDV Yayınları, İstanbul 1992, s. 356; Sözen, 1971, s. 86; Gabriel, 2022, s. 179.

⁵³² Sözen, 1971, s. 87; Baş, 2013, s. 186; Ara Altun, a.g.m., s. 357.

⁵³³ Altun, 1992, s. 357.

⁵³⁴ Altun, 1992, s. 357.

⁵³⁵ Sözen, 1971, s. 89.

⁵³⁶ Baş, 2013, s. 193.

2.5.16. Melek Ahmet Paşa Camii

Urfa Kapı'nın doğusunda, Melik Ahmet Paşa Mahallesi, Melik Ahmet Paşa Caddesi üzerinde yer almaktadır. Melik Ahmet Paşa Camisi adıyla da bilinmektedir. Melek Ahmet Paşa'nın valiliği zamanında 1587-1591 yılları arasında inşa edilmiştir.⁵³⁷ Caminin kuzey ve güney cephesi siyah beyaz kesme taşlardan inşa edilirken diğer cephelerde sadece siyah kesme taş kullanılmıştır. Altta dükkân ve depolar bulunan camiye merdivenle yükseltilerek giriş sağlanmıştır. Caddeye bakan kapıdan girilerek cami avlusuna girilmektedir. Avlunun kuzey cephesinde tuvalet ve kuzey cephenin batısında da cami avlusuna giriş için ayrı bir kapı bulunmaktadır. Caminin batısında alttan caddeye açılan bir geçit vardır.⁵³⁸

Enine dikdörtgen plana sahip olan caminin orta kısmı sağ ve solda bulunan kare kesitli, ikişer yığma taş ayakla yanlara açılarak sekizgen bir alana dönüştürülmüştür. Sekizgene dönüştürülen bu alanın üstü tromplu bir kubbe ile örtülmüştür. Bu kubbe oldukça yüksek sekizgen bir kasnak üzerine oturtulmuştur. Yanlarda bulunan alan iki katlıdır. Cami kapısından girince hemen üstte mahvil görevi gören kısım ahşaptan yapılmıştır. Buraya ve ikinci kata kuzey cephede bulunan iki kapıdan ulaşılmaktadır. Alt katlar üçer çapraz tonozla orta mekâna kemer şeklinde açılmaktayken üst katlar oval kubbemsi bir örtüyle kapatılmıştır. Yalnızca kuzey ve güneyde bulunan dikdörtgen açıklı üçer pencere ile cami aydınlatılmaktadır.⁵³⁹ Cami iç mekânında süslemeler mihrapta, duvarlarda ve pencere üzerinde bulunmaktadır. Duvar yüzeyinde bulunan çini işlemler camiye boydan boya sarmaktadır. Caminin doğu ve batı duvarlarında bulunan çini süslemelerin bazı kısımları ne yazık ki yok olmuştur. Bu çini işlemlerin yeri fayansla kapatılmıştır.⁵⁴⁰

Kuzeydoğuda yer alan yapıdan biraz uzakta inşa edilen tek şerefeli minare ise kare kaideli ve silindirik gövdelidir. Minareye kuzey cephede bulunan kapıdan çıkılmaktadır. Üzerinde çeşitli süslemelerin yer aldığı minarenin kare kaidesinde siyah kesme taşlar, gövdesinde ise beyaz kalker taşlar kullanılmıştır.⁵⁴¹

⁵³⁷ Filiz Gündüz, “*Melek Ahmet Paşa Camii*”, **TDVİA**, C. XXIX, TDV Yayınları, İstanbul 2004, s. 44; Sözen, 1971, s. 95; Gabriel, caminin tarihinin direk 1591 olarak vermektedir. Bkz. Gabriel, 2022, s. 179.

⁵³⁸ Sözen, 1971, s. 96.

⁵³⁹ Sözen, 1971, s. 98; Filiz Gündüz, a.g.m., s. 45.

⁵⁴⁰ Baş, 2013, s. 220.

⁵⁴¹ Gündüz, 2004, s. 45.

2.5.17. Defterdar (Ragıbiye) Camii

Süleyman Nazif Mahallesi, Çulcular Sokak'ta bulunan cami 1594 yılında Defterdar Ahmet Paşa tarafından yaptırılmıştır. 1786-1848 yılları arasında Müderris Hacı Ragıp Bey tarafından onarıldığı için Ragıbiye Camii olarak da bilinmektedir. Siyah kesme taştan fevkani olarak inşa edilen camii dikdörtgen bir plana sahiptir. Caminin güney kısmında 1832 yılında yapılmış Ragıbiye Medresesi, kuzeyinde ise dikdörtgen bir alanı kapsayan bahçesi bulunmaktadır.⁵⁴² Caminin zemininde Melek Ahmet Paşa Camii'nde olduğu gibi iki beşik tonozlu kısım bulunmakta biri doğu taraftaki sokaktan batıdaki sokağa bir geçiş sağlamaktadır. Diğer beşik tonozlu kısım ise dükkân olarak kullanılmaktadır.

Caminin iç mekânına kuzey cepheden yüksek bir merdivenle giriş sağlanmaktadır. Mihraba paralel iki bölümden oluşan caminin, iç mekânının üstü düz bir damla örtülüdür. Güney cephesinde ortada mihrap, sağ ve solda iki pencere ve en sağda bir kapı girişi yer almaktadır. Minaresi bulunmayan caminin güneydoğu köşesinde bulunan çıkıntı minare görevi görmektedir.⁵⁴³ Cami içinde süslemeler mihrap ve pencerelerde görülmektedir.

XVI. yüzyılda inşa edilen buraya kadar gördüğümüz camiler haricinde yapı özellikleri ile çok fazla dikkat çekmeyen camilerde bulunmaktadır. Bu camiler arasında Evliya Çelebi'nin Şems Efendi olarak bahsettiği bugün Sin Camii olarak bilinen bu cami fevkâni bir yapıda olup altında dükkânlar yer almaktadır.⁵⁴⁴ Bu cami haricinde Aziz Efendi, Paşa Camii, Hanzade Camii, Kadı Camii, Göl Camii, Sultan Sa'sa Camii, Hüsamettin Camii, Kara Camii ve Muallak Camii bugün faaliyette olmayan ve isimleri bilinen camilerdir.⁵⁴⁵

Bunlar haricinde sur içinde Osmanlı dönemine ait XVII. yüzyılda inşa edilen birkaç cami bulunmaktadır. Bu camilerden biri olan Nasuh Paşa Camisi, Fatih Paşa Mahallesi'nde, Direkhane Sokak'ta, Saray Kapı'nın hemen karşısında yer almaktadır. Diyarbakır'da 1606-1611 yılları arasında valilik yapan Nasuh Paşa tarafından eşi Servinaz Hanım adına yaptırılmıştır.⁵⁴⁶ Bir diğer cami de Arap Şeyh Cami'dir. 1650

⁵⁴² Sözen, 1971, s. 100.

⁵⁴³ Sözen, 1971, s. 101.

⁵⁴⁴ Evliya Çelebi, IV, I, s.41, 42; Sözen, 1971, s.25, 26.

⁵⁴⁵ Sözen, 1971, s. 26, 27.

⁵⁴⁶ Sözen, 1971, s. 103, Baş, 2013, s. 226; Eserinde burayı tanıtan Gabriel, buranın 1606 yılında inşa edildiğinden ve caminin harap halde bulunduğundan bahseder. Yalnızca birkaç duvar parçası ve kare kaide üzerinde silindir minarenin iç kısmını kaldığını anlatır. Bkz. Gabriel, 2022, s. 179; Caminin bugünkü haline bakacak olursak büyük bir onarımdan geçtiği anlaşılmaktadır.

yıllarından Diyarbakır'da valilik yapan Kara Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır. Yeni Kapı yakınında Yıkıkaya Sokak'ta bulunmaktadır.⁵⁴⁷ Sur dışında bulunan Kurt İsmail Paşa Camii ise Diyarbakır'da 1869-1875 yılları arasında valilik yapan Kurt İsmail Paşa tarafından yaptırılmıştır.⁵⁴⁸

Camilerin genel olarak benzer özellikler göstermesi, Diyarbakır'ın kendine özgü bir mimari gelişim gösterdiği anlaşılmaktadır. Camilerin çoğunun siyah bazalt kesme taştan inşa edilmesi, bölge de sık rastlanan maden taşının inşa faaliyetlerinde sıklıkla kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca cami içlerinde bulunan Şafiiler kısmı, bölgede Hanefi ve Şafii mezhebine mensup halkın cemaatle namaz kıldıktan sonra kendi bölümlerinde namazlarını kıldıkları anlaşılmaktadır. Bu sünni halkın mezhepsel açıdan birlik içinde olduğunu anlamamızı sağlamaktadır.

2.6. Mescidler

Diyarbakır'da bulunan camiler kadar burada inşa edilen mescitler de mimari yapıları ve özellikleri ile oldukça dikkat çekicidir. Mervaniler döneminden başlayarak özellikle Akkoyunlular ve Osmanlılar devrinde çok sayıda mescit inşa edilmiştir. Ancak bugüne kadar ulaşabilenlerin sayısı oldukça azdır. Büyük bir kısmı yıkılmış veya bakımsız bırakılarak yıkılmaya terk edilmiştir. Mervanilerden kalma Dağ Kapı üstündeki mescit haricinde başka bir mescide rastlanılmamaktadır. 1540 tarihli tapu tahrir defterlerinin vakıflar bölümünü inceleyen Mehdi İlhan, Diyarbakır'da 35 mescid, 6 cami, 5 medrese ve 4 zaviyenin bulunduğunu söylemektedir.⁵⁴⁹ Alpay Bizbirlik ise yaptığı çalışmasında 1518 ve 1564 tarihli defterleri karşılaştırmalı inceleyerek Diyarbakır'da 44 mescid, 10 cami, 3 medrese ve 4 zaviyenin olduğu bilgisini vermiştir.⁵⁵⁰ Cami ve mescit sayılarındaki bu değişim zamanla gelişen mescitlerin cami pozisyonu almasından kaynaklanmaktadır. Bugün birçoğu yıkıldığı için bilgisine sahip olamadığımız sayısı 44'ü aşan mescitlerden ziyade haberdar olduğumuz ve şu anda faaliyette olan mescitleri burada ele almaya çalışacağız.

⁵⁴⁷ Sözen, 1971, s. 106.

⁵⁴⁸ Sözen, 1971, s. 111.

⁵⁴⁹ M. Mehdi İlhan, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında..", Ankara 1992, s. 52.

⁵⁵⁰ Alpay Bizbirlik, **16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakir Beylerbeyliğinde Vakıflar**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Konya 1995, s. 11-33, 77-124.

2.6.1. Mervani Mescidi

Dağ kapı üzerinde bulunmaktadır. Dağ Kapı kapı kemeri üzerinde bulunan kitabeden⁵⁵¹ yola çıkarak 1056 yılında Ebu Nasr Ahmed tarafından inşa edildiği anlaşılmaktadır. 2014 yılında kullanıma açılan mescid,⁵⁵² 2023 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yeniden onarılarak faaliyete geçirilmiştir.⁵⁵³

2.6.2. Hacı Büzürk Mescidi

Cevat Paşa Mahallesi, Acar Sokak'ta bulunan mescidin kesin yapım tarihi belli değildir. 1518 tahrir kaydında yer alması dolayısıyla Osmanlı dönemi öncesi Akkoyunlulara ait olduğu XV. yüzyılda inşa edildiği düşünülmektedir.⁵⁵⁴ Bugün Hacı Büzürk Camii olarak anılan mescit, evler arasında kalmış küçük bir yapıdır. Yer yer kesme taşlardan inşa edilen mescidin yüksek duvarlarla çevrili avlusuna batı kısmında bulunan kapıdan giriş yapılmaktadır. Güneyde bulunan son cemaat yeri iki sivri kemerle avluya açılmaktadır. Üstü düz dam ile örtülü harim mekânı dört sütunlu enine iki bölümden oluşmaktadır. Harim mekânı sokağa açılan iki ve son cemaat yerinde dört olmak üzere altı pencere ile aydınlatılmaktadır.⁵⁵⁵

2.6.3. Taceddin Mescidi

Ziya Gökalp Mahallesi Melik Ahmet Cad. Bayrampaşa Sokak'ta bulunmaktadır. Bugün cami olarak kullanılmaktadır. Kesin yapım tarihi belli olmayan mescidin XV. yüzyıllarda Akkoyunlular tarafından yapıldığı görüşü hâkimdir.⁵⁵⁶ Evler arasında sıkışmış olan mescide doğuda bulunan dar bir sokağa açılan kapısından giriş yapılır. Ana mekân dikdörtgen bir alana sahip tek bir mekân meydana gelmektedir. Üstü düz dam ile örtülü mescit sadece doğu tarafa açılan pencereler ile aydınlatılmaktadır.⁵⁵⁷

2.6.4. İbrahim Bey Mescidi

Dabanoğlu Mahallesi, İbrahim Bey Sokak'ta bulunmaktadır. Yapım tarihi belli olmayan mescidin Akkoyunlu Kasım Padişah'ın yeğeni İbrahim Bey tarafından XV.

⁵⁵¹ Beysanoğlu, I, 1998, s. 226.

⁵⁵² <<https://www.trthaber.com/haber/turkiye/mervani-mescidi-84-yil-sonra-ibadete-acildi-133573.html>> (07.06.2023)

⁵⁵³ <https://www.mucadelegazetesi.com.tr/video-dagkapi-burcundaki-mervani-mescidi-acildi> (07.06.2023)

⁵⁵⁴ Alpay Bizirlik, a.g.t., s. 83; Sözen, 1971, s. 122.

⁵⁵⁵ Sözen, 1971, s. 124; Mehmet Top, 2011, s. 253.

⁵⁵⁶ Melek, Ali, Abdullah Demir, a.g.e., 2009, s. 122; Sözen, 1971, s. 120.

⁵⁵⁷ Sözen, 1971, s. 120, 121; Mehmet Top, 2011, s. 251.

yüzyılın sonu XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde yapıldığı tahmin edilmektedir.⁵⁵⁸ Yüksek duvarlarla çevrili olan avlusuna girildiğinde üç geniş basık kemerli iki kalın ayağa dayanan son cemaat yeri görünür. Siyah kesme taşlardan inşa edilen mescidin üstü düz dam ile örtülüdür. İki yanı duvarlarla kapalı son cemaat yeri üç kubbe ile örtülüdür. Ortada harim mekânına girilen bir kap sağ ve solda bir pencere yer almaktadır. Kapıdan girildiğinde iki ayağa dayalı olarak yükselen harim mekânı mihraba paralel iki bölüme ayrılmıştır. Mihrap önü sağda bulunan iki bölüm kubbemsi basık bir tonozla, diğer kısımlar ise çapraz tonozla örtülmüştür. Son cemaat yerinde bulunan iki ve mihrabın sağ duvarın da bulunan iki pencere olmak üzere toplamda dört pencere açıklığı ile aydınlatılmaktadır.⁵⁵⁹

2.6.5. Kaşık Budak Mescidi

Dabanoğlu Mahallesi, Karataş Sokak'ta bulunmaktadır. Yapım tarihi belli olmayan mescidin Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan oğlu Budak tarafından yaptırıldığı düşünülmektedir.⁵⁶⁰ Mescit, kuzey güney yönünde uzanan avlusu, son cemaat yeri ve harimden oluşmaktadır. Batı cephesinden bulunan sivri kapıdan avluya girilmektedir. Son cemaat yeri dikdörtgen planlı olup iki sütuna oturan üç sivri kemerle sonlanmaktadır. Son cemaat yerinde harime açılan kapı ve kapının sağ ve solunda iki pencere bulunmaktadır. Son cemaat yerini kapsayan üst katta ise üç pencere bulunmaktadır. Harim mekânı kare planlı bir yapıya sahip ve üstü düz dam ile örtülüdür.⁵⁶¹

2.6.6. Kavvas-ı Sağır Mescidi

Savaş Mahallesi, İshak Sukuti Sokak'ta bulunmaktadır. Bugün bulunmayan Kavvas-ı Kebir adlı bir başka mescitle beraber iki kısımdan oluştuğu bilinmektedir. Bugün Kavvas Camii olarak anılan mescit, iki yapının ortak ismi olarak kullanılmaktadır. Kemalettin ve Cemalettin adlı iki kardeş tarafından yaptırıldığı söylenen mescit,⁵⁶² bilinenin aksine iki ayrı kişi tarafından yaptırılmıştır. Kavvas-ı Kebir mescidini Hoca İsmail b. El Hac Mehmed, Kavvas-ı Sağır Mescidini ise Hoca Ahmed b. Mehmed yaptırmıştır.⁵⁶³ Vakfiye kayıtlarına göre bu mescit 1466-1467 yılları arasında yaptırılmıştır. 1468 yılında

⁵⁵⁸ Sözen, 1971, s. 117; Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbekir...*, 1963, s. 140.

⁵⁵⁹ Sözen, 1971, s. 117, 118; Mehmet Top, 2011, s. 250, 251.

⁵⁶⁰ Melek, Ali, Abdullah Demir, s. 92; Beysanoğlu, II, 1998, s. 488.

⁵⁶¹ Mehmet Top, 2011, s. 253.

⁵⁶² Sözen, 1971, s. 125.

⁵⁶³ Alpay Bizbirlik, a.g.t., 1995, s. 99.

Kavasoğlu Hacı Ahmed b. Mehmed cami ile aynı adı taşıyan bir vakıf kurarak vakfın kendisinden sonra kendi ailesi tarafından yönetilmesini ve kadın erkek gözetilmeksizin yöneticinin en yüksek eğitimi almış kişi olmasını şart koşmuştur.⁵⁶⁴

Siyah kesme taşlardan yapılan mescidin doğu ve güney cepheleri evlerle çevrilidir. Kuzey cephede bulunan büyük bir kemerin içine oturmuş basık kemerli bir kapıdan avluya girilmektedir. Son cemaat yeri, siyah kesme taştan yapılmış tek sütunlu iki sivri kemerle avluya açılmaktadır. Harim bölgesine girişi sağlayan kapının sağ ve solunda birer küçük nişle birer pencere bulunmaktadır. Dikdörtgen şeklinde olan iç mekân, kuzey güney doğrultusunda iki geniş kemerle üç kısma ayrılmıştır. Üstü düz dam ile örtülü harim mekânını batıda bulunan iki pencere aydınlatmaktadır.⁵⁶⁵

2.6.7. Şeyh Yusuf Mescidi

Melik Ahmet Mahallesi, Kesmeli Sokak'ta bulunmaktadır. Yapım tarihi kesin olarak bilinmeyen mescidin XVI. yüzyılda inşa edildiği düşünülmektedir. Avlusunda bulunan Şeyh Yusuf Hemedani'ye ait olduğu tahmin edilen türbeden dolayı bu adla anılmaktadır.⁵⁶⁶ Vakfiyesinin 1468 yılına ait olduğu ve Kavvasoğlu Hacı Ahmed tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Burada bulunan türbenin ise 1466 senesinde, önce inşa edildiği belirtilmektedir.⁵⁶⁷

Siyah kesme taşlardan inşa edilen mescit sokaklarla çevirili olduğundan düzgün olmayan dörtgen bir plana sahiptir. Avluya kuzeyden ve kuzeydoğudan olmak üzere iki kapıyla giriş sağlanmaktadır. Kuzey kapıdan girdiğimizde hemen sağda taştan kare gövdeli piramidal bir çatıyla örtülü Yusuf Hemedani Türbesi bulunmaktadır. Kuzey cephede bulunan ve doğu-batı yönde uzanan dikdörtgen planlı son cemaat yeri, ortada yer alan silindirik gövdeli tek sütuna oturan iki sivri kemerle avluya açılmaktadır. Burada ana mekâna girişi sağlayan bir kapı, kapının hemen sağında küçük bir mihrap ve her iki tarafta dikdörtgen iki pencere bulunmaktadır. Güney cephede ise harim kısmının bulunduğu alan bir payanda ile çevrilmiş sağ ve soluna iki pencere yerleştirilmiştir.⁵⁶⁸

⁵⁶⁴ Melek, Ali, Abdullah Demir, s. 93.

⁵⁶⁵ Sözen, 1971, s. 126, 127; Melek, Ali, Abdullah Demir, s. 93.

⁵⁶⁶ Sözen, 1971, s. 62; Melek, Ali, Abdullah Demir, s. 121;

⁵⁶⁷ Top, 2011, s. 250; Melek, Ali, Abdullah Demir, s. 121.

⁵⁶⁸ Sözen, 1971, s. 64; Top, 2011, s. 250.

Caminin iç mekânı düzgün olmayan dörtgen bir şekilde kuzey-güney yönünde uzanmaktadır. Ana mekân mihraba dik uzanan iki sütunla üç bölüme ayrılmıştır. Caminin harim mekânı ve son cemaat yeri düz bir damla örtülmüştür.⁵⁶⁹

2.6.8. Osmanlı Mescidleri

Konumuz dışında yer aldığından burada ayrıntılı olarak ele alamayacağımız ancak isimlerini vermeyi uygun gördüğümüz XV. ve XVII. yüzyıl arasında inşa edilen Osmanlı mescitleri de bulunmaktadır. Bu mescitlerin bugün faaliyette olması dolayısıyla önemli olduğunu düşünmekteyiz. Bu mescitlerin isimleri şunlardır: Salos Mescidi, Hasırlı Mescidi, Cağaloğlu Mescidi, Hacı Muştak Mescidi, Hanzade Mescidi, Bahaeddin Mescidi, Hasırlı Mescidi.⁵⁷⁰

2.7. Diyarbakır Medreseleri

Osmanlı tahrir defterlerine bakıldığında Diyarbakır'da 1518 yılında kaydedilen üç medresenin (Mesudiye, Ziyaiye ve Şucaıye) varlığından haberdar oluruz.⁵⁷¹ 1540 tarihli tabu tahrir defterinde ise beş medresenin (Şeyh Abdurrahman, Hüsrev Paşa, Kayıtbaiyye, Mesudiye ve Şucaıye) olduğunu görmekteyiz.⁵⁷² 1654-55 yıllarında Diyarbakır'ı ziyaret eden Evliya Çelebi ise eserinde Mercaniye, Şafii, Peygamber Camii Medresesi, İpariye, Hüsreviye, Sarılızâde, Şeyh Rumi medreselerini sayar ve bunlar hakkında kısa bilgiler verir.⁵⁷³ Bu medreselerin bir kaç günümüze kadar ulaşmışsa da çoğunun varlığından bugün haberdar değiliz. Bugün Diyarbakır Merkez ilçesinde varlığından haberdar olduğumuz Ulu Cami yapı topluluğu içerisinde bulunan Zinciriye ve Mesudiye Medreseleri, Ali Paşa, Muslihiddin Lari, Hüsreviyye ve Latifiye Medreseleri bulunmaktadır. Bunların ilk ikisi Artuklular dönemine tarihlendirilmekte geri kalanların ise Osmanlı dönemi eserleri olduğu bilinmektedir. Bu başlık altında tezimizin konusunu teşkil eden ilk iki medrese ile ilgili detaylı bilgiler verdikten sonra Osmanlı dönemi medreselerinin en önemlilerini de kısaca tanıtacağız.

⁵⁶⁹ Sözen, 1971, s. 64.

⁵⁷⁰ Bu mescitler hakkında detaylı bilgi için. Bkz. Boran, Ali, Zekai Erdal, a.g.m., s. 296-305.

⁵⁷¹ Alpay Bizbirlik, a.g.t., s. 250-253.

⁵⁷² Mehdi İlhan, a.g.m., s. 54.

⁵⁷³ Evliya Çelebi, IV- I, s. 42, 43.

2.7.1. Mesudiye Medresesi

Diyarbakır Ulu Camii yapı topluluğu içerisinde yer alan Mesudiye Medresesi, cami avlusuna girilen doğu kapının hemen sağında, caminin kuzeydoğu köşesinde yer almaktadır. Medrese de yer alan kitabelere göre buranın yapımına H.590 (1193-94) senesinde başlandığı ve H. 595, 596 ve nihayet H. 620 (1223) tarihlerinde çeşitli onarımlar geçirerek bugünkü halini aldığını söyleyebiliriz.⁵⁷⁴ Gabriel'in verdiği bilgilere göre güneyde bulunan mihrabın sağındaki pencere üzerinde yer alan 620 tarihli son onarım kitabesinde mimarının Mes'ud olduğu ve bu medresenin çizimini yapan ustanın ise Cafer b. Mahmud el-Halebi olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁷⁵

Medresenin Mesudiye olarak adlandırılmasının nedeniyse II. Sökmen'in ünvanı olan Melikü'l Mesud'dan gelmektedir.⁵⁷⁶ Siyah bazalt kesme taşlardan doğu batı yönünde dikdörtgen planlı, avlulu, tek eyvanlı ve iki katlı olarak inşa edilen medrese, içinde yer alan büyük eyvanın kemeri altında bulunan kitabeden anlaşılabileceği üzere dört mezhep fakihlerine vakfedilmiştir.⁵⁷⁷ Mesudiye Medresesine kuzeyde bulunan ana kapı ve cami avlusunda bulunan kapıdan giriş sağlanmaktadır. Kuzey kapıdan giriş yaptığımızda kuzey, batı ve güneyde çapraz tonozlu revakların yer aldığı dikdörtgen biçimindeki bir avluya varılır. Avlunun hemen sağında iki kat boyunca yükselen bir eyvan, sağ ve solunda tonozlu iki kat halinde odalar bulunmaktadır. Güneyinde ise kapının tam karşısında bir mihrap yer alır.⁵⁷⁸ Yüksek eyvanın solunda yer alan oda, sağında yer alan odadan biraz daha küçük yapılmıştır. Yüksek eyvanın hemen karşısında mihraplı bir salona geçiş yapılır. Salon kapısından girince hemen sağda üst kata çıkan merdiven, kuzey ve güneyde birer oda yer alır. Üst katta ise müderris ve talebelerin oda ve hücreleri bulunmaktadır.⁵⁷⁹ Bugün Mesudiye Medresesi'nde Diyarbakır Yazma Eserler Müdürlüğü faaliyet göstermektedir.

⁵⁷⁴ Gabriel, 2022, s. 175; Beysanoğlu, I, s. 335; Sözen, 1971, s. 141;

⁵⁷⁵ Gabriel, 2022, s. 267, no.100.

⁵⁷⁶ Aptullah Kuran, **Anadolu Medreseleri**, C. I, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara 1969, s. 25.

⁵⁷⁷ Gabriel, 2022, s. 266, no. 97; Sözen burada bulunan hangi amaçla buraya konulduğunun bilinmediğini buranın namaz kılmak için uygun bir yer olmadığını, ayrıca medresenin de mescit kısmının bulunduğunu mihrabın ise buraya süslenme amacıyla koyulduğunu söylemektedir. Bkz. Sözen, 1971, s. 142; Mehmet Top, a.g.m., 2011, s. 213.

⁵⁷⁸ Aptullah Kuran, a.g.e., 1969, s. 24; Sözen, 1971, s. 143; Ara Altun, "Anadolu'da Artuklu Devri Medreselerinin Plân Şemaları Üzerine Notlar", **Vakıflar Dergisi**, S. 10, 2006, s. 230.

⁵⁷⁹ Kuran, 1969, s. 28; Sözen, 1971, 144.

Mesudiye Medresesinde yer alan kitabelere gelecek olursak avluda bulunan büyük eyvanın kemeri altında güney, doğu ve kuzey duvarları üzerinde bulunmaktadır. Kitabenin Türkçe çevirisi şu şekildedir:

*“Esirgeyen ve Bu mübarek medresenin yapımını Allah'a yakınlaşmak için, Allah'ın rahmetine muhtaç kul ve onun heybetine boyun eğen.....emirü'l-mümininin yardımcısı -Allah saltanatını daim kılsın- bağışladı. Ve onu dört mezhep fakihlerine ebedi olarak vakfetti. Allah ondan kabul buyursun. 590(1193-94) senesinde.”*⁵⁸⁰

Bir diğer kitabe avluda bulunan revakların üstünde kuzey, batı ve güney yüzeylerini dolanan arabesk fon üzerine nesih yazı ile yazılmıştır.⁵⁸¹ Kitabenin Türkçesi şu şekildedir:

*“Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla. Bu medresenin yapımını bağışlayan (gönüllü olarak üstlenen) efendimiz, sultan, melik Mes'ud Kutbu'd-din Ebu'l-Muzaffer Sökmen bin Muhammed bin Kara Arslan bin Davud bin Artuk emirü'l-mümininin yardımcısıdır. - Allah yardımcılarını aziz kılsın- 595(1198-99) senesinde.”*⁵⁸²

Üçüncü kitabe taç kapı kemerinin üzerinde yer alır. Kitabenin Türkçe çeviri metni şöyledir:

*“Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla. Bu medresenin yapımını sultan, melik Mes'ud Sekman bin Muhammed bağışladı (gönüllü olarak üstlendi). 596 (1199-1200) senesinde.”*⁵⁸³

Dördüncü kitabe güneyde bulunan mihrabın sağındaki pencere üzerindedir. Bu kitabenin Türkçesinde şunlar yazmaktadır:

*“Mimar Mes'ud'dur. Çizen (resmeden) Üstat (usta) Cafer bin Mahmud el-Halebi. 620 (1223-24) senesinde.”*⁵⁸⁴

2.7.2. Zinciriye Medresesi

Diyarbakır Ulu Cami'nin güneybatısında, Müze Sokak'ta yer alan Zinciriye Medresesi “Sincariye” adıyla da bilinmektedir. Mesudiye Medresesiyle aynı yıllarda inşa

⁵⁸⁰ Gabriel, 2022, s. 266, no.97.

⁵⁸¹ Kuran, 1969, s. 25.

⁵⁸² Gabriel, 2022, s. 267, no.98.

⁵⁸³ Gabriel, 2022, s. 267, no.99.

⁵⁸⁴ Gabriel, 2022, s. 267, no.100.

edildiği düşünölen medresenin güney duvarında bulunan kitabeye göre⁵⁸⁵ mimarının İsa Ebu Dirhem olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁸⁶ 1198 tarihli Artuklu kitabesinde ve 1236 tarihli Eyyubi kitabesinde adı geçem Ebu Dirhem'in bu yıllar arasında Diyarbakır'da ustalık yaptığı bilinmektedir. Dolayısıyla yapının 1198-1236 tarihleri arasında inşa edildiğini söylenmektedir.⁵⁸⁷ Kareye yakın dikdörtgen planlı siyah kesme taşlardan inşa edilen medrese açık avlulu ve tek katlıdır. Medreseye kuzey cephenin ortasından dışa çıkıntılı olan kapıdan girilmektedir. İki eyvanlı medresenin giriş eyvanı çapraz tonozla örtölmüştür. Bu giriş eyvanından sonra revaklı avluya ulaşılır. Avlu dört yönden üçer açıklıklı birer revakla çevrelenmiş ve güney tarafta ana eyvan bulunmaktadır.⁵⁸⁸ Giriş eyvanının bitişiğinde iki, güneyde ana eyvanın bitişiğinde birisi kubbeli olan ve en sağdaki L şeklinde olan beş, batısında üç oda doğusunda ise dört oda bulunmaktadır.⁵⁸⁹ Kapıdan girildiğinde sağda bulunan uzun beşik tonozlu odanın mescit olduğu söylenmektedir.⁵⁹⁰ Ancak İrfan Yıldız buranın bir mescit değil medresenin kışlık dershanesi olduğunu, medresenin güneydoğu köşesinde yer alan ve güney duvarında mihrap nişi bulunan üstü kubbeli odanın ise medresenin mescidi olduğunu belirtmektedir.⁵⁹¹

2.7.3. Ali Paşa Medresesi

Ali Paşa Mahallesi, Kuzu Sokak'ta bulunmaktadır. Ali Paşa Caminin batısında yer alır. Yapım tarihi kesin olarak bilinmeyen medresenin Diyarbakır valisi Hadım Ali Paşa'nın valiliği sırasında, 1537-1543 yılları arasında yapıldığı bilinmektedir.⁵⁹² Siyah kesme taşlardan tek katlı olarak inşa edilen yapı bugün Kur'an kursu olarak kullanılmaktadır. Medrese kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen bir yapıya sahip olan avlunun sağ ve soluna yerleştirilen beşer medrese odası ile yapının mescidi ve dershanesi olarak kullanılan camekânla çevrili olan kısımdan meydana gelmektedir.⁵⁹³

⁵⁸⁵ Gabriel, 2022, s. 267, no.101.

⁵⁸⁶ Sözen, 1971, s. 137; Kuran, 1969, s. 28; Gabriel, 2022, s. 177.

⁵⁸⁷ İrfan Yıldız, "Diyarbakır Zinciriye Medresesi Üzerine Bazı Düşünceler", **Uluslararası XIX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu**, (21-24 Ekim 2015), (Haz. Ceren Ünal, Cengiz Gürbıyık), TTK Yayınları, Ankara 2019, s. 552.

⁵⁸⁸ Top, 2011, s. 218; Baş, 2013, s. 254.

⁵⁸⁹ Sözen, 1971, s. 139; İrfan Yıldız, a.g.m., 2019, s. 534.

⁵⁹⁰ Gabriel, 2022, s. 177.

⁵⁹¹ Yıldız, 2019, s. 548.

⁵⁹² Sözen, 1971, s. 148.

⁵⁹³ Nursel Karacan, "Diyarbakır'daki Osmanlı Dönemi Medreseleri", **Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi**, Diyarbakır 2011, s. 379; Sözen, 1971, s. 149, 150.

2.7.4. Muslihiddin Lâri Medresesi

Kaynaklarda halk arasında İbâriye ve Parlı Medresesi olarak da bilinen medresenin yapım tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Medrese, Safa Camii'nin güneyinde avlu içinde yer almaktadır.⁵⁹⁴

1560 yılında Hüsreviyye Medresesi müderrisliğine ve Diyarbakır müftülüğüne tayin edilen Muslihiddin Lâri, Diyarbakır'da uzun süre görev yapmış ve bu görevini hayatının sonuna kadar sürdürmüştür. Diyarbakır'da 1572 senesinde vefat ederek Safa Camii'nin haziresine defnedilmiştir.⁵⁹⁵ Dolayısıyla Muslihiddin Lari'nin burada görev yaptığı süre içerisinde, XVI. yüzyılın ortalarında veya üçüncü çeyreğinde bu medresenin inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir. Medresenin kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Muslihiddin Lâri burada defnolunduğu için mi yoksa burada ders verdiği için mi medrese bu adla anılmaktadır. Bu soruya net bir cevap verilememektedir.⁵⁹⁶

Doğu-batı doğrultusunda enine dikdörtgen planlı, tek katlı bir yapıya sahip olan medrese, siyah kesme taşlardan inşa edilmiştir. Orta alanda yer alan büyük bir derslane kısmı beşik tonozla örtülmüş ve güney duvarına bir mihrap eklenerek namaz kılma olanağına yer verilmiştir. Bir kemerle dışarı açılan büyük derslane kısmının önünde herhangi bir revak bulunmamaktadır. Revaklar derslanenin sağ ve solunda bulunan iki odanın önünde yer almaktadır. Yapının doğu ve batı son yerinde kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen iki oda bulunmakta ve bu odaların kapıları iki odanın revaklarına açılmaktadır. Odalar ve revaklar beşik tonozla örtülmüştür. Revaklar ortada bir ayağa dayana iki sivri kemerle ön cepheye açılmaktadır. Medrese odalarının her biri güney cephede bulunan pencere ile aydınlatılmaktadır.⁵⁹⁷

2.8. Türbeler

Diyarbakır birçok yönden olduğu gibi burada bulunan sahabeler, evliyalar, âlimler ve paşaların kabirleri ile de oldukça dikkat çeken yapıları bünyesinde barındırmaktadır. Diyarbakır merkezinin çeşitli yerlerinde bulunan bu türbeler, bugün ziyaret edilerek

⁵⁹⁴ Sözen, 1971, s. 151.

⁵⁹⁵ Hulûsi Kılıç, “*Lârî, Muslihiddin*”, TDVİA, TDV Yayınları, İstanbul 2003, s. 103.

⁵⁹⁶ Sözen, 1971, s. 151.

⁵⁹⁷ Nursel Karacan, a.g.m., 2011, s. 383-385; Sözen, 1971, s. 152.

kültürel ve turizm anlamında şehre önemli katkı sağlamaktadır. Bu başlık altında, konu sınırlamamız dolayısıyla tamamını veremeyeceğimiz türbelerin en önemli olanlarını anlatmaya çalışacağız.

2.8.1. Sultan Şüca Türbesi

Mardin Kapı'nın hemen kuzeyinde, Hz. Ömer Cami'nin tam karşısında sokak ortasında yer alır. Türbenin ne zaman yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak türbenin yanında bulunan çeşmede Sultan Şüca'ya⁵⁹⁸ ait yazıtta 605 (1208-1209) tarihi okunmaktadır. Dolayısıyla bu yazıttan yola çıkarak kaynaklar 1183-1231 yılları arasında Artukoğulları devrinde Melikşah'ın torunu olan Sultan Şuca tarafından bu yapının 1208-1209 tarihinde yaptırıldığını kabul etmektedirler.⁵⁹⁹ Bir sıra siyah kesme taştan bir sıra beyaz kesme taştan inşa edilen ve kare planlı olan türbe, üstten siyah taşla yapılan piramidal bir çatıyla kapatılmıştır.⁶⁰⁰ İç mekâna kuzey cephede bulunan kapıdan giriş yapılmaktadır. Doğu ve batıda pencere yer almaktadır. İç mekân tromp geçişli bir kubbe ile örtülüdür. Bu kubbenin içi siyah, beyaz ve kırmızı renkli taşlarla iç içe geçen dairelerle süslenmiştir.⁶⁰¹

2.8.2. Nasırüddeve Mansur ve Eşi Sittünas'ın Türbeleri

İç Kale'de Hz. Süleyman Camii'nin kuzeydoğusunda Eski Adliye binasının arkasında bulunmaktadır. İbnü'l Ezrak'ın verdiği bilgilere göre 1094 yılında Cezire'de vefat eden Mervanoğullarından Nasıruddevle buraya getirilerek amcası Said b. Nasruddevle'nin kızı olan karısı Sittünas tarafından Dicle'ye bakan kayalıkların üzerindeki sarayın üst tarafında yaptırılan kubbeye gömülmüştür. Daha sonra karısı da vefat edince aynı yere defnedilmiştir.⁶⁰² İlhan, bu bilgilere dayanarak İnce Arap denilen buradaki çifte türbenin Nasırüddeve Mansur ve Eşi Sittünas'a ait olduğunu

⁵⁹⁸ Diyarbakır Salnamesi'nde Hz. Ömer Camii'nin yanında Sahabe-i Kiramdan Sultan Şecaeddin hazretlerinin burada medfun olduğu belirtilmektedir. Bkz. **Diyarbakır Salnameleri**, IV, s. 209; Orhan Cezmi Tuncer ise buranın Çoban Baba ziyareti olarak adlandırıldığını da söylemektedir. Bkz. Orhan Cezmi Tuncer, **Anadolu Kümbetleri I**, Ankara 1986, s. 100. Bu ihtilaflı bilgiler burada kimin medfun olduğu konusunda karışıklıklara neden olmuş ve kesin bir sonuca bağlanamadığından kaynakların belirttiği haliyle en uygun olanını kabul ederek türbe hakkında bilgileri bu şekilde verdik.

⁵⁹⁹ İrfan Yıldız, "*Diyarbakır Türbeleri*", **Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi**, Diyarbakır 2011, s. 325; Sözen, 1971, s. 160.

⁶⁰⁰ Sözen, 1971, s. 160.

⁶⁰¹ İrfan Yıldız, a.g.m., s. 328.

⁶⁰² İbnü'l Ezrak, 1990, 216.

söylemektedir.⁶⁰³ İrfan Yıldız, yaptığı incelemede burada bir erkek ve bir kadın yattığını ve bu bilgilerden hareketle bu türbenin Nasruddevle'nin eşi Sittünnas tarafından 1094 yılında yaptırıldığını söylemektedir.⁶⁰⁴

Yan yana iki türbeden oluşan bu yapı dikdörtgen planlıdır. İçten beşik tonozla dıştan ise düz dam ile örtülmüştür. Türbelerden kuzeyde bulunan Nasruddevle Mansur'a güneydeki ise eşi Sittünnas'a aittir. Güneyde yer alan türbeye batı cepheden bulunan dikdörtgen kapıdan girilmekte, kuzeydeki türbeye ise kuzeybatı köşeden bulunan kapıdan girilmektedir.⁶⁰⁵

2.8.3. Şeyh Yusuf Hemedani Türbesi

Melik Ahmet Mahallesi Kesmeli Sokak'ta bulunan Şeyh Yusuf Camii'nin avlusunda yer almaktadır. Kesin yapım tarihi belli olmayan türbenin herhangi bir kitabesi bulunmamaktadır. 1316 (1898) tarihli Diyarbakır Salnamesi'nde burada "E'izze-i kiramdan Şeyh Yusuf Hemedani Hazretlerinin Diyarbakır kasabasındaki camii şerifi ittisalinde medfundur." ifadesi yazmaktadır.⁶⁰⁶ Sözen, buranın XV. yüzyılın sonu XVI. yüzyılın başında veya daha erken bir tarihte inşa edilmiş olabileceğini söylemektedir. Siyah kesme taşlardan kare planlı inşa edilen türbe içten pandantifli kubbe dıştan ise pramidal bir çatıyla örtülüdür.⁶⁰⁷ Türbeye cami avlusunda bulunan doğu cephedeki kapıdan girilmektedir. İç mekânda, güneyde bir mihrap ve iki yanında birer niş, kuzey duvarında da sokağa açılan bir pencere ve batı duvarında iki niş bulunmaktadır. Şeyh Yusuf Hemedani'nin kabri üzerinde ahşap bir sanduka yer almaktadır.⁶⁰⁸

2.8.4. Sahabeler Türbesi

İç Kale'de, Hz. Süleyman Camii (Kale Camii) yanında bulunmaktadır. Buranın yapım tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte 639 yılında Diyarbakır'ın fethi sırasında şehit olan sahabelerin burada kabirlerinin bulunduğu bilinmektedir. Bu nedenle bu türbenin tarihi, bazı kaynaklara göre 639 tarihine kadar gitmektedir. Türbe bugünkü şeklini Diyarbakır'da 1631-1633 tarihleri arasında iki yıl valilik yapan Silahtar Murtaza

⁶⁰³ M. Mehdi İlhan, **Diyarbakır'ın Türbe, Yatır ve Mezarlıkları**, TTK Basımevi, Ankara 1996, s. 201.

⁶⁰⁴ Yıldız, 2011, s. 320.

⁶⁰⁵ Yıldız, 2011, s. 321.

⁶⁰⁶ **Diyarbakır Salnameleri**, IV, Diyarbakır B.B. Yayınları, İstanbul 1999, s. 209.

⁶⁰⁷ Sözen, 1971, s. 162.

⁶⁰⁸ Sözen, 1971, s. 163; Yıldız, 2011, s. 332.

Paşa zamanında almıştır.⁶⁰⁹ Türbe üzerinde yer alan panoda, burada 27 sahabenin kabrinin bulunduğu yazmaktadır. Bu sahabeler arasında Halid b. Velid'in oğlu Süleyman b. Halid'in de burada kabrinin olduğu yazılıdır. 1316 (1801-1802) tarihli Diyarbakır Salnamesi'nde "*Sahabe-i kiramdan Süleyman İbn-i Halid r.a. efendimiz ve isimleri zirdeki ebyâtda muharrer yirmi yedi nefer diğer sahabe-i kiram ile beraber el ân mescid oldukları Diyarbekir'de İç Kale'de Nasriye Camii Şerifi'nde medfundurlar.*" yazmaktadır.⁶¹⁰ Kale Camii'ne bu sebeple Hz. Süleyman Camii veya Salnamede geçen adıyla Nasıriye Camii'de denilmektedir.

Siyah bazalt kesme taştan inşa edilen avludaki türbe, kare planlı içten kubbe dıştan külahla örtülüdür. Batı ve güney cephe tek ayağa oturan ikişer sivri kemerle dışa açılmaktadır. Kuzey cephede sivri kemerli giriş kapısı bulunmaktadır. Bu kapıdan girildiğinde türbe L şeklinde bir uzanış gösterir.⁶¹¹ Avluda bulunan türbenin L şekilli bu kısmındaki kabirler Abddurahman Efendi, Mehmet Reşit Paşa, Vali Gali Besim Paşa, İbrahim Paşa, Muhammed Tevfik Efendinin Annesi Hadice Hanım, Mehmed Esad Muhlis Paşa, Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşazade Abdulhamid Bey'e aittir.⁶¹² Planın içinde yer alan, güneyden açılan bir kapıdan girilen türbe ise kare planlı olup tromp geçişli bir kubbe ile örtülüdür. Türbenin içi çinilerle süslenmiştir.⁶¹³ Doğu duvarında bulunan iki pencereyle camiye bakan bu kısımda ise Süleyman b. Halid, Köprülü Paşa'nın kızı Lübabe Hanım, Murtaza Paşa'nın kızı Hatice Hanım ve iki çocuğa ait kabirler bulunmaktadır.⁶¹⁴ Burada bulunan diğer bir türbe de cami harim ana mekânının hemen karşısında yer almaktadır. İç avluda bulunan türbedeki üç kabirde Silahtar Murtaza Paşa'nın iki oğlu ve eşinin medfun bulunduğu giriş kapısının üzerinde bulunan kitabede yazmaktadır. Bu türbenin avluya açılan giriş kapısının yanında nişin içinde yer alan kabir ise Diyarbakır'da valilik yapan Esad Paşa'ya aittir.⁶¹⁵

Bilinenin aksine avlu içinde bulunan bu türbede sahabelerin kabirleri değil yukarıda bahsettiğimiz gibi Osmanlı döneminin ileri gelenleri ile onların aile efradına ait kişilerin

⁶⁰⁹ Sözen, 1971, s. 185; Yaşar Kalafat, "*Diyarbakır'da Ulu Kabirler: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi Kayıtlarına Göre*", **I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri**, (edt. Doç. Dr. Kenan Ziya Taş, Doç. Dr. Ahmet Kankal), Diyarbakır 2004, s. 814.

⁶¹⁰ Diyarbakır Salnameleri, IV, s. 208.

⁶¹¹ Yıldız, 2011, s. 350, 351.

⁶¹² Yıldız, 2011, s. 351-353.

⁶¹³ Sözen, 1971, s. 186.

⁶¹⁴ Yıldız, 2011, s. 354-355.

⁶¹⁵ Melek, Ali, Abdullah Demir, s. 178.

kabirleri bulunmaktadır. Şehit sahabelerin kabirlerinin yerinin ise cami avlusunda bulunan türbenin altındaki şu an iniş yeri kapalı olan bodrum katta olduğu bilinmektedir.⁶¹⁶

2.8.5. Lala Bey Türbesi

Merkez Sur ilçesinde, Lalabey Mahallesi'nde, Lalabey ve Taşkiran Sokakları arasında bulunan Lala Bey Camii'nin kuzeydoğu köşesine bitişiktir. Türbenin ne zaman inşa edildiğine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Daha önce camiler kısmında anlattığımız Eğil beylerinden Lala Kasım Bey'in yaptırdığı Lala Bey Camisi ile aynı tarihte, XV. yüzyılın ortası ve XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde yapıldığı düşünülmektedir.⁶¹⁷ Siyah kesme taşlardan kare planlı ve iki katlı olarak inşa edilmiştir. Mumyalık bulunan kare planlı alt kat beşik tonozla örtülüdür. Üst katı da aynı şekilde kare planlı olup içten kubbe, dıştan ise pramidal bir külahla örtülüdür. Doğu ve kuzey duvarlarında bir pencere bulunan türbenin giriş kapısı, batı cephesinde yer almaktadır. Beş basamaklı bir merdiven ile inilen mumyalık kısmına ise güney cephede bulunan kapı ile girilmekte ve kapı üstündeki iki pencere ile içeri ışık almaktadır.⁶¹⁸ Burada Abdullah Halife adında bir zatın medfun olduğu bilinmektedir.⁶¹⁹

2.8.6. Sarı Saltık Türbesi

Urfa Kapı'nın doğusunda, iç tarafta Melik Ahmet Caddesi ile Turistik Caddesinin kesiştiği noktada Sarı Saltuk Cami'nin hemen batısında yer almaktadır. Kesin yapım tarihi bilinmeyen türbenin Diyarbakır'ın fethinden önce inşa edildiği düşünülmektedir.⁶²⁰ Diyarbakır Salnameleri'nde "E'izze-i kiramdan Sarı Saltah-ı Gülşeni hazretleri, Diyarbakır'de Rum kapısı civarında zaviye-i şerifelerinde medfundur" yazmaktadır.⁶²¹ Buradan hareketle bu türbede Sarı Saltık adıyla bilinen Gülşeniyye⁶²² tarikatına mensup

⁶¹⁶ Melek, Ali, Abdullah Demir, s. 178.

⁶¹⁷ Sözen, 1971, s. 167.

⁶¹⁸ Sözen, 1971, s. 167, 168; Yıldız,

⁶¹⁹ Mehdi İlhan, a.g.m., 1996, s. 194.

⁶²⁰ Melek, Ali, Abdullah Demir, s. 212.

⁶²¹ Diyarbakır Salnameleri IV, s. 210.

⁶²² İbrahim Gülşeni tarafından Kahire'de Bâbuz-züveyle'de kurduğu tekke ile temelleri atılan tarikatıdır. Bu tarikat Osmanlı topraklarında XVI. yüzyıldan sonra faaliyet göstermeye ve yaygınlaşmaya başlamıştır. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Kara, "Gülşeniyye", TDVİA, C. XIV, TDV Yayınları, İstanbul 1996, s. 256.

Sadık Efendi'nin kabrinin olduğu anlaşılmaktadır.⁶²³ Zira İbrahim Gülşeni iki halifesinden biri olan Sadık Efendi'yi Diyarbakır'e göndermiş ve Sadık Efendi Diyarbakır'e gelerek Urfa (Rum) Kapı civarında yerde tekke kurmuştur. Yol açma çalışmalarıyla ortadan kaldırılan tekkeden geriye bugün kullanılan mescit (Sarı Saltuk Camii) ve çeşme kalmıştır.⁶²⁴

Bu sebeple kesin yapım tarihi bilinmeyen türbenin diğer düşüncelerden ziyade XVI. yüzyılın ortalarında inşa edildiğini söylemek daha doğrudur. Siyah kesme taşlardan inşa edilen türbe, sekizgen planlı olup içten kubbeli ve dıştan piramidal bir külahla örtülmüştür.⁶²⁵ Dış mimaride kapı ve pencere düzenlemelerinde kemerler siyah ve beyaz taşlarla süslenmiştir. Pencereilerin hemen üstünde, sekizgen alanı dolaşan beyaz kalker üzerine hatla yazılmış kitabe bulunmaktadır.⁶²⁶ Kuzey cephede bulunan giriş kapısının sağ ve solunda kare bir çerçeve içinde yazılmış sekizgen piramidin köşelerinin içinde yer alan kufi yazılar bulunmaktadır. Bu yazıların birinde Bi-rabbil-ibad diğerinde ise Saadetbad yazılıdır. Kuzey kapından girildiğinde içerde bulunan sandukada kimin yattığını bildiren herhangi kitabe bulunmamaktadır.⁶²⁷

2.8.7. Şeyh Abdulcelil Türbesi

Diyarbakır merkezde bulunan Safa Camii'nin avlusu içinde, caminin doğusunda yer almaktadır. Türbenin ne zaman inşa edildiği net olarak bilinmemektedir. Ancak XVI. yüzyılın ikinci yarısında, XVII. ilk yarısı içinde inşa edildiği düşünülmektedir.⁶²⁸ Kesme taşlardan inşa edilen yapı sekizgen planlı içten kubbe dıştan ise pramidal külahla örtülüdür. Doğu ve batı cephelerinde birer pencere yer alan türbeye kuzey cephe bulunan basık kemerli bir kapıdan giriş sağlanmaktadır. İçerde bir sanduka bulunmakta ve güney duvarında bir mihrap nişi yer almaktadır.⁶²⁹

⁶²³ Ramazan Sarıçiçek, “Diyarbakır’da Gülşenilik: İbrahim Gülşeni ve Soyundan Gelen Şairler”, **Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu 2**, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2013, s. 318.

⁶²⁴ Mustafa Kara, a.g.m., 1996, s. 257; Ramazan Sarıçiçek, a.g.m., 2013, s. 318.

⁶²⁵ Sözen, 1971, s. 169; Yıldız, 2011, s. 341.

⁶²⁶ Baş, 2013, s. 274, 275.

⁶²⁷ Sözen, 1971, s. 170.

⁶²⁸ Sözen, 1971, s. 165.

⁶²⁹ Yıldız, 2011, s. 363, 364; Sözen, 1971, s. 165.

2.8.8. Zincirkıran Türbesi

Fatih Paşa Mahallesi İç Kurşunlu Sokakta Nasuh Paşa Camii'nin güneyinde yer almaktadır. Ne zaman yapıldığı kesin olarak bilinmeyen yapının Nasuh Paşa Camii'ni yaptıran Nasuh Paşa tarafından akrabaları için veyahut Diyarbakır'da 1599 yılında beş ay gibi kısa bir süre valilik yapan Zincirkıran Ali Paşa tarafından yaptırıldığı düşünülmektedir.⁶³⁰ Siyah beyaz kesme taşların birer sıra konulmasıyla inşa edilen yapı içten ve dıştan sekizgen planlıdır. İçten kubbe, dıştan ise siyah taşlardan bir külahla örtülmüştür. Sekizgen planlı her bölümde bir pencere açıklığı, kuzey tarafta ise türbeye girişi sağlayan bir kapı bulunmaktadır. Yapının içinde iki sanduka bulunmakta ancak bunların kime ait olduğunu bildiren herhangi bir yazıta rastlanmamaktadır.⁶³¹

2.8.9. Karadeniz (Mir Seyyaf) Türbesi

Türbe Hasırlı Mahallesi, Karadeniz 3. Sokak'ta yer almaktadır. Halk arasında Karadeniz Türbesi olarak bilinen yapı Diyarbakır Salnameleri'nde geçen "*Sahabe-i kiramdan Mir Seyyaf hazretleri Diyarbakır'da Karadeniz nam mevkide medfundur*"⁶³² ifadelerinden hareketle buraya Mir Seyyaf Türbesi de denilmektedir.⁶³³

Kim tarafından ve ne zaman yaptırıldığı bilinmeyen türbe kesme ve moloz taşlardan, kare planlı ve beşik tonozla örtülü olarak inşa edilmiştir. Batı cephesinde bulunan bir kapısı ve onun solunda bulunan bir pencere haricinde başka açıklığı bulunmamaktadır. Kapıdan içeri girildiğinde belli bir yere kadar seramikle kaplı duvarlar ve ortada Mir Seyyaf'ın kabri bulunmaktadır.⁶³⁴

2.8.10. Fatih Paşa Türbesi

Fatih Paşa Mahallesi'nde Fatih Paşa Camii'nin arkasında bulunmaktadır. Diyarbakır fatihi Bıyıklı Mehmet Paşa 1521 tarihinde vefat etmiştir. Onun tarafından yaptırılan 1516-1520 tarihli Fatih Paşa Camii'nden hareketle buradaki türbenin XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edildiği söylenmektedir. Bugün yıkık bir halde olan türbenin

⁶³⁰ Sözen, 1971, s. 171; Melek, Ali, Abdullah Demir, s. 238.

⁶³¹ Sözen, 1971, s. 171, 172; Yıldız, 2011, s. 339, 340; Baş, 2013, s. 285.

⁶³² Diyarbakır Salnameleri, IV, s. 209.

⁶³³ Sözen, 1971, s. 173; Yıldız, 2011, s. 359; Melek, Ali, Abdullah Demir, s. 170.

⁶³⁴ Sözen, 1971, s. 172; Yıldız, 2011, s. 359.

sadece temelleri kalmıştır. Bu temellerden yapının siyah ve beyaz kesme taşlardan sekizgen planlı ve kubbeli olarak inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir.⁶³⁵

2.8.11. Özdemiroğlu Osman Paşa Türbesi

Fatih Paşa Mahallesi'nde, İç Kurşunlu Sokak'ta, Fatih Camii'nin hemen doğusunda yer almaktadır. Türbe kitabesinde yazılanlara göre Diyarbakır'da 1571-1575 yılları arasında valilik görevinde buluna Özdemiroğlu Osman Paşa adına 1585 yılında yaptırılmıştır. Bu yapı Tuhfetü'l Mimarın'de Mimar Sinan eseri olarak geçmektedir.⁶³⁶ İki bölümden meydana gelen yapının kuzeyde bulunan giriş kısmı kare planlı ve kubbe ile örtülüdür. Asıl mekân ise siyah beyaz kesme taşlardan inşa edilmiş, içten ve dıştan sekizgen planlı bir yapıya sahip ve üstü kubbe ile örtülüdür. Türbenin her kenarında birer dikdörtgen formlu pencere bulunmaktadır. Türbeye giriş ise kuzeyde bulunan sivri kemerli kapıdan sağlanmaktadır.⁶³⁷

2.8.12. İskender Paşa Türbesi

İskender Paşa Mahallesi, İskender Paşa Sokak'ta, İskender Paşa Camii'nin doğusunda bahçe içinde bulunmaktadır. İnşa kitabesi bulunmayan yapının ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Ancak caminin inşa tarihini dikkate alarak kaynaklar buranın 1554-1565 yılları arasında İskender Paşa veya onun çocukları tarafından yaptırıldığını tahmin etmektedir.⁶³⁸

Yan yana iki türbeden meydana gelen bu yapılar siyah ve beyaz kesme taşlardan inşa edilmiştir. Kuzeyde bulunan türbe kare planlı, içten ve dıştan kubbe ile örtülüken güneyde bulunan sekizgen planlı türbe, doğu ve batıda yarım kubbelerle örtülüdür. Ana kubbe ise on altıgen kasnağa oturmaktadır.⁶³⁹ Kare planlı yapının doğu cephesinde sivri kemerli, dikdörtgen açıklı giriş kapısı yer almakta, kapının solunda ve kuzey cephe sivri kemerli, dikdörtgen açıklıklı iki pencere, batı cephede ise üç pencere bulunmaktadır. Güney cephe diğer yapıyla birleşmiştir. İkinci türbeye kuzeydoğuda bulunan kapıdan

⁶³⁵ Sözen, 1971, s. 175; Yıldız, 2011, s. 332, 333.

⁶³⁶ Sözen, 1971, s. 180; Baş, 2013, 276; İlhan, 1996, s. 182.

⁶³⁷ Sözen, 1971, s. 181; Baş, 2013, s. 276-278; Yıldız, 2011, s. 336-338.

⁶³⁸ Sözen, 1971, s. 177; Melek, Ali, Abdullah Demir, s. 236.

⁶³⁹ Sözen, 1971, s. 178; Yıldız, 2011, s. 334.

girilmektedir. Doğu ve güney cephede sivri kemer alınlıklı iki pencere, batı cephede ise üç pencere bulunmaktadır.⁶⁴⁰

Kare planlı türbenin içinde herhangi bir kabir bulunmaktadır. Güneyde bulunan türbede ise İskender Paşa'nın ailesine ait 4 kabir bulunmaktadır. Bu türbeler de İskender Paşa'nın torunu Yusuf Raif Efendi, Yusuf Raif Efendi'nin eşi, kızı ve torununa aittir. Güneybatıda bulunan mezarda Yusuf Raif Efendi, güneydoğuda bulunan kabirde eşi Sacide Hanım, kuzeydoğudaki kabirde kızı Rana Hanım yatmaktadır. Kuzeydoğuda yer alan diğer kabrin kitabesi bulunmamakta ancak kabrin Yusuf Raif Efendi'nin torununa ait olduğu düşünülmektedir.⁶⁴¹

Burada bahsettiğimiz türbeler haricinde Diyarbakır merkezde veya ilçelerinde ziyaret edilmesi gereken birçok türbe ve kabir bulunmaktadır. Konu ve tarih sınırlamamız gereği hepsini anlatamamak da Diyarbakır'ın bu anlamda çok zengin bir şehir olduğunu, bu alanda incelenmesi gereken birçok yapı ve eser bulunduğunu söyleyebiliriz.

2.9. Kiliseler

Birçok dine ev sahipliği yapmış olan Diyarbakır şehri, Müslümanlar için önemli olduğu kadar Hristiyanlar içinde büyük önem taşımaktadır. Hz. İsa'nın öğrencilerinden Adday tarafından Hristiyanlık miladın I. yüzyılda Diyarbakır'a ulaşınca burada Hristiyanlığı benimseyen ilk millet Süryaniler olmuştur. 313 yılında Milano Fermanı'yla Hristiyanlığın Roma İmparatorluğu'nun resmi dini olmasıyla beraber bu coğrafyada Hristiyanlık hızlı bir şekilde yayılmaya başlamıştır. Hristiyanlığın hızlıca yayıldığı bu dönemde birçok kilise inşa edilmiştir.⁶⁴² 1815 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden Buckingham, burada 9 kilisenin bulunduğunu haber verir.⁶⁴³ Buckingham'dan 38 yıl sonra şehre gelen Petermann ise burada 9 kilisenin olduğunu yeniden belirtir.⁶⁴⁴ Bunlar haricinde Tuncer, yapmış olduğu çalışmada Diyarbakır'da 22 kilisenin varlığını tespit etmiştir.⁶⁴⁵ Bugün birçoğunun yeri bilinmemekle beraber bazıları yıkıntı halinde bazıları ise farklı şekilde hizmet vermektedir. Son yıllarda onarılarak hizmete açılan kiliselerde

⁶⁴⁰ Yıldız, 1971, s. 334.

⁶⁴¹ Melek, Ali, Abdullah Demir, s. 235; Kitabelerin metni için bkz. Yıldız, 2011, s. 335.

⁶⁴² Beysanoğlu, I, 1998, s. 129, 130.

⁶⁴³ J.S. Buckingham, *Travels in Mesopotamia, London* 1827, s. 378.

⁶⁴⁴ Şefik Korkusuz, *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, Kent Yayınları, İstanbul 2003, s. 126, 127.

⁶⁴⁵ Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Kiliseleri*, Diyarbakır B.B. Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 2002, s. 12, 13.

dâhil olmak üzere bugün günümüzde bilinen 9 kilise bulunmaktadır. Bunların iki tanesi (Süryani Katolik Kilisesi ve Latin Kilisesi) bugün okul yapısı olarak kullanıldığından çalışmamız içerisine alınmamıştır.⁶⁴⁶ Geriye kalan yedi kilise alt başlıklarda anlatılmıştır.

2.9.1. Meryem Ana (Süryani) Kilisesi

Lala Bey Mahallesi'nde, Puşucu Sokak ve Hanbeli 1. Sokak arasında bulunan Meryem Ana Kilisesi, aynı zamanda Lala Bey Camii'nin güneybatısında yer almaktadır. Kilisenin mülkiyeti Süryani Kadim Meryem Ana Kilisesi Cemaati Vakfına aittir. Ne zaman yapıldığı kesin olarak bilinmeyen kilisenin, daha önce Şemsi tapınağı olarak kullanıldığı, İ.S. 280 yılında kiliseye çevrildiği düşünülmektedir.⁶⁴⁷ Kilisenin 3. yüzyılda inşa edildiğini öne süren Gabriel Akyüz, kilise içinde bulunan sütun başlıklarının motiflerini, kilise önündeki uzun ve yüksek duvar kalıntısını ve kilise içinde yer alan yenileme kitabelerini örnek vererek açıklamaktadır. Bunun haricinde M.S. 285 yılında Nusaybin'de doğan Süryani Mor Efrem'in 18 yaşlarındayken bu kilisede vaftiz edildiğini bildiren kaynakların olması nedeniyle bu kilisenin 3. yüzyılda inşa edildiğini söylemektedir.⁶⁴⁸

Kilise bir yapı topluluğu şeklinde meydana gelmektedir. Bu yapı topluluğu içerisinde kilise, Mor Yakup kutsal alanı (kilisesi), dört avlu, derslik ve lojman bulunmaktadır.⁶⁴⁹ Yapı içerisinde 14 kitabe bulunmakta ve bu kitabeler kilise üzerinde gerçekleşen onarım, tamir ve eklemeleri anlatmaktadır.⁶⁵⁰ Bu kitabeler içinde en eski tarihli olanı kilisenin giriş kapısı önünde, sağdaki sütun üzerindeki kemer birleşim noktasında yer almaktadır. 1533 yılına ait bu kitabede yapının Patrik Abdullah ve Metropolit Yuhanna döneminde yenilendiği yazmaktadır.⁶⁵¹ Bu kitabe haricinde diğer kitabelerde de yapıda birçok kez onarım ve yenileme işlemi yapıldığını görmekteyiz. Son olarak 2004-2005 yıllarında yapılan yenileme çalışmaları ile kilise bugünkü halini almıştır.⁶⁵²

⁶⁴⁶ Hillez, Semra, Sonay Arslanboğan, “*Diyarbakır Kiliseleri*”, **Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi**, (edt. İrfan Yıldız), Diyarbakır 2011, s. 400, 401.

⁶⁴⁷ Hillez, Semra, Sonay Arslanboğan, a.g.m., 2011, s. 391.

⁶⁴⁸ Gabriel Akyüz, **Diyarbakır'daki Meryem Ana Kilisesinin Tarihçesi M.S. 3. Yüzyıl**, Resim Matbaacılık, İstanbul 2000, s. 48-51; Parla, 2005, 64.

⁶⁴⁹ Orhan Cezmi Tuncer, a.g.e., 2002, s. 18.

⁶⁵⁰ Kitabelerin metnin için bkz. Gabriel Akyüz, a.g.e., 2000, s. 52-65.

⁶⁵¹ Akyüz, 2000, s. 52.

⁶⁵² Melek, Ali, Abdullah Demir, s. 257.

Yapı topluluğuna açılan üç kapı bulunmaktadır. Daha önce güney cepheden girilen bu yapı topluluğuna bugün Puşucu Sokak'ta bulunan kuzeydeki kapıdan giriş yapılmaktadır. Bu kapıdan girdiğimizde hemen solda Mor Yakup kutsal alanı ve sağ tarafta ana avluya giden bir kapı bulunur. Ana avluda bir havuz ve kilisenin kuzeyinde daha önce papaz evi olarak kullanılan bir lojman yer almaktadır. Lojmanın tam karşısında kilisenin güneybatısında dikdörtgen planlı, daha önce sınıf olarak kullanıldığı belirtilen bir bina ve onun hemen doğusunda kilisenin tam güneyinde ikinci avlu ve avlunun güneyinde daha önce lojman ve sınıf olarak kullanılan bir yapı daha bulunmaktadır.⁶⁵³ Kilisenin güneydoğu köşesinde bazalt taşla, dört adet sütunle ile yükselmiş kare kaideye oturan çan kulesi yer alır.⁶⁵⁴

Ana avlunun doğusunda yer alan kilisenin giriş bölümü, ikisi bağımsız ikisi de duvara bağlı dört kolon ve üç kemerli açıklıktan meydana gelmektedir. Giriş kapısının sağ ve solunda dikdörtgen pencereler bulunmaktadır. Sekizgen plana sahip ana mekân kubbeli ile örtülüdür. Duvarlar siyah bazalt kesme taşlardan yapılmış, iç mekân ise kubbe ile tuğlalarla örülmüştür. Kubbe sekizgen yıldız desenli ve aynalı göbekte son bulmuştur.⁶⁵⁵

Doğu tarafta bulunan apsise⁶⁵⁶ açılan kemer, diğerlerine göre yüksek ve geniş tutulmuştur. Apsis önünde yer alan dört sütunle bulunmakta ve bunların şemsiler tapınağından kaldığı düşünülmektedir. Apsisin sağ ve solunda dikdörtgen kapı girişi bulunmaktadır. Apsisin kuzeyinde (solda) bulunan ahşap kapı Mor Yakup Kilisesi'ne açılmaktadır.⁶⁵⁷

Kesin yapım tarihi bilinmeyen doğu batı doğrultusunda enine dikdörtgen planlı olan Mor Yakup Kilisesi (alanı), siyah kesme taşlardan inşa edilmiş ve üstü düz dam ile örtülmüştür. İki giriş kapısı bulunan kilisenin ana kapısı üçüncü avlunun hemen doğusunda üç dilimli kemer alınlığa sahip kapıdır. Diğer kapı ise Meryem Ana Kilisesi içinde yukarıda da belirttiğimiz üzere kuzeyde bulunan ahşap kapıdır. Avluya açılan kapı

⁶⁵³ Tuncer, a.g.e., 2002, s. 18-20.

⁶⁵⁴ Hillez, Semra, Sonay Arslanboğan, 2011, s. 394.

⁶⁵⁵ Hillez, Semra, Sonay Arslanboğan, a.g.m., 2011, s. 394.

⁶⁵⁶ Camilerde mihrap olarak yer alan bölüm, kilisede apsisi karşılamaktadır. Camide mihrap güneyde bulunurken kilise de apsis doğu tarafta yer alır. Apsisin üzeri genelde yarım kubbe veya tonozla örtülüdür. Kiliselerde, koro yerini ve kutsal bölümü içermektedir.

⁶⁵⁷ Hillez, Semra, Sonay Arslanboğan, 2011, s. 395;

bugün kullanılmamakta, giriş Meryem Ana Kilisesi'ndeki bu kapıdan sağlanmaktadır. Dört beşik tonozla örtülü mekân, tonozları bölen kemerlerle iki yönde duvar payelerine oturmaktadır.⁶⁵⁸ Ahşap kapıdan girince solda bulunan ilk iki oda künde-kârî sanatıyla yapılmış kapılardan oluşmakta ve içlerinde mihrap yer almaktadır. Sağda duvar diplerinde eski piyanolar ve doğudaki son duvar kısmında vaftiz yeri bulunmaktadır. Meryem Ana kilisesi bugün faaliyette olup her iki kilise de ziyarete açıktır.

2.9.2. Saint George (Kara Papaz) Kilisesi

Cevat Paşa Mahallesi'nde, İç Kale'nin kuzeydoğu ucunda yer almaktadır. Üzerinde herhangi bir inşa kitabesi bulunmadığından ne zaman yapıldığı hakkında kesin bilgi verilememekte ancak IV. ve V. yüzyıllarda inşa edildiği tahmin edilmektedir. Kara Papaz adıyla da anılan kiliseye Artuklular döneminde kubbeli bir hamam eklendiği bilinmektedir.⁶⁵⁹ Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir plana sahip olan kilise, narteks, naos ve apsis mekânlarından oluşmaktadır. Siyah kesme taşlardan inşa edilen kilisede yer yer tuğla malzeme kullanılmıştır. Kilisenin doğu kısmı kutsal mekânları içermekte batı kanadından doğu kısmına üç kapı ile açılmaktadır. Ortada bulunan kapı dikdörtgen bir forma sahipken sağ ve soldaki iki kapı yuvarlak kemer açıklığına sahiptir.⁶⁶⁰ Kilise, 2010 yılından yapılan yenileme çalışmaları sonucunda bugün sanat galerisi olarak faaliyet göstermektedir. Kilisede yenileme çalışmaları bugün devam etmektedir.⁶⁶¹

2.9.3. Mar Petyun Keldani Kilisesi

Savaş Mahallesi, Şeftali Sokak'ta, Şeyh Matar Camii'nin kuzeydoğusunda yer almaktadır. Bugün Keldani Katolik Kilisesi Cemaati Vakfına ait olan yapının üzerinde herhangi bir yazıt bulunmamasından dolayı kim tarafından hangi tarihte yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Kilise üzerinde bulunan panoda yapının 4. asrın sonlarında veya 5. asrın başlarında inşa edildiği yazmaktadır. Ancak birkaç sefer yıkıma uğrayan kilisenin en erken 17. yüzyılda yeniden inşa edildiği tahmin edilmektedir.⁶⁶² Kilisede bulunan bir kitabeden yapının 1834 tarihinde onarım gördüğü anlaşılmaktadır.⁶⁶³ Kilisenin kuzeybatı

⁶⁵⁸ Hillez, Semra, Sonay Arslanboğan, 2011, s. 396; Tuncer, 2002, s. 37, 38.

⁶⁵⁹ Tuncer, 2002, s. 136; Hillez, 2011, s. 396; Melek, Ali, Abdullah Demir, s. 254

⁶⁶⁰ Hillez, Semra, Sonay Arslanboğan, 2011, s. 396; Kilisenin mimarisi ile ilgili detaylı bilgi için ayrıca bkz. Tuncer, 2002, 134-141.

⁶⁶¹ Melek, Ali, Abdullah Demir, s. 254; Hillez, Semra, Sonay Arslanboğan, 2011, s.396.

⁶⁶² Tuncer, 2002, s. 123.

⁶⁶³ Hillez, Semra, Sonay Arslanboğan, 2011, s. 397.

ve güneybatıda olmak üzere iki giriş kapısı bulunmaktadır. Kilise, yanlarında bulunan ek yapılarla bir yapı topluluğu meydana getirmektedir. Bu yapı topluluğu içerisinde Mar Petyun Kilisesi, lojman ve üç avlu yer almaktadır.⁶⁶⁴ Kiliseye giriş Şeftali Sokak'taki kuzeydoğuda bulunan yedi dilimli kemer alınlıklı forma sahip basık kemerli kapıdan sağlanmaktadır. Kapı üstünde baş ve ön ayakları birbirine değen yüzü dışa dönük iki aslan kabartması yer almaktadır.⁶⁶⁵ Bu kapıdan giriş yaptığımızda doğu avluya ulaşılır. Giriş kısmı ortada tek bir sütuna oturan iki kemerli ve revaklıdır. Lojman olarak kullanılan revağın üst katında beş pencere açıklığı ile bir kapı bulunmaktadır. Kilisenin apsis (mihrap) bölümü burada yer almakta ve yarım beşgen olarak dışarı taşmaktadır.⁶⁶⁶

Doğu cephede, mihrap bölümünün hemen üstünde kare kaideli dört sütunceye oturmuş bazalt taştan yapılan kilisenin çan kulesi yer almaktadır. Doğu avlunun giriş kapısının sağında dikdörtgen kapıdan dar bir avluya geçilerek avlu sonunda solda (planda kuzeybatıda yer alan kapı) 5 dilimli kemerli kapıdan kilise içerisine giriş sağlanır.⁶⁶⁷

Kilise iç mekânı enine kuzey-güney doğrultuda, dikdörtgen bir plana sahip olup enine gelişen dört nefden oluşur. İç mekânda tavan ahşap kirişli düz bir örtüyle kapatılmıştır. Kilise, naos ve apsis mekânlarından oluşmakta 23 pencere açıklığı ile naos aydınlatılmaktadır. Yarım kubbeli apsis bölümü ve beşik tonozlu apsidyoller tuğladan yapılan beşik tonozla örtülmüştür. Siyah bazalt kesme taşlardan inşa edilen kilisenin süslemelerinde kireç harcı ve mobilyalarında ahşap malzeme kullanılmıştır. Kilise bugün ibadete açık ve ziyaret edilebilmektedir.⁶⁶⁸

2.9.4. Surp Giragos Kilisesi

Fatih Paşa Mahallesi'nde, Şeftali Sokak, Göçmen Sokak ve Yenikapı Sokak'ın çevrelediği bir alanda yer almaktadır. Yapım tarihi kesin olarak bilinmeyen kilisenin 16. yüzyılda inşa edildiği bilinmektedir. Kilise, Diyarbakır Ermeni Surp Küçük Kilise Hıdır İlyas Surp Gregos Kiliseleri Vakfı'na aittir. XVII. yüzyıl başlarında Amid'i gezen Polonyalı Simeon seyahatnamesinde, Surp Kiragos ve Surp Sargis adlı iki büyük kargir Ermeni kilisesinden bahsetmekte ve şehirde bin hanelik bir Ermeni nüfusun varlığından

⁶⁶⁴ Hillez, Semra, Sonay Arslanboğan, 2011, s. 398.

⁶⁶⁵ Tuncer, 2002, s.113.

⁶⁶⁶ Hillez, Semra, Sonay Arslanboğan, 2011, s. 398; Tuncer, 2002, s. 113, 114.

⁶⁶⁷ Hillez, Semra, Sonay Arslanboğan, 2011, s. 398.

⁶⁶⁸ Tuncer, 2002, s. 117-123, Hillez, 2011, s. 399.

haber vermektedir. Surp Kiragos Kilisesini ziyaret ettiğini ve burada Amid murahhası Vardapet, kesiş ve piskoposlardan başka yirmi beş papazın olduğunu ve kilisede ayin yapıldığını anlatmaktadır.⁶⁶⁹

Bu açıdan bakıldığında Ortadoğu'daki en büyük Ermeni Kilisesi olma özelliğini taşıyan bu geniş yapı, tarihin farklı dönemlerinde çeşitli onarımlar ve inşa faaliyetleri geçirmiştir. 1722 yılında Ermeni Patriği Bedros Vartabet tarafından restore edilmiş daha sonra 1729 yılında Ermeni mimarlar tarafından büyütülerek yeniden inşa edilmiştir. 1881 yılında yangından dolayı harap olan kilise, 1883 yılında tekrar inşa edilmiştir. Kilisenin yıldırım çarpması sonucu yıkılan çan kulesi yerine 1914 yılında 29 m. yükseklikte 2000 altın harcanarak yeni bir çan kulesi yapılmıştır. Bu çan kulesi ise bazı kaynaklara göre hemen yakınında bulunan 4 ayaklı minareden daha yüksek olduğu için yıktırılmıştır. I. Dünya Savaşı sırasında Alman subayların karargâhı olarak kullanılan kilise, Almanların şehri terk etmesinden sonra 1960 yılına kadar askeri depo, Sümerbank deposu olarak kullanılmıştır. Daha sonra Diyarbakır Ermeni cemaatine devralınan kilise 2009 yılında onarıma alınmıştır.⁶⁷⁰ Son olarak 2015 yılında Sur olayları sırasında tahrip olan kilise Kültür Turizm Bakanlığı tarafından restore edilerek 8 Mayıs 2022 tarihinde düzenlenen ayinle faaliyete açılmıştır.⁶⁷¹

Siyah kesme taşlardan inşa edilen kilisenin, güney, kuzeydoğu ve doğuda olmak üzere üç kapısı bulunmaktadır. Bugün kiliseye güneyde bulunan basık kemerli kapıdan giriş sağlanmaktadır. Giriş yapılan kapı güney avluya açılmakta ve avlunun hemen güneybatı ucunda üç kemerli ve yukarı katında dört pencere, bir kapı yer almakta merdivenle ulaşılan kiliseye bitişik bir oda bulunmaktadır. Üç dilimli kemerin altında iki pencere ve kilisenin naos kısmına ulaşılan büyük ihtimalle kadınların giriş yaptığı bir kapı yer almaktadır. Güney cephede kiliseyi aydınlatan altta yüksek kemerli sekiz, üstte düşük kemerli altı pencere bulunmaktadır. Kilisenin kuzey cephesi, güney cephesiyle aynı özellikleri taşımaktadır. Güney cepheyle farklılaşan yönü burada üst katta bir oda bulunmamakta ve kilisenin doğu ucuna girişi sağlayan bir kapı yer almaktadır.

⁶⁶⁹ Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi, (çev. Hrand D. Andreasyan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1964, s. 98, 99.

⁶⁷⁰ Hillez, Semra, Sonay Arslanboğan, 2011, s. 401, 402; Tuncer, 2002, s. 104.

⁶⁷¹ <<https://www.vgm.gov.tr/haberler/bakanimiz-sn-mehmet-nuri-ersoyun-katilimi-ile-diyarbakir>> (29.06.2023)

Kilisenin batı cephesinde ise (narteksin bulunduğu cephede) yedi kemerli açıklık yer almakta narteks üzerinde galeri katının beden duvarı yükselmekte ve ana giriş kemerinin üstünde demir parmaklıklı bir balkon çıkıntısı bulunmaktadır. Orta kapının hemen üstündeki hizada, çatıda kilisenin çan kulesi yer almaktadır. Bu cephede kilisenin batı bölümüne giriş için üç ayrı kapı yer alır. Biri ortada diğer iki kapıda sağ ve sol uçlarda yer almaktadır. Kilisenin naos bölümüne giriş ise güneyde (sağ uçta) bulunan yedi dilimli kemer alınlıklı basık kemer açıklıklı kapıdan yapılmaktadır.⁶⁷²

Kilise iç mekânına gelecek olursak güney kapıdan girildiğinde hemen kapı üstünde kilisenin dairesel sütunlarını taşıyan yedi kemer açıklıklı galeri katı bulunmakta, buraya güney cepheye bitişik olan bir merdivenle çıkış sağlanmaktadır. Merdivenin hemen sonunda galerinin güney ucunda güney cephede yer alan odaya geçişi sağlayan ayrıca bir kapı bulunmaktadır. Kilise doğu batı doğrultusunda sütunlara oturan kemerlerle beş bölüme ayrılmakta ve bu kemerlerin üstü ahşapla örtülmektedir. Kilisenin doğu kısmında (apsis) kare kaidelere oturmuş, beş kemerli açıklık bulunmakta ve bunların her birinin içerisinde mihrap yer almaktadır.⁶⁷³ Yakın zaman restore edilen kilise 8 Mayıs 2022 yılında gerçekleştirilen bir ayinle faaliyete açılmıştır.

2.9.5. Surp Sargis Ermeni Kilisesi

Ali Paşa Mahallesi'nde, Talu, Karabulut ve Etinler Sokakları arasında yer almaktadır. Ne zaman inşa edildiği kesin olarak bilinmeyen kilisenin 16. yüzyılda inşa edilmiş olabileceği tahmin edilmektedir.⁶⁷⁴ Bir dönem çeltik fabrikası olarak kullanılan kilise, siyah kesme taşlardan inşa edilmiştir. Üç nefli bazilikal bir plana sahip olan kilisenin apsis bölümü üç kemer açıklığa sahip sağ ve solda beş dilimli kemerli kapılar bulunmaktadır.⁶⁷⁵ Kilise Surp Giragos kilisesine benzer öğeler içermekte onun daha küçük bir yapısı olarak düşünmeye olanak sağlamaktadır. Tavanı yıkık, çan kulesi ve kitabeleri bulunmayan kilise bugün harap bir durumdadır.

⁶⁷² Hillez, Semra, Sonay Arslanboğan, 2011, 402

⁶⁷³ Hillez, Semra, Sonay Arslanboğan, 2011, 403.

⁶⁷⁴ Hillez, Semra, Sonay Arslanboğan, 2011, s. 411; Melek, Ali, Abdullah Demir, s. 256.

⁶⁷⁵ Hillez, Semra, Sonay Arslanboğan, 2011, s. 412. Kilisenin mimari anlamda detayları için bkz. Tuncer, 2002, s. 47-59.

2.9.6. Ermeni Katolik Kilisesi

Hasırlı Mahallesi, Muallak Sokak'ta yer almaktadır. Kilisenin ne zaman ve kim tarafından inşa edildiği üzerinde herhangi bir kitabe olmamasından dolayı bilinmemektedir. Hoca Hosep ve Surp Hovseb adlarıyla da bilinen kilisenin 16. veya 17. yüzyılda yenilendiği veya yeniden yapıldığı bilinmektedir.⁶⁷⁶ Kilise bugün tapuda Ermeni Katolik Kilisesi Cemaati Vakfı'na kayıtlıdır. Bir dönem tavuk çiftliği ve yağ fabrikası olarak kullanılan kilise, Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından 2008 yılında onarımdan geçirilmiştir.⁶⁷⁷ 2015 yılında meydana gelen hendek olaylarında tahrip olan kilise, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 2017'de başlatılan yenileme çalışmaları sonucunda 2021'de faaliyete açılmıştır. Türkiye Ermeni Katolikleri Ruhani lideri Başpiskopos Levon Zekıyan tarafından 100 yıl aradan sonra kilisede ayin gerçekleştirilmiştir. Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü ve Dicle Üniversitesi arasında gerçekleştirilen protokolle Katolik Ermeni Patrikhanesi'nin talebi doğrultusunda burada ayin yapılabilmesi şartıyla Dicle Üniversitesine tahsis edilen kilise, bugün Dicle Üniversitesi Kültür Sanat Uygulama ve Araştırma Merkezi olarak da faaliyet göstermektedir.⁶⁷⁸

Diyarbakır'daki kiliseler içerisinde en zengin süsleme ve dekorasyona sahiptir. Siyah kesme taşlardan inşa edilen kiliseye giriş, Muallak Sokak'tan yapılmaktadır. Bu kapıdan ön avlu ile güney avluya girilmektedir. Ön avludan nartekse ve naosa giriş yapılmaktadır. Üç nefli bazilikal planlı kilise; narteks, naos, kadınlar mahfili, apsis ve çan kulesi bölümlerinden meydana gelmektedir.⁶⁷⁹ Narteks bölümü revaklı ve üç kemer açıklıklıdır. Üç revaklı ve kemerli bu bölümde naosa açılan üç giriş kapısı, güney ve kuzey cephelerde ise birer giriş kapısı bulunmaktadır. Naos kısmı üç nefe (bölüme) ayrılarak ana nef yan neflerden daha geniş tutulmuştur. Nefler sütunlarla birbirine bağlayan sivri kemerlerden oluşmaktadır. Neflerin doğusunda yarım daire planlı ana apsis, sağ ve solda ise yan apsisler yer alır. Batı cephesinde yer alan narteks bölümünün üstünde dikdörtgen pencerelerden oluşan kilisenin galeri bölümü bulunur. İç mekân ahşap

⁶⁷⁶ Melek, Ali, Abdullah Demir, s. 250; Hillez, Semra, Sonay Arslanboğan, 2011, s. 408.

⁶⁷⁷ Hillez, Semra, Sonay Arslanboğan, 2011, s. 407.

⁶⁷⁸ < <https://www.arkeolojikhaber.com/haber-diyarbakir-ermen-katolik-kilisesi-restorasyonu-tamamlandi-32450/> > (13.07.2023).

⁶⁷⁹ Hillez, Semra, Sonay Arslanboğan, 2011, s. 408; Melek, Ali, Abdullah Demir, s. 250; Tuncer, 2002, s.72-80

kirişleme ile yapılmış ve kilise düz dam ile örtülmüştür. Çan kulesi ise kilisenin güneydoğusunda yer almaktadır.⁶⁸⁰

2.9.7. Protestan (Süryani) Kilisesi

Cemal Yılmaz Mahallesi, Muallak Sokak'ta yer almaktadır. Diyarbakır Protestan Kilisesi Vakfına⁶⁸¹ ait olan kilisenin kim tarafından hangi tarihte yapıldığı bilinmemektedir. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olarak inşa edilen kilisenin narteks bölümü kuzey-güney doğrultusunda uzanmaktadır. Kiliseye ana giriş batı cepheden sağlanmakta, kuzey ve güney cephelerde de giriş kapısı bulunmaktadır. Ana giriş kapısı iki sivri kemerle kuşatılmıştır.⁶⁸² İç mekâna gelince üstü kubbe ile örtülü kilisenin kubbe harici diğer bölgeleri ahşap kirişlemeli düz dam ile örtülmüştür. Kubbede dokuz adet basit kemerli pencere açıklığı bulunmaktadır. Batı cephesi ise alt kat üç kemer açıklığı bulunan narteks ve üstte galeri duvarından oluşmaktadır. Kuzey ve güney cephelerde ise alt sırada beş üst sırada altı pencere açıklığı bulunmaktadır. Kilisenin apsis bölümü ise içten yuvarlak planlıdır. Kilise mimari anlamda sade bir görüntü içermektedir. Dört ayak üzerine inşa edilen çan kulesi ise kilisenin kuzeybatı köşesinde yer almaktadır. 2008 yılında Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından onarılan kilise bugün eğitim merkezi olarak kullanılmaktadır.⁶⁸³

2.9. Hanlar

2.9.1. Deliller Hanı

Mardin Kapısı'ndan girildiğinde Gazi Caddesi üzerinde, hemen sağda yer alan ilk büyük handır. Bugün otel olarak kullanılmaktadır. Diyarbakır'ın Osmanlılar eline geçmesinden sonra buraya atanan Diyarbakır'ın ikinci valisi Hüsrev Paşa tarafından 1527 yılında yaptırılmıştır. Bu nedenle Hüsrev Paşa Hanı olarak da bilinmektedir. Ancak Hac görevini yapmak nedeniyle Hicaz'a gidecek olan hacıları götürecek Delil'lerin burada

⁶⁸⁰ Hillez, Semra, Sonay Arslanboğan, 2011, s. 408, 409.

⁶⁸¹ Süryani Cemaati adına kayıtlı olduğu da söylenmektedir. Bkz. Melek, Ali, Abdullah Demir, s. 250.

⁶⁸² Melek, Ali, Abdullah Demir, s. 258; Hillez, Semra, Sonay Arslanboğan, 2011, s. 258; Tuncer, 2002, s. 65-67.

⁶⁸³ Hillez, Semra, Sonay Arslanboğan, 2011, s. 406, 407; Melek, Ali, Abdullah Demir, s. 258; <<https://diyarbakirkulturturizm.org/Yapit/Details/KILISELER/21/Protestan-Cemaati-Kilisesi/212>> (15.07.2023).

bulunmasından dolayı Deliller Hanı olarak anılmaya başlanmış ve günümüze de bu isimle ulaşmıştır.⁶⁸⁴

Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde "*Mardin Kapısı dibinde Bezirgân Hanı yapıcısını bilmiyorum. Ama hanlar içinde bir güldür ve gayet bakımlı büyük handır*"⁶⁸⁵ diye bahsettiği han, büyük ihtimalle Deliller Hanı'dır. Çünkü Mardin Kapı civarında bu handan başka büyük ve önemli bir han bulunmamaktadır.

Mardin Kapı civarında oldukça geniş bir alana yayılan siyah kesme taş, moloz taş ve tuğladan yapılan han, kare planlı iki katlı ve avluludur. Giriş kapısı siyah ve beyaz kesme taşların tek sıra halinde dizilmesiyle hareketli bir görüntü kazanmıştır. Kapıdan içeri girildiğinde ortada bir şadırvan bulunan avluya geçilir. İki kattan meydana gelen yapı, kalın ayaklarla desteklenen revakların ardında, birer han odası eklenerek meydana getirilmiştir. Odaların her birinin içerisinde bir pencere açıklığı bulunmakta ve giriş kapıları revaklara açılmaktadır.⁶⁸⁶

2.9.2. Hasan Paşa Hanı

Gazi Caddesi üzerinde, Ulu Camii'nin hemen doğu tarafında, caddenin karşısında yer almaktadır. Diyarbakır'ın Osmanlılar tarafından alınmasından sonra buraya atanan üçüncü vali Hasan Paşa tarafından yaptırılmıştır.⁶⁸⁷ Hasan Paşa Han'ı üzerinde üç kitabe yer almaktadır. Bu kitabelerden ilki güney kapısı üzerinde H. 982 (1574) tarihli,⁶⁸⁸ ikinci kitabe hanın doğu kapısı üzerinde tarihsizdir.⁶⁸⁹ Üçüncü kitabe ise hanın çarşıya, ana caddeye bakan kapısı üzerinde H. 982 tarihlidir.⁶⁹⁰

⁶⁸⁴ Sözen, 1971, s. 193; Gabriel, 2022, s. 181.

⁶⁸⁵ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, IV-I, s. 48.

⁶⁸⁶ Sözen, 1971, s. 194, 195. Hanın süslemeleri ile ilgili detaylar için bkz. Baş, 2013, s. 287-289.

⁶⁸⁷ Sözen, 1971, s. 196;

⁶⁸⁸ Kitabede şunlar yazmaktadır:

"Şehinşah-ı serir-i saltanat Sultan Murad ol kim

Adaletle yedi iklimi tuttu serteser adı

Zamanında o şah-i nikfercâmın Hasan Paşa

Buyurdu bu makam-ı dilküşanın oldu bünyadı

Dedim bu âfîtab-ı izz-i devlet burcuna tarih

İlâhi kıl mübârek bu ribat-ı şâdâbâdi (H. 982)". Bkz. Beysanoğlu, II, 1998, s. 622.

⁶⁸⁹ Kitabe de şunlar yazmaktadır: Eşhedü en lâ ilâhe illâllah hürmetine bu kapı daima sevinçle açık olsun.

⁶⁹⁰ Kitabenin Türkçesi: "Bu şerefli binayı Hasan Paşa ibn Mehmed Paşa, büyüklerin teşrifine tahsis etmek için Murat Han ibn Sultan Selim Han'ın günlerinde -Allah hâkimiyetini ebedi kılsın- yaptırdı. 982 (1574-1575) senesinde." Beysanoğlu, II, 1998, s. 622.

1612 yıllarında Diyarbakır'ı ziyaret eden Polonyalı Simeon Seyahatnamesi'nde “Şehre girdikten sonra Hasan Paşa hanına indim. Muazzam kâgir bir bina olan bu hanın 500 beygiri barındırabilen yeraltında iki büyük ahır, rengârenk demir parmaklıkla çevrilmiş çok güzel bir havuzu, üç kat üzerinde birçok kâgir odaları vardı” diye yazmaktadır.⁶⁹¹ Evliya Çelebi ise Seyahatnamesi'nde Hasan Paşa Hanı'nın demir kapılı, gayet sağlam ve dayanıklı bir yapı olduğundan, avlusunda havuz ve şadırvanı olduğundan bahseder.⁶⁹²

Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen bir alanı kaplayan han, siyah beyaz kesme taşlardan iki katlı olarak inşa edilmiştir. Hanın üç kapısı bulunmaktadır. Ulu Camii yönüne bakan batı kapısı Gazi Caddesine, güney kapısı ve doğu kapısı kapalı çarşıya açılmaktadır.⁶⁹³ Batı kapıdan girildiğinde orta altı sütun üzerine oturan üstü kubbeli bir şadırvan yer almaktadır. Bugün çeşitli dükkânların bulunduğu sivri kemerli sütunlara dayanan iki katlı revakların avluya bakan kısımları siyah beyaz taşların birer sıra dizilmesiyle güzel bir görüntü verilmiştir. Alt kat odaları da üst katlar gibi sivri kemerle avluya açılmakta ve bugün sivri kemerlerin içlerinde çeşitli dükkânlar bulunmaktadır.⁶⁹⁴

2.10. Köprüler

2.10.1. Dicle (On Gözlü) Köprüsü

Diyarbakır Mardin Kapısı'nın 3 km. güneyinde Dicle Nehri üzerinde yer almaktadır. Dicle Nehri üzerinde yer aldığı için Dicle Köprüsü olarak tanınan bu yapı, on kemer açıklığı bulunduğu için On Gözlü Köprü olarak da bilinmektedir. Köprünün ilk yapım tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte üzerinde yer alan kitabede H. 457 (1065) senesinde, Mervanoğulları'ndan Nizamüddevele Nasr döneminde yaptırıldığı anlaşılmaktadır.⁶⁹⁵ Ancak bu kitabeye rağmen köprünün tarihiyle ilgili çeşitli yorumlar yapılmaktadır. Niebuhr, eserinde köprünün H. 124 (742-743) tarihinde inşa edilmiş olabileceğini yazmaktadır.⁶⁹⁶ Niebuhr'un bu düşüncelerini alıntılaman Berchem, Halife Hişam b. Abdülmelik'in son yıllarına rastlayan bugünlerde, köprünün Dicle'nin bahar

⁶⁹¹ Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi, 1964, s. 98.

⁶⁹² Evliya Çelebi Seyahatnamesi, IV-I, s. 48.

⁶⁹³ Baş, 2013, s. 290.

⁶⁹⁴ Sözen, 1971, s. 196-198; Gabriel, 2022, s. 181; Han üzerinde yer alan süslemelerin detayları için bkz. Baş, 2013, s. 291-298.

⁶⁹⁵ Aynur Durukan, “Dicle Köprüsü”, **TVDİA**, C. IX, İstanbul 1994, s. 282; Sözen, 1971, s. 216; Beysanoğlu, I, 1998, s. 222; Durukan, a.g.m., 2002, s. 725.

⁶⁹⁶ C. Niebuhr, **Voyage en Arabie & en d'autres pays circonvoisins**, II, Amsterdam, 1776-1780, s. 326.

sularıyla taşınan buzullar nedeniyle yıkıldığını daha sonra onarımına başlandığını ve onun ölümüyle onarım çalışmalarının kesintiye uğradığını anlatır. Bir başka kaynağa değinerek 363 (973) yıllarında Bizans İmparatoru Ioannes Tzimiskes'in şehri alamaması nedeniyle buraların yakınında bulunan bir köprüyü yıktığını ve son olarak Nizamüddevele Nasr zamanında burada bir köprünün onarımının yapıldığını aktarır. Bu açıklamalardan sonra ise köprünün İlk Çağlardan bu yana var olduğunu ve onun kalıntıları üzerine bu köprünün inşa edildiğini söyler.⁶⁹⁷ Dolayısıyla günümüzde mevcut olan köprünün üstündeki kitabeden de anlaşılacağı üzere köprünün Nizamüddin Nasr zamanında son olarak inşa edildiğini ve günümüze kadar çeşitli onarımlar geçirerek varlığını koruduğunu söyleyebiliriz.⁶⁹⁸

Siyah kesme ve moloz taşlardan inşa edilen köprünün on sivri kemer açıklığı bulunmaktadır. Sözen, orta bölümdeki kemer açıklıkların yanlardakinden biraz daha geniş olduğunu, köprünün güney yüzünde batı tarafta bulunan ilk beş gözün, diğer gözlere göre enlemesine geniş olması dolayısıyla buranın büyük bir onarım geçirdiğini söylemektedir.⁶⁹⁹ 180 m. uzunluğa ve doğudan 6 m. batıdan 9 m. arasında değişen bir genişliğe sahip olan Dicle Köprüsü, Diyarbakır'da bulunan tarihi en eski köprülerden biridir. Mervanoğulları döneminden kalan kitabesi bu tarihi köprünün yüzyıllara tanık ettiğinin en büyük göstergesidir. Köprünün güney bölümünde yer alan bu kitabenin Türkçe çeviri metni ise şu şekildedir:

“Efendimiz, emir, hâkim, devletin destekçisi, İslam'ın izzeti, Nizameddin Müeyyedüddevele, (Allah ömrünü uzatsın, zaferini izzetli kalsın, hidayetini tanzim etsin.) Allah'ın sevabını umarak ve rahmetini isteyerek infakta bulunarak yapımını emretti. Bunun çoğunluğu Kadı Ebu'l-Hasan bin Abdu'l-vahid eliyle Mimar Ubayd b. Sa'cer tarafından yapılmıştır. Sene 457 (1065).”⁷⁰⁰

2.10.2. Deve Geçidi Köprüsü

Köprü, Diyarbakır'ın 20 km. kuzeyinde, Eğil yolundaki Devegeçidi suyu üzerinde yer almaktadır. 10 Haziran 1970 yılında ortaya çıkarılan köprü, siyah kesme bazalt taştan

⁶⁹⁷ Berchem-Strzygowski, 2015, s. 45, 46.

⁶⁹⁸ Durukan, a.g.m., 1994, s. 383; Sözen, 1971, s. 217.

⁶⁹⁹ Sözen, 1971, s. 216, 217.

⁷⁰⁰ Gabriel, 2022, s. 268, no.105; Berchem-Josef Strzygowski, 2015, s. 44, no.13; Süleyman Savcı, S. 8-9, 1938, s. 5; Berchem ve Gabriel bu kitabede Mimar Ubayd b. Sa'cer olarak verirken Savcı ise Yusuf b. Ubayd olarak okumuştur. Biz Gabriel ve Berchem'in Arapça metnini esas alarak çeviriyi buraya yazdık.

inşa edilmiştir. Sivri kemerli yedi açıklıklı, 101.2 m. uzunluğunda, 5.15 m. genişliğinde bir yapıya sahiptir. Köprünün güney yüzü üzerinde yer alan kitabelerden bu yapının H. 615 (1218) yılında Artuklu hükümdarı Melik Salih Mahmud ibn Muhammed tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır.⁷⁰¹

Köprünün sahil ayağı ile birinci göz arasında yer alan kitabenin⁷⁰² Türkçe çevirisi şu şekildedir:

“Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Mübarek köprünün yapımını; efendimiz, sultan, âlim, âdil, desteklenmiş, muzaffer kılınmış, galip gelmiş, dünya ve dinin yardımcısı, İslam'ın ve Müslümanların sultanı, Emirü'l-mümininin yardımcısı Ebu'l-Feth Melik Salih Mahmud ibn Muhammed ibn Kara Arslan ibn Artuk gönüllü olarak üstlendi. Usta Cafer ibn Mahmud el-Halebi. Sene 615 (1218).”

İkinci kitabe köprünün ikinci ayağı üzerinde sivri kemer şekilli bir şerit içerisinde yer almaktadır.⁷⁰³ Kitabenin Türkçe çevirisi şöyledir:

“Efendimiz, sultan, dünya ve dinin yardımcısı Melik Salih Mahmud ibn Muhammed Artuk yapımını emretti. Usta Cafer ibn Mahmud.”

Üçüncü kitabe ise köprünün 5. ve 6. gözleri arasında yer almaktadır. Bu kitabe de Bakara Süresinin 261. ayeti bulunmaktadır.⁷⁰⁴

“Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Mallarını Allah yolunda harcayanların misali, yedi başak bitiren ve her başakta yüz dâne bulunan bir tek tohumun hâli gibidir. Allah, dilediğine kat kat fazlasını da verir. Çünkü Allah, lütfu pek geniş olan ve her şeyi hakkıyla bilendir (Bakara, 261).”

⁷⁰¹ Beysanoğlu, I, 1998, s. 349; Sözen, 1971, s. 218; Semavi Eyice, “Devegeçidi Köprüsü”, TDVİA, C. IX, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 227; Halifeoğlu, F. Meral, Z. Fuat Toprak, Orhan Kavak, “Tarihi Diyarbakır Köprülerinin Mimari, Hidrolojik ve Jeolojik Açısından Değerlendirilmesi”, II. Su Yapıları Sempozyumu, (16-18 Eylül 2011), Diyarbakır 2011, s. 32, 33.

⁷⁰² Beysanoğlu, I, 1998, s. 349.

⁷⁰³ Beysanoğlu, I, 1998, s. 350.

⁷⁰⁴ Beysanoğlu, I, 1998, s. 351.

SONUÇ

Diyarbakır şehri, gerek İslam öncesi dönemde gerekse İslam fethinden sonra medeniyetler ve devletlerin ilgi odağı olmuştur. Bu ilginin temelinde hiç şüphesiz şehrin önemli ticaret yollarının bağlantı noktasında olması, verimli tarım arazileri ve sulak alanlarının bulunması etkilidir. Bu sebeple sürekli bir siyasi çekişmenin ortasında kalan şehrin en önemli özelliklerinden birisi de hâkimiyet kuran devletlerin izlerini günümüze taşımasıdır. Özellikle bugün dünyanın en uzun surlarından olan Diyarbakır Surlarının üzerinde yer alan kitabeler, günümüze taşınan izlerin en büyük göstergesidir. Şehri düşman saldırılarından korumak ve güvenliği sağlamak amacıyla inşa edilen bu surlar tarih boyunca bütün devletler tarafından gerek onarımlar gerekse kısmi eklemelerek yapılarak kullanılmıştır.

İslam öncesi dönemde şehir hakkında yeterli bilgi alınamasa da surların varlığı ve üzerinde yer alan kitabelerden veya şehirdeki arkeolojik kazılardan hareketle bölgenin İlk Çağlardan Bizans dönemine kadar bir ilgi merkezi olduğunu görmüş olduk. Çalışmamızın kapsamı gereği özellikle İslam fethinden sonra bölgeye başlayan yoğun Müslüman göçünün etkisiyle demografik yapının değişmeye başladığının ve zamanla Amid (Diyarbakır) özelinde bölgenin Müslümanlığı kabul ederek etnik unsurun İslami çizgiye evrildiğinin farkına vardık. Bölgede VII. yüzyıldan sonra İslamiyetin hızla yayılmış olmasına rağmen özellikle kiliselerin günümüze kadar ulaşmasından hareketle diğer dinlere mensup insanların, şehirde varlığını koruyarak dini inançlarını yaşamaya devam ettirdiklerini müşahade etmiş olduk.

İslam fethinden sonra bölge gün geçtikçe İslami bir forma kavuşmuş ve zaman içerisinde Müslümanlığın en önemli merkezlerinden biri konumuna dahi yükselmiştir. Diyarbakır şehrini bu konuma yükselten hiç şüphesiz burada hâkimiyet kuran İslam ve Türk devletlerinin şehirde meydana getirdikleri siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel faaliyetler olmuştur. Özellikle Mervanoğulları döneminde başlayan bu faaliyetler Nasruddevle'nin etkisiyle şehre yeni bir canlılık kazandırmıştır. Bu dönemde büyük âlimler, şairler ve hekimler şehirde toplanmış; imar ve inşa faaliyetleri gerçekleştirilerek şehrin bir ilim merkezi olması yolunda önemli adımlar atılmıştır. Nitekim Mervanoğullarından sonra gelen beylikler ve devletler vesilesiyle bu tür faaliyetler devam etmiştir. Artukoğulları döneminde inşa edilen Mesudiye Medresesi Anadolu'nun ilk

medreselerinde biri olma özelliğiyle dört mezhep fakihlerine tesis edilerek burada eğitim ve öğretim faaliyetlerine verilen önemin ne derece güçlü olduğunu gözler önüne sermiştir.

Eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yanı sıra burada inşa edilen kaleler, camiler, mescitler, köprüler, hanlar ve hamamlar ile şehre dini, mimari, ekonomik ve sosyal anlamda yeni bir ruh ve canlılık vermeye çalışılmıştır. Şehre gelen seyyahların buraları gezerek şehir hakkında yaptıkları yorumlardan hareketle, bölgenin en önemli kültür varlığını Diyarbakır'ın kendi bünyesinde topladığını bizlere göstermişlerdir.

Nitekim bizde bu çalışmada özellikle İslam fethinden sonra şehre katkı sağlayan siyasi, iktisadi, ekonomik ve kültürel değerlerin incelemesini yaparak bir şehir tarihi çalışması meydana getirmiş olduk. Bu çalışmada incelediğimiz mimari eserlerle şehrin uzun dönem içerisinde meydana gelen kültürel birikimini bugün dahi devam ettirdiğinin farkına varmış olduk. Özellikle bugün hala ayakta bulunan cami ve kilise gibi dini yapıların incelenmesiyle şehirde bulunan halkın bağlı olduğu din ve mezhepler hakkında bilgilere ulaşarak, şehirde ikamet eden etnik unsurların neler olduğunu anlamaya çalıştık. İslam fethinden sonra bile uzun süre bu etnik unsurların birarada yaşayarak birbirleriyle kaynaştığını görmüş olduk. Bu anlamda Diyarbakır'ın bugün dahi her din için önemli bir merkez olarak görüldüğünü söyleyebiliriz.

Diyarbakır geçmişten günümüze kadar gelen ekonomik, sosyal ve kültürel birikimi ve tarihi eserleriyle her dönemde ilgi çeken bir şehir olmuştur. Bugün Diyarbakır'da bulunan tarihi yapıları incelediğimizde şehrin çok çeşitli bir yapısının olduğunu görmekteyiz. Çalışmamızın sonunda anladık ki bugün Diyarbakır'da meydana gelen çok çeşitli yapı, henüz ortaya çıkarılmayan gizli kalmış tarihi, bilgi ve belge yönünden zengin bir şehir olduğunu bize göstermektedir.

Bu anlamda Diyarbakır üzerine çalışılması gereken daha birçok konunun mevcut olduğunu ve bu çalışmamız neticesinde Diyarbakır'la ilgili yeni çalışmaların meydana getirilerek, şehri her yönüyle incelemenin gerekliliğini araştırmacılara tavsiye etmek istiyorum.

KAYNAKÇA

- (ANONİM), “*Diyarbakır*”, **Türk Ansiklopedisi**, C. XIII, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1966, s. 378-385.
- (ANONİM), “*Diyarbakır*”, **Yurt Ansiklopedisi**, C. III, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1982, s. 2228-2254
- (ANONİM), “*Diyarbakır*”, **Yurt Ansiklopedisi**, C. IV, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1982, s. 2310-2331.
- AKGÜNDÜZ, Murat, “*Diyarbakır’da Sahabe İzleri*”, **Diyarbakır Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Sempozyumu**, (25-27 Mayıs 2009) TDV Yayınları, Ankara 2010, s. 71-74.
- AKMAYDALI, Hüdavendigâr, “*Diyarbakır Merkez Safa (Parlı) Camii*,” **Vakıflar Dergisi**, S. 28, (2004), s. 141-156.
- AKOK, Mahmut, “*Diyarbakır Ulu Camii Mimari Manzumesi*”, **Vakıflar Dergisi**, S. 8, Ankara 1969, s. 113-139.
- AKYÜZ, Gabriel, **Diyarbakır’daki Meryem Ana Kilisesinin Tarihçesi M.S. 3. Yüzyıl**, Resim Matbaacılık, İstanbul 2000.
- ALİ EMİRİ, **Osmanlı Doğu Vilâyetleri**, Babıali Kültür Yayınları, İstanbul 2008.
- ALİCAN, Mustafa, “*Meyyâfârikin İsmi Üzerine Bir Soruşturma*”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 2012, C. XXVII, S. 1, s. 1-21.
- ALPTEKİN, Coşkun, “*Artuklular*”, **TDVİA**, C. III, TDV Yayınları, İstanbul 1994, 415-418.
- ALTUN, Ara, “*Anadolu’da Artuklu Devri Medreselerinin Plân Şemaları Üzerine Notlar*”, **Vakıflar Dergisi**, S. 10, 2006, s. 229-233.
- _____, “*Ayni Minare Camii*”, **TDVİA**, C. IV, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 275.
- _____, “*Behram Paşa Camii*”, **TDVİA**, C. V, TDV Yayınları, İstanbul 1992, s. 356, 357.

- ARARAT, Ahmet Ali, “*Sadru’l İslam Döneminde Diyarbakır’daki Ekonomik Durum*”, **İlk Çağlardan Osmanlıya Diyarbakır**, (edt. İbrahim Özcoşar, Mustafa Öztürk vd.), Ensar Neşriyat, İstanbul 2008, s. 125-147.
- ARTUK, İbrahim, “*Diyarbakır ve Mardin’in Bazı Önemli Yapıları*,” **Tarih Enstitüsü Dergisi**, S. 2, İstanbul 1971, 65-80.
- ASLANAPA, Oktay, **Türk Sanatı**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1989.
- AYLAR, Mustafa, “*İslam Coğrafyacılarına Göre Ortaçağ’da Amid (Diyarbakır)*”, **Journal of History School**, S. 43, Aralık 2019, s. 1384-1412.
- AZİMLİ, Mehmet, “*İlk İslam Fetihleri Bağlamında Diyarbakır’ın Fethine Katılan Sahabilerle İlgili Bazı Mülahazalar*”, **I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri**, (edt. Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal), (20-22 Mayıs 2004), İzmir 2004, s. 819-824.
- BAKIR, Abdulhalik, “*Klasik İslam Kaynaklarında Amid (Diyarbakır) ile İlgili Bazı Kayıtlar ve Bu Kayıtların Değerlendirilmesi*”, **I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri**, İzmir 2004, ss. 837, 838.
- BALUKEN, Yusuf, “*Mervâniler Devrinde Süryaniler*”, **Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 19, Bingöl 2022, s. 134-137; İbrahim Yılmazçelik, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır**, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 130-145.
- BAŞ, Gülsen, **Diyarbakır’daki İslam Dönemi Mimari Yapılarında Süsleme**, TTK Yayınları, Ankara 2013.
- BAŞ, Gülsen, **Diyarbakır’daki İslam Dönemi Mimarisinde Süsleme**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Van 2006.
- BAYHAN, A. Ali, “*Diyarbakır ve Çevresindeki Eyyubi Eserlerinden Örnekler*”, **I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı’ya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri**, (edt. Doç. Dr. Kenan Ziya Taş, Doç. Dr. Ahmet Kankal), Diyarbakır 2004, s. 285-323.

- BEHRÂMNEJÂD, Muhsin, **Karakoyunlular Akkoyunlular**, (trc. Serdar Gündoğdu, Ali İçer), Kronik Yayınları, İstanbul 2019.
- BELAZURÎ, **Fütûhu'l Buldan**, (Trc. Prof. Dr. Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013.
- BERCHEM, M. Van, **Arabishe Inschriften aus Armenien und Diarbekr**, 1907.
- BERCHEM, M. Van, Josef Strzygowski, vd..., **Amida**, (haz. Şeyhmus Diken), (1. Baskı) Orient Yayınları, Ankara 2015.
- BEYSANOĞLU, Şevket, **Diyarbakır Tarihi C. II**, (3. baskı), Diyarbakır B.B.B Yayınları, Diyarbakır 1998.
- _____, **Diyarbakır Tarihi I**, (3. baskı), Diyarbakır B.B.B Yayınları, Diyarbakır 1998.
- _____, **Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri**, Şehir Matbaası, İstanbul 1963.
- _____, **Kültürümüzde Diyarbakır**, San Matbaası, Ankara 1992.
- _____, **Şarki Türkiye'de Arkeolojik Geziler**, (2. Baskı), (Çev. İdil Çetin), Dipnot Yayınları, Ankara 2022.
- BİZBİRLİK, Alpay, **16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliğinde Vakıflar**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Konya 1995
- BORAN, Ali, "*Diyarbakır Kalesi*", **Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi**, Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır 2011.
- BUCKINGHAM, J.S., **Travels in Mesopotamia, London** 1827.
- BULDUK, Abdulgani, **El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi**, (Haz. Prof. Dr. Mustafa Öztürk, Prof. Dr. İbrahim Yılmazçelik), Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2004.
- BÜLBÜL, Cemil, Ezgigül Doğan, "*Eski Yakındoğu'da Nehirler ve Kentler*", **Asia Minor Studies**, C. 4, S. 8, Temmuz 2016, s. 28-42.

CÖHCE, Salim, “Selçuklu Hâkimiyetinin Tesisinden Önce Diyarbakır Yöresindeki Türkmen Faaliyetleri”, **I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri**, (edt. Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal), (20-22 Mayıs 2004), İzmir 2004, s. 125-135.

ÇAKMAK, Ahmet, “Diyarbakır Ulu Cami”, **TDVİA**, C. 42, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 96, 97.

ÇEVİK, Adnan, “Ortaçağ İslam Coğrafyacılarına Göre el-Cezire ve İdari Taksimatı”, **Osmanlı Araştırmaları**, C. XXXIII S. 33, İstanbul, 2009, 35-64.

_____, “XII. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bir Türkmen Beyliği Yıvaloğulları”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 491-499.

_____, **XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi**, (Yayınlanmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi, Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul 2002.

DARKOT, Besim, V., Minorsky, “Meyyâfârikin”, **İslam Ansiklopedisi**, C. VIII, MEB Basımevi, İstanbul 1979, s. 195-201.

DEMİRCAN, Adnan, “Diyârı Bekr’de Hârici İsyancıları”, **I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri**, (edt. Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal), (20-22 Mayıs 2004), İzmir 2004, s. 161-168.

DİNÇOL, A. Muzaffer, “Ârâmiler”, **TDVİA**, C. III, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s. 268-270.

Diyarbakır Salnameleri, IV, Diyarbakır B.B. Yayınları, İstanbul 1999.

DUMLUPINAR ALİCAN, Songül, “Ortaçağda Âmid (Diyarbakır)”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Adıyaman Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, Adıyaman (Türkiye), 2019.

DURMUŞ, Efe, “XII. Yüzyılda Diyarbakır’da Bir Türk Beyliği: İnalıoğulları”, **I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri**, (edt. Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal), (20-22 Mayıs 2004), İzmir 2004, s. 217-223.

- DURUKAN, Aynur, “Selçuklu Dönemi Kültür Ortamından Bir Kesit”, **Türkler**, C. VII, Ankara 2002, s. 724-742.
- _____, “*Dicle Köprüsü*”, **TDVİA**, C. IX, İstanbul 1994, s. 282; Sözen, 1971, s. 282, 283.
- EBU BEKR-İ TİHRANİ, **Kitab-ı, Diyarbekriyye**, (çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2011.
- EVLİYÂ ÇELEBİ, **Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi**, C. IV-I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.
- EYİCE, Semavi, “*Devegeçidi Köprüsü*”, **TDVİA**, C. IX, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 227, 228.
- GABRİEL, Albert, **Diyarbakır Surları**, (çev. Kaya Özsezgin), Diyarbakır Tanıtma, Kültür ve Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara 1993.
- _____, **Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler**, (çev. İdil Çetin), Dipnot Yayınları, Ankara 2022.
- GİBBON, Edward, **Roma İmparatorluğu’nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi**, C. II, (çev. Asım Baltacıgil), Bilim Felsefe Sanat Yayınları, İstanbul 1987.
- GÖYÜNÇ, Nejat, “*Diyarbakır*”, **TDVİA**, C. IX, TDV Yayınları, İstanbul 1994.
- GREGORY ABÛ’L FARAC, **Abûl Farac Tarihi**, C. I, (çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK Yayınları, Ankara 1945.
- GROUSSET, Rene, **Başlangıçtan 1071’e Ermenilerin Tarihi**, (çev. Sosi Dolanoğlu), Aras Yayınları, İstanbul 2005.
- _____, **Bozkır İmparatorluğu**, (çev. Dr. M. Reşat Uzmen, Ötüken Yayınları, İstanbul 1980.
- GÜNALTAY, Şemseddin, **İran Tarihi**, C. I., TTK Yayınları, Ankara 1948.
- _____, **Yakın Şark II Anadolu**, TTK Basımevi, Ankara 198.
- GÜNDOĞDU, Hamza, “*Akkoyunlu Devri Mimarisi*” **Türkler Ansiklopedisi**, C.8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.156-165.

GÜNDÜZ, Filiz, “*Melek Ahmet Paşa Camii*”, **TDVİA**, C. XXIX, TDV Yayınları, İstanbul 2004, 44, 45.

_____, “*Nebî Camii*”, **TDVİA**, C. XXXII, TDV Yayınları, İstanbul 2006, 472, 473.

HALİFEOĞLU, F. Meral, Z. Fuat Toprak, vd. .,,,,, “*Tarihi Diyarbakır Köprülerinin Mimari, Hidrolojik ve Jeolojik Açısından Değerlendirilmesi*”, **II. Su Yapıları Sempozyumu**, (16-18 Eylül 2011), Diyarbakır 2011, 25-42.

HASPOLAT, Yusuf Kenan, **Diyarbakır Camileri 2**, 2014.

HİLLEZ, Semra, Sonay Arslanboğan, “*Diyarbakır Kiliseleri*”, Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi, Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır 2011.

HINZ, Walther, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, TTK Yayınları, Ankara 1992.

HİLLEZ, Semra, Sonay Arslanboğan, “*Diyarbakır Kiliseleri*”, **Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi**, (edt. İrfan Yıldız), Diyarbakır 2011, 389-415.

HONİGMANN, Ernest, **Bizans Devleti’nin Doğu Sınırı**, (çev. Fikret Işıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1970.

İBN BİBİ, **El Evamirü’l Ala’iye fi’l -Umuri’l Alaiye (Selçukname) I**, (çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.

İBNÜ’L ESİR, **El Kâmil Fi’t Tarih**, C. IX-XI (çev. M. Beşir Eryarsoy), Bahar Yayınları, İstanbul 1991.

İBNÜ’L EZRAK, **Mervani Kürtleri Tarihi**, (çev. Mehmet Emin Bozarslan), Koral Yayınları, İstanbul 1990.

_____, **Meyyâfârikin ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısım)**, (çev. Ahmet Savran), Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1992.

İLHAN, M. Mehdi, “*XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar*”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. XVI-27, Ankara 1992, s. 45-113.

İLHAN, M. Mehdi, **Amid (Diyarbakır)**, TTK Yayınları, Ankara 2000.

_____, **Diyarbakır'ın Türbe, Yatır ve Mezarlıkları**, TTK Basımevi, Ankara 1996.

KALAFAT, Yaşar, “*Diyarbakır'da Ulu Kabirler: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi Kayıtlarına Göre*”, **I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri**, (edt. Doç. Dr. Kenan Ziya Taş, Doç. Dr. Ahmet Kankal), Diyarbakır 2004, s. 813-818.

KARA, Mustafa, “*Gülşeniyye*”, **TDVİA**, C. XIV, TDV Yayınları, İstanbul 1996, 256-259.

KARAARSLAN, Nasuhi Ünal, “*Hamdânîler*”, **TDVİA**, TDV Yayınları, İstanbul 1997, s. 446, 447.

KARACAN, Nursel, “*Diyarbakır'daki Osmanlı Dönemi Medreseleri*”, **Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi**, Diyarbakır 2011, 371-388.

KARAKAYA, Enis, “*Şeyh Safa Camii*”, **TDVİA**, TDV Yayınları, 2010, s. 65, 66.

KARAN, Cuma, “*Mezopotamya'daki Yerlerin, İsim ve Köklerinin Tespitindeki Zorluklar ve Silvan İsmi Üzerindeki Tartışmalar Örneği*”, **Uluslararası Silvan Sempozyumu Kitabı**, (edt. M. Edip Çağlar, Veysel Gürhan, Ercan Gümüş), (25-27 Nisan 2008), Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin 2008, s. 685-698.

KAYHAN, Hüseyin, “*İbnü'l Ezrak'ın “Tarihu Meyyâfârikin ve Amid'inde geçen XII. Yüzyıla Ait Artuklu Eserleri*”, **Ortaçağda Anadolu, Prof. Dr. Aynur Durukan'a Armağan**, Ankara 2002, 343-354.

KILIÇ, Hulûsi, “*Lârî, Muslihuddin*”, **TDVİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2003, 103, 104.

KILIÇ, Özlem Toğrul, “*Halaf Kültüründen Büyük İskender'in Asya Seferine Kadar Diyarbakır*”, **İlkçağlardan Osmanlı'ya Kadar Diyarbakır**, Ensar Yayınları, İstanbul 2018, s. 53-68.

KIRZIOĞLU, Fahrettin, **Kars Tarihi**, C. I, Işıl Matbaası, İstanbul 1958.

KONYAR, Basri, **Diyarbakır Kitabeleri**, C. II, Ulus Basımevi, Ankara 1936.

- _____, **Diyarbakir Tarihi**, C. I., Ulus Basımevi, Ankara 1936.
- _____, **Diyarbakir Yıllığı**, C. III, Ulus Basımevi, Ankara 1936.
- KORKUSUZ, Şefik, **Seyahatnamelerde Diyarbakır**, Kent Yayınları, İstanbul 2003.
- KÖROĞLU, Kemalettin, **Eski Mezopotamya Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.
- KURAN, Abdullah, **Anadolu Medreseleri**, C. I, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara 1969.
- MANSEL, Arif Müfid, **Ege ve Yunan Tarihi**, TTK Basımevi, Ankara 1999.
- MARCELLİNUS, Ammianus, **Roma Tarihi**, (çev. Samet Özgüler), Historia Yayınları, İstanbul 2020.
- MELEK, Ali, Abdullah Demir, **Dini Değerleriyle Diyarbakır**, Diyarbakır İl Müftülüğü Yayınları, Diyarbakır 2009.
- MEMİŞ, Ekrem, **Eskiçağ Türkiye Tarihi**, Ekin Yayınevi, Bursa 2017.
- _____, Ekrem, **Eskiçağda Mezopotamya**, Ekin Yayınları, Bursa 2015.
- MERÇİL, Erdoğan, **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013.
- MUHAMMED EL-VÂKIDİ, **Fütûhu's-Şam**, (Trc. Hasan Gülşen), Nüve Kültür Yayınları, İstanbul 2016.
- MİNORSKY, V., “*Meyyafarikin*”, **İslam Ansiklopedisi**, C. VIII, MEB Yayınları, İstanbul 1979, s. 195-201.
- NABİKOĞLU, Adnan, Neslihan Dalkılıç, “*Diyarbakır Surlarının Günümüzdeki Durumuna Yeni Bir Bakış*”, **Restorasyon Konservasyon Çalışmaları Dergisi**, S. 15, İstanbul 2013, s. 23-35.
- NASIR-I HÜSREV, **Sefername**, MEB Basımevi, İstanbul 1985.
- NİEBUHR, C., **Voyage en Arabie & en d'autres pays circonvoisins**, II, Amsterdam, 1776-1780.

OSTROGORSKY, George, **Bizans Devleti Tarihi** (çev. Fikret Işıltan) TTK Yayınları, Ankara 2011.

ÖNER, Abdulkerim, “*Moğolların Diyarbakır ve El-Cezire Bölgesinde Yaptıkları Zulümler Üzerine Bir İnceleme*”, **İlkçağlardan Osmanlıya Diyarbakır**, (edt. İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Mustafa Öztürk, Ziya Polat), İstanbul 2018, s. 313-328.

PARLA, Canan, “*Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi*”, **ODTÜ MFD**, S. 22:1, 2005, 57-84.

_____, “*Diyarbakır Surlarının Söyledikleri*”, **Uluslararası Diyarbakır Surları Sempozyumu**, Diyarbakır Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır 2012, s. 21-52.

_____, “*Osmanlı Öncesinde Diyarbakır: Kente Hâkim Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler*”, **I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı’ya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri**, (edt. Doç. Dr. Kenan Ziya Taş, Doç. Dr. Ahmet Kankal), Diyarbakır 2004, s. 247-283.

_____, **Türk-İslam Şehri olarak Diyarbakır**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Arkeoloji-Sanat Tarih Anabilim Dalı, Ankara 1990.

PIZZOCHERI, Luca, Federica A. Broilo, vd. ..., “*Diyarbakır Surlarında Mevcut Yazılar*”, **Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajı**, (edt. Nevin Soyukaya), Diyarbakır B.B. Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajı Alan Yönetimi Başkanlığı Yayınları, Diyarbakır 2015, s. 84-129.

Polonyalı Simeon’un Seyahatnamesi, (çev. Hrand D. Andreasyan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1964.

SARIBIYIK, Mustafa, “*Diyarbakır Surları ve Tarihi*”, **Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır**, Diyarbakır Valiliği, Ankara 2010, 364-368.

SARIÇİÇEK, Ramazan, “*Diyarbakır’da Gülşenilik: İbrahim Gülşeni ve Soyundan Gelen Şairler*”, **Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu 2**, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2013, 315-321.

- SAVCI, Süleyman, “*Diyarbakır Kitabeleri*”, **Karacadağ Dergisi**, C. I, S. 4, Diyarbakır Basımevi, Diyarbakır 1938, s. 3-4.
- _____, “*Diyarbakır Kitabeleri*”, **Karacadağ Dergisi**, C. I, S. 5, Diyarbakır Basımevi, Diyarbakır 1938, 8-10.
- _____, “*Diyarbakır Kitabeleri*”, **Karacadağ Dergisi**, S. 12, Diyarbakır Basımevi, Diyarbakır 1939, s. 12, s. 6-8.
- _____, “*Diyarbakır Kitabeleri*”, **Karacadağ Dergisi**, S. 13, Diyarbakır Basımevi, Diyarbakır 1939, s. 13, s. 13, 14.
- _____, “*Diyarbakır Kitabeleri*”, **Karacadağ Dergisi**, S. 8-9, Diyarbakır Basımevi, Diyarbakır 1939, s. 12, s. 4-7.
- _____, “*Diyarbakır Kitabeleri*”, **Karacadağ Dergisi**, C. I, S. 6-7, Diyarbakır Basımevi, Diyarbakır 1938, s. 4-7.
- _____, **Silvan Tarihi**, Diyarbakır Matbaası, Diyarbakır 1956.
- SEVER, Erol, **Asur Tarihi**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2008.
- SEVİM, Ali, “*İnalöğulları*”, **TDVİA**, C. XXI, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 257, 258.
- _____, **Anadolu’nun Fethi ve Selçuklular Dönemi**, TTK Yayınları, Ankara 2000.
- _____, **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara 2000
- SÖZEN, Metin, **Diyarbakır’da Türk Mimarisi**, Diyarbakır’ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayını, İstanbul 1971.
- STRABON, **Antik Anadolu Coğrafyası**, (çev: Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000.
- SÜMER, Faruk, “*Diyarbakır Şehri Yönetimi ve Yöresinde İnalöğulları Beyliği*”, **I – II. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Seminerleri Bildirileri**, Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Konya 1993.
- _____, **Anadolu’da Moğollar**, TTK Basımevi, Ankara 1970.

_____, **Karakoyunlular**, C. I, TTK Yayınları, Ankara 1967.

SÜRYANİ MAR-YEŞUA, **Vakaayi’name**, (çev. Mualla Yanmaz), Şehir Matbaası, İstanbul 1958.

ŞEŞEN, Ramazan, “*Cezire*”, **TDVİA**, C. VII., İstanbul 1994, s. 509-511.

_____, “*Eyyûbiler*”, **TDVİA**, C. XII, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 20-31.

_____, “*İmad al-din Al-Katib Al-İsfahâni’nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*”, **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, S. 3, Güven Matbaası, Ankara 1971, s. 249-369.

ŞEŞEN, Ramazan, **Salâhattin Eyyûbi ve Devlet**, Çağ Yayınları, İstanbul 1987.

TABERİ, **Tarih-i Taberi**, C. III, (Trc. M. Faruk Görtünca), Sağlam Yayınevi, İstanbul.

TANMAN, M. Baha, “*Fâtih Paşa Camii*”, **TDVİA**, C. XII, TDV Yayınları, İstanbul 1995, 251, 252.

TİHRANİ, Ebu Bekr-i, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, (çev. Prof. Dr. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2014.

TOKUŞ, Ömer, “*Dokuzuncu Asırda Dimaşk, Diyarbekir ve Ermîniyye’de Bir Emirlik “Şeyhoğulları”*”, **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2017, S. 40, s. 211-225.

_____, “*Mervaniler*”, **Kürtler**, Nida Yayınları, İstanbul 2005, 171-197.

TOP, Mehmet, “*Diyarbakır Ulu Camii ve Müştemilatı*”, **Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi**, (edt. İrfan Yıldız), Diyarbakır 2011, s. 185-369.

_____, “*Diyarbakır’ın Osmanlı Dönemi Öncesi Cami ve Mescitleri*”, **Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi**, (edt. İrfan Yıldız), Diyarbakır 2011, s. 227-256.

TOPRAK, Faruk, “*Arap Kaynaklarında Diyarbakır*”, **Diyarbakır: Müze Şehir**, (Haz: Şevket Beysanoğlu, M. Sabri Koz, Emin Nedret İşli), YKY Yayınları, İstanbul 1999, s. 131-137.

TUFANTOZ, Abdurrahim, “*Mervaniler*”, **TDVİA**, C. XXIX, İstanbul 2004, s. 230-232.

TUNCER, Orhan Cezmi, **Diyarbakır Kiliseleri**, Diyarbakır B.B. Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 2002.

_____, **Diyarbakır Surları**, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2012.

TURAN, Osman, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013.

_____, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014.

UMAR, Bilge, **Türkiye'deki Tarihsel Adlar**, İnkılap Yayınevi, İstanbul 1993.

Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli, ( ev. Hrant D. Andreasyan), TTK Yayınları, Ankara 2000.

USTA, Aydın, *“Artuklular”*, **Türkler Ansiklopedisi**, C. VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 471-483.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, TTK Yayınları, Ankara 2003.

 NALAN, Sıddık, *“Mervanoğulları Döneminde Diyarbakır”*, **I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyomu Bildirileri**, (edt. Doç. Dr. Kenan Ziya Taş, Doç. Dr. Ahmet Kankal), Diyarbakır 2004, s. 169-187.

WOODS, John E., **300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular**, ( ev. Sibel  zbudun), Milliyet Yayınları, İstanbul 1993.

YILDIZ, Baheddin, *“Osmanlı  ncesi Diyarbakır'ına Genel Bir Bakış”*, **Osmanlı'dan Cumhuriyete Diyarbakır**, (edt. Baheddin Yıldız, Kerstin Tomenendal), Pozitif Matbaacılık, Ankara 2008, 17-36.

YILDIZ, Hakkı Dursun, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C. VII,  aę Yayınları, İstanbul 1992.

YILDIZ, Hatip, *“Osmanlı Belgelerinde Diyarbakır ve Sahabe”*, **Diyarbakır Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Sempozyumu**, (25-27 Mayıs 2009), TDV Yayınları, Ankara 2010, s. 81-90.

_____, **Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbakır Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920)**, TTK Yayınları, Ankara 2014.

YILDIZ, İrfan, “*Diyarbakır Türbeleri*”, **Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi**, Diyarbakır 2011, 319-369.

_____, “*Diyarbakır Zinciriye Medresesi Üzerine Bazı Düşünceler*”, **Uluslararası XIX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu**, (21-24 Ekim 2015), (Haz. Ceren Ünal, Cengiz Gürbıyık), TTK Yayınları, Ankara 2019, 531-554.

YILDIZ, İrfan, Şahabettin Öztürk, **Diyarbakır Surları**, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Ankara 2016.

YILMAZÇELİK, İbrahim, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır**, TTK Yayınları, Ankara 2014.

YINANÇ, Mükrimin Halil, “*Akkoyunlular*”, **İslam Ansiklopedisi**, C. I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978, s. 251-270.

_____, “*Diyarbakır*” **MEB İslam Ansiklopedisi**, C. III, (5. Baskı), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s.621-627.

YUVALI, Abdulkadir, **İlhanlılar Tarihi I ve Kuruluş Devri**, Erciyes Üniversitesi Basımevi, Kayseri 1994.

ZETTERSTEEN, K.V., “*Mervaniler*”, **İslam Ansiklopedisi**, C. VII, MEB Yayınları, İstanbul 1978, s. 781.

ZORLU, İzzet, **Diyarbakır ve Mardin'deki İslam Dönemi Dini Mimarisinde Geometrik Süsleme**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi), Dicle Üniversitesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim dalı, Diyarbakır (Türkiye), 2018.

.....<<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3786>> (02.12.2022)

.....<<https://www.livius.org/articles/place/amida/>> (17.05.2023)

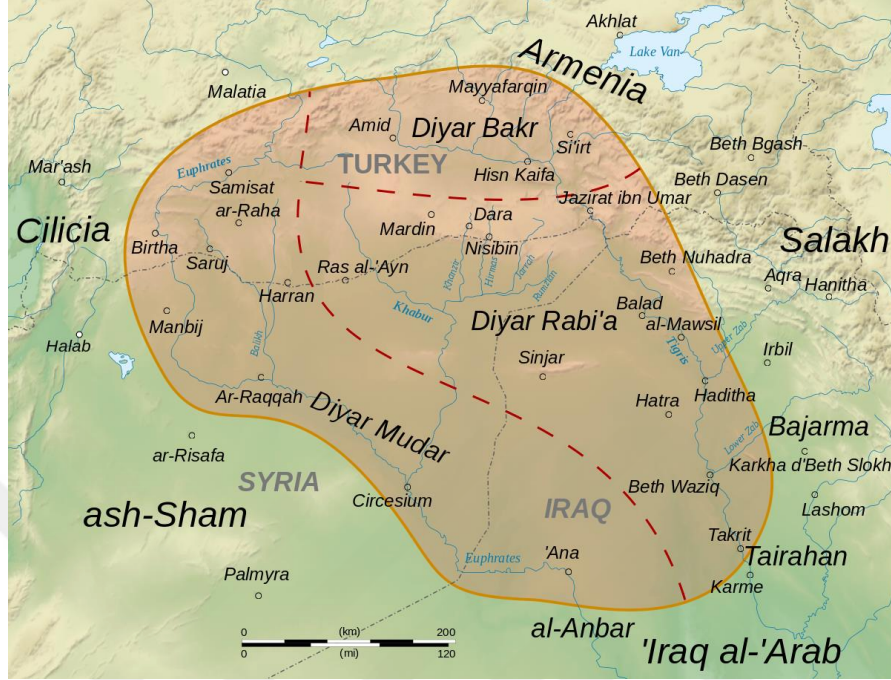
.....<<https://www.mucadelegazetesi.com.tr/video-dagkapi-burcundaki-mervani-mescidi-acildi>> (20.05.2023).

-<<https://www.trthaber.com/haber/turkiye/mervani-mescidi-84-yil-sonra-ibadete-acildi-133573.html>> (07.06.2023)
-<<https://www.vgm.gov.tr/haberler/bakanimiz-sn-mehmet-nuri-ersoyun-katilimi-ile-diyarbakir>> (29.06.2023)
-<[https://www.arkeolojikhaber.com/haber-diyarbakir-ermen-i-katolik-kilisesi-restorasyonu-tamamlandi-32450/](https://www.arkeolojikh Haber.com/haber-diyarbakir-ermen-i-katolik-kilisesi-restorasyonu-tamamlandi-32450/)> (13.07.2023).
-<<https://diyarbakirkulturturizm.org/Yapit/Details/KILISELER/21/Protestan-Cemaati-Kilisesi/212>> (15.07.2023).
-<<https://www.livius.org/articles/place/amida/>> (17.05.2023)



EKLER

1. Haritalar



Harita 1. El-Cezire Bölgesi⁷⁰⁵

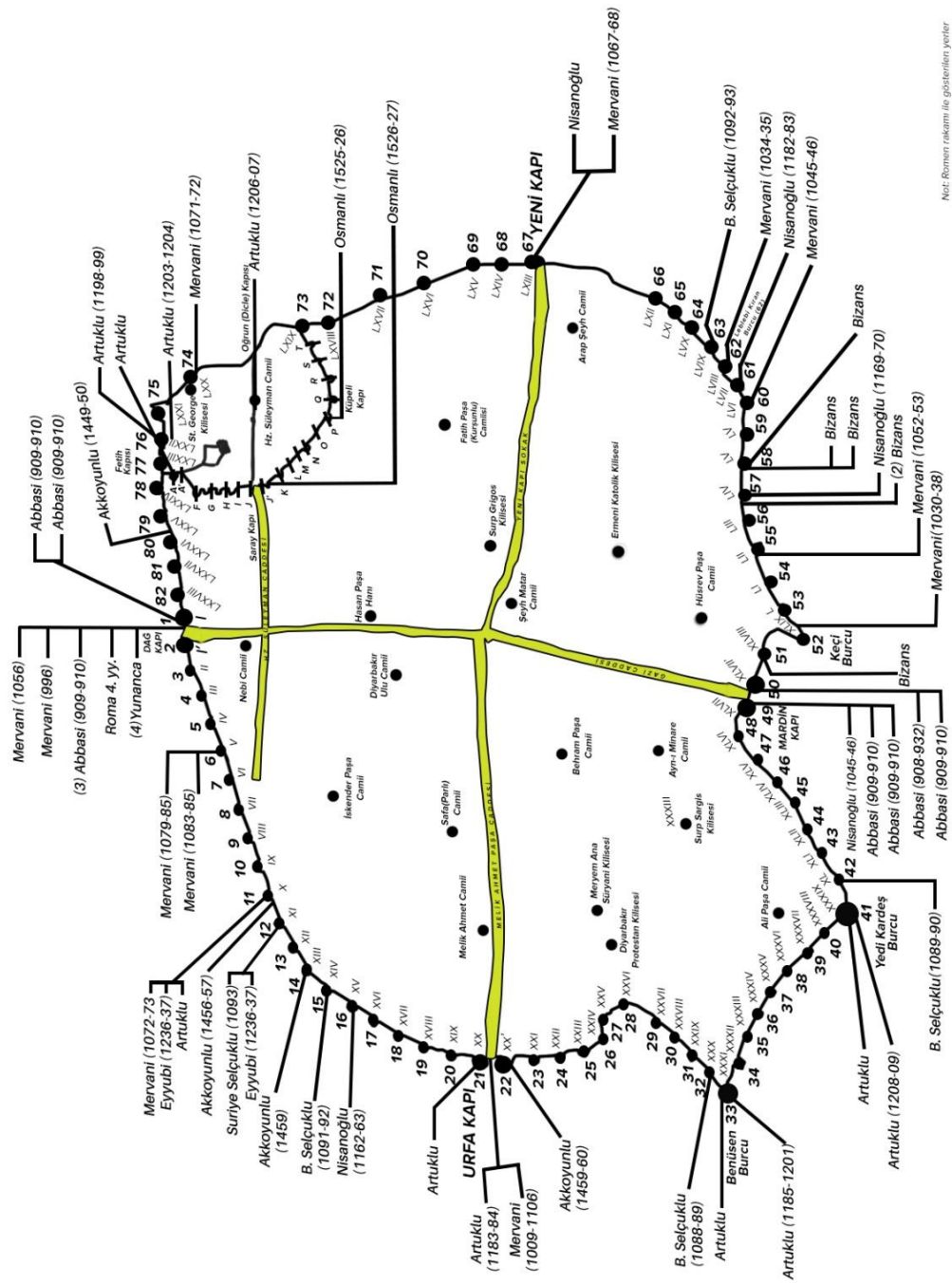


Harita 2. Diyarbakır şehrinin bugünkü hali.⁷⁰⁶

⁷⁰⁵ Kaynak bulunamadı. İnternet görseli.

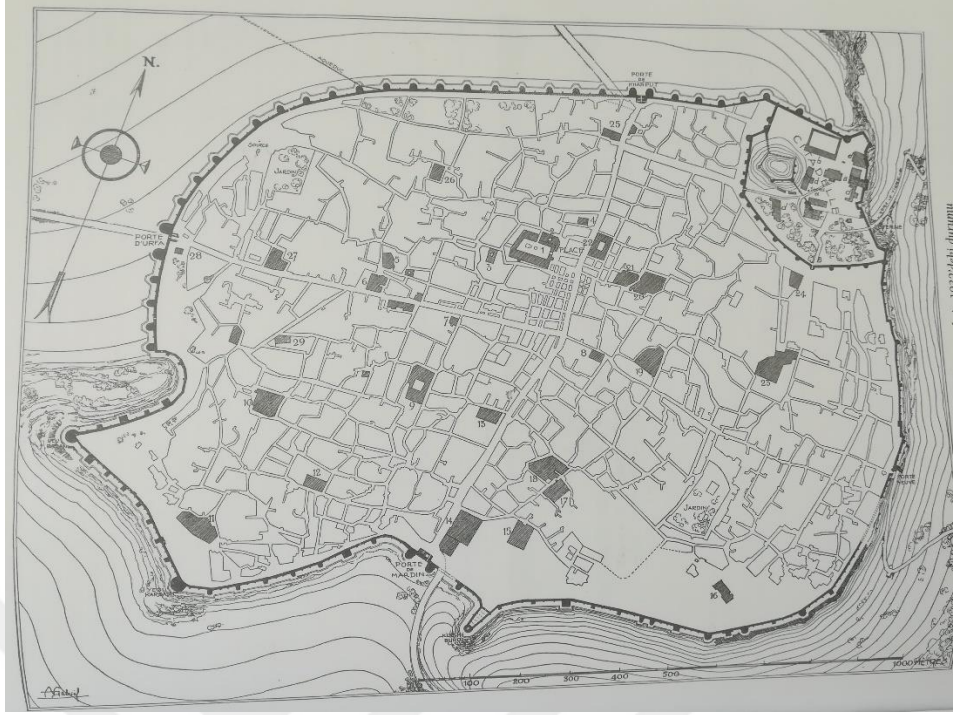
⁷⁰⁶ <https://www.openstreetmap.org/> (19.07.2023).

2. Şekiller

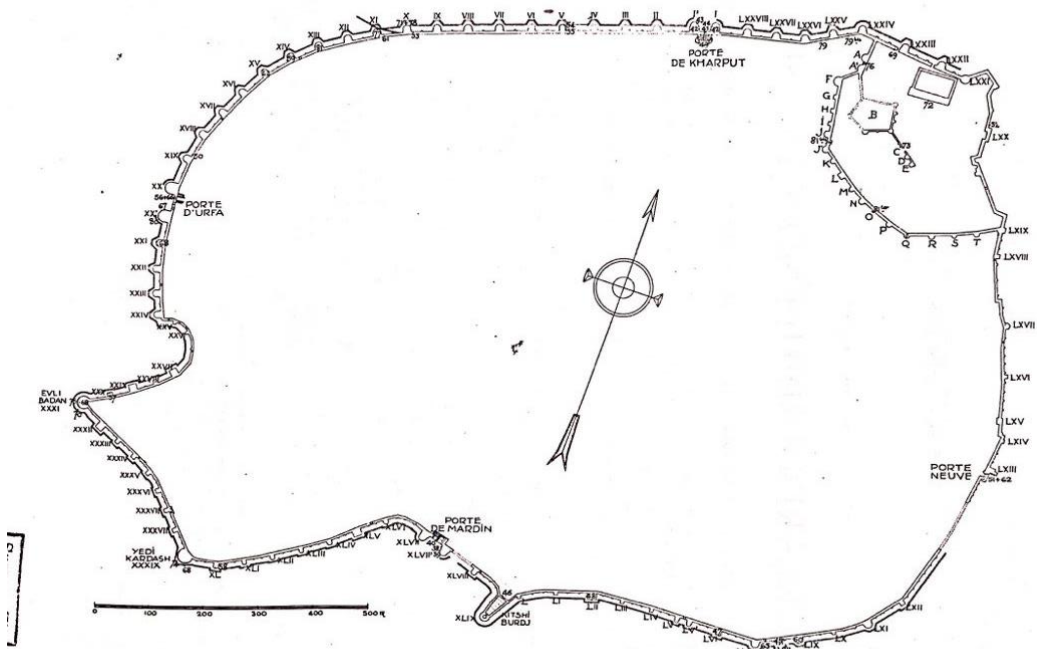


Şekil 1. Surlardaki Kitabelerin Yerleri.⁷⁰⁷

⁷⁰⁷ Bu çizim Albert Gabriel, Orhan Cezmi Tuncer ve Canan Parla'nın eserlerinden ilham alınarak tarafımdan hazırlanmıştır. Kitabelerdeki Romen rakamlar, Albert Gabriel'in eserinde belirtmiş olduğu kitabelerin yerlerini göstermektedir. Araştırma yapacaklara kolaylık olması amacıyla bu eklemeler yapılmıştır.



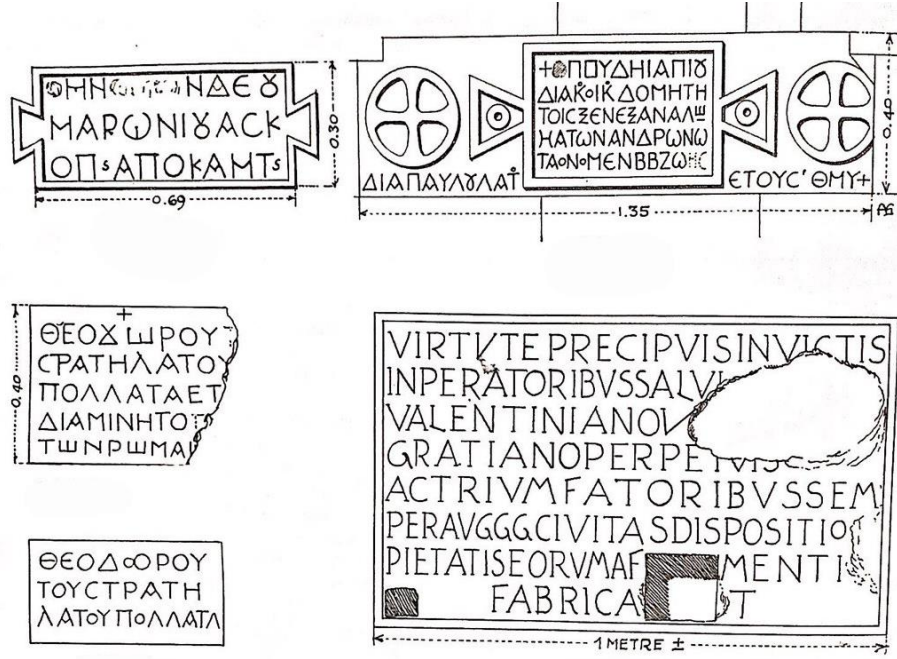
Şekil 2. 1932'de Surların Durumu.⁷⁰⁸



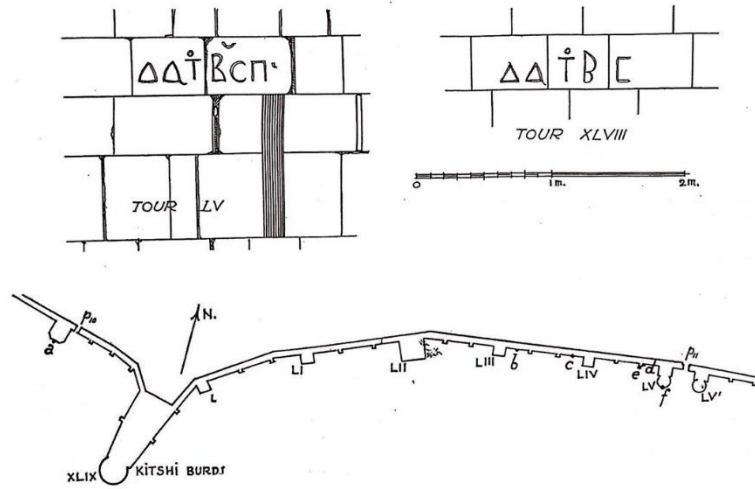
Şekil 3. Arapça Yazıtların Diyarbakir Surlarına Dağılımı.⁷⁰⁹

⁷⁰⁸ Gabriel'in eserinden. Bkz. Albert Gabriel, 2022, s. 97.

⁷⁰⁹ Gabriel, 2022, s. 159.

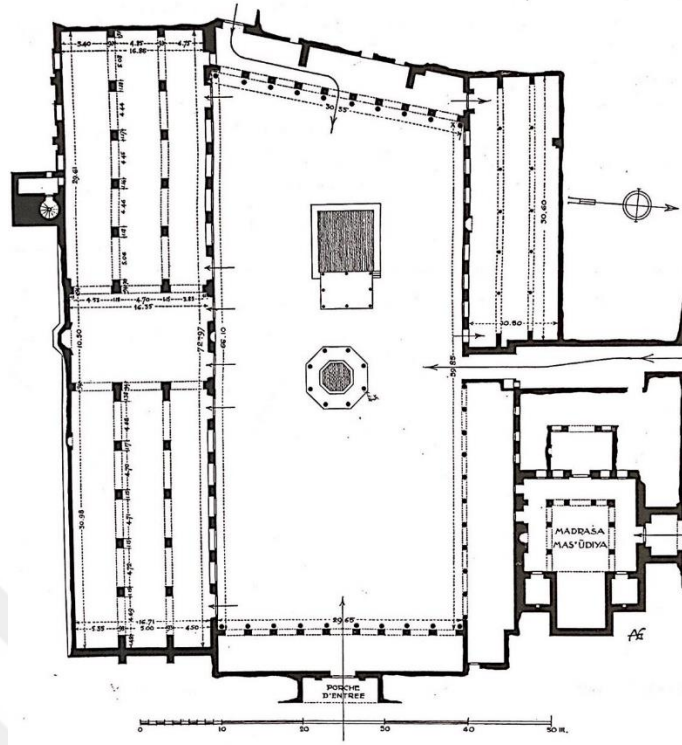


Şekil 5. Roma Dönemi Yazıtları.⁷¹¹

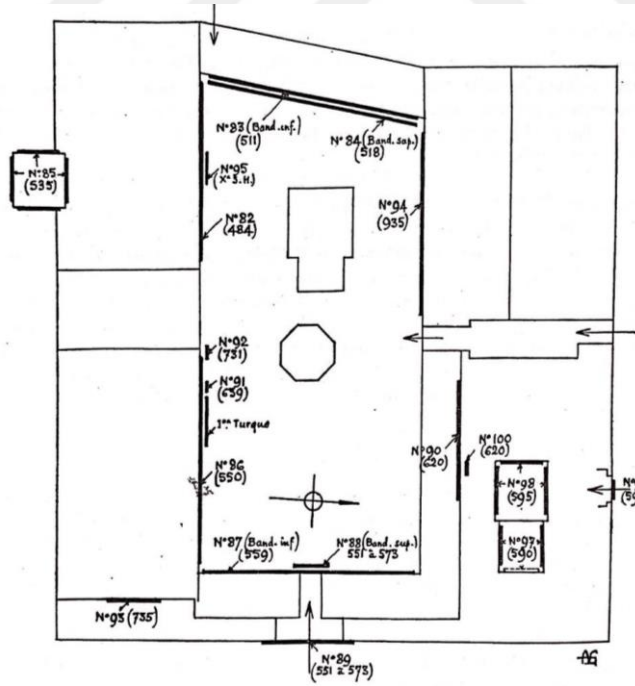


Şekil 6. Bizans Yazıtları.

⁷¹¹ Gabriel'den. Gabriel, 2022, s. 130.



Şekil 7. Ulu Cami Planı.⁷¹²



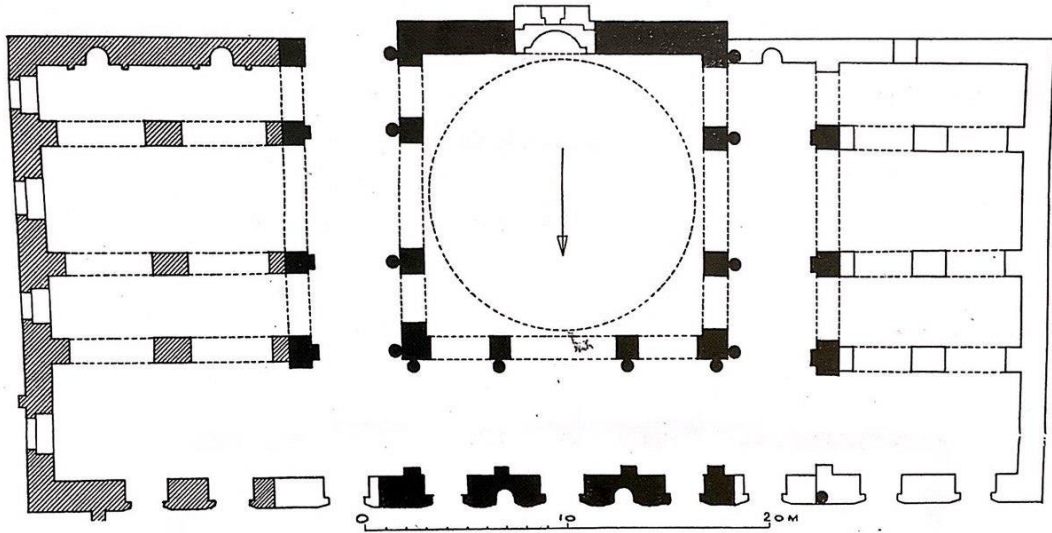
Şekil 8. Ulu Cami Arapça Yazıtların Yerleri.⁷¹³

⁷¹² Gabriel, 2022, s. 167.

⁷¹³ Gabriel, 2022, s. 172.



Şekil 9. Silvan Kalesi Planı.⁷¹⁴



Şekil 10. Silvan Ulu Camii Planı⁷¹⁵

⁷¹⁴ Gabriel, 2022, s. 188.

⁷¹⁵ Gabriel, Miss Bell'in çizimine dayanarak 1913'deki hali. Gabriel, 2022, s. 195.

3. Fotoğraflar



Foto 1. Kuzey surlardan bir görünüm. Gabriel'den (1932).⁷¹⁶



Foto 2. Batı surlardan görünüm. Gabriel'den (1932).⁷¹⁷

⁷¹⁶ Gabriel, 2022, s. 355, Levha L, 2.

⁷¹⁷ Gabriel, 2022, s. 356, Levha LI.



Foto 3. Urfa Kapısı, Gabriel'den.⁷¹⁸



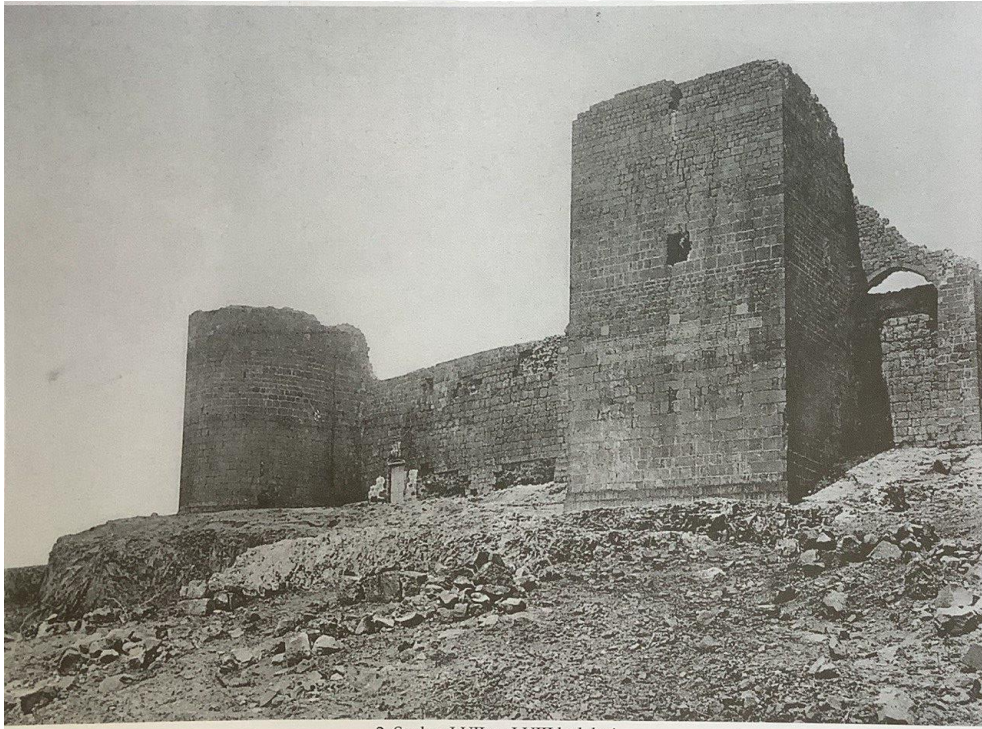
Foto 4. Urfa Kapısı, Gabriel'den.⁷¹⁹

⁷¹⁸ Gabriel, 2022, s. 358, Levha LIII.

⁷¹⁹ Gabriel, 2022, s. 358, Levha LIII.



Foto 5. Harput Kapısı.⁷²⁰



2. Surlar: LVII ve LVIII kuleleri.

Foto 6. Kuleler.⁷²¹

⁷²⁰ Gabriel, 2022, s. 354, Levha XLIX.

⁷²¹ Gabriel, 2022, s. 368, Levha LXIII.



Foto 7. Mardin Kapısı şehir bakan taraf.⁷²²

⁷²² Gabriel, 2022, s. 371, Levha LXVI.



Foto 8. Yedi Kardeş Burcu.⁷²³



Foto 9. Ulu Beden Burcu.⁷²⁴

⁷²³ Gabriel, 2022, s. 365, Levha LX.

⁷²⁴ Gabriel, 2022, s. 363, Levha LVII.



Foto 10. Ulu avlusundan bir görünüm.⁷²⁵



Foto 11. Ulu Camii: doğu ucundaki kuze bina kolu.⁷²⁶

⁷²⁵ Gabriel, 2022, 361, Levha LVI.

⁷²⁶ Gabriel, 2022,

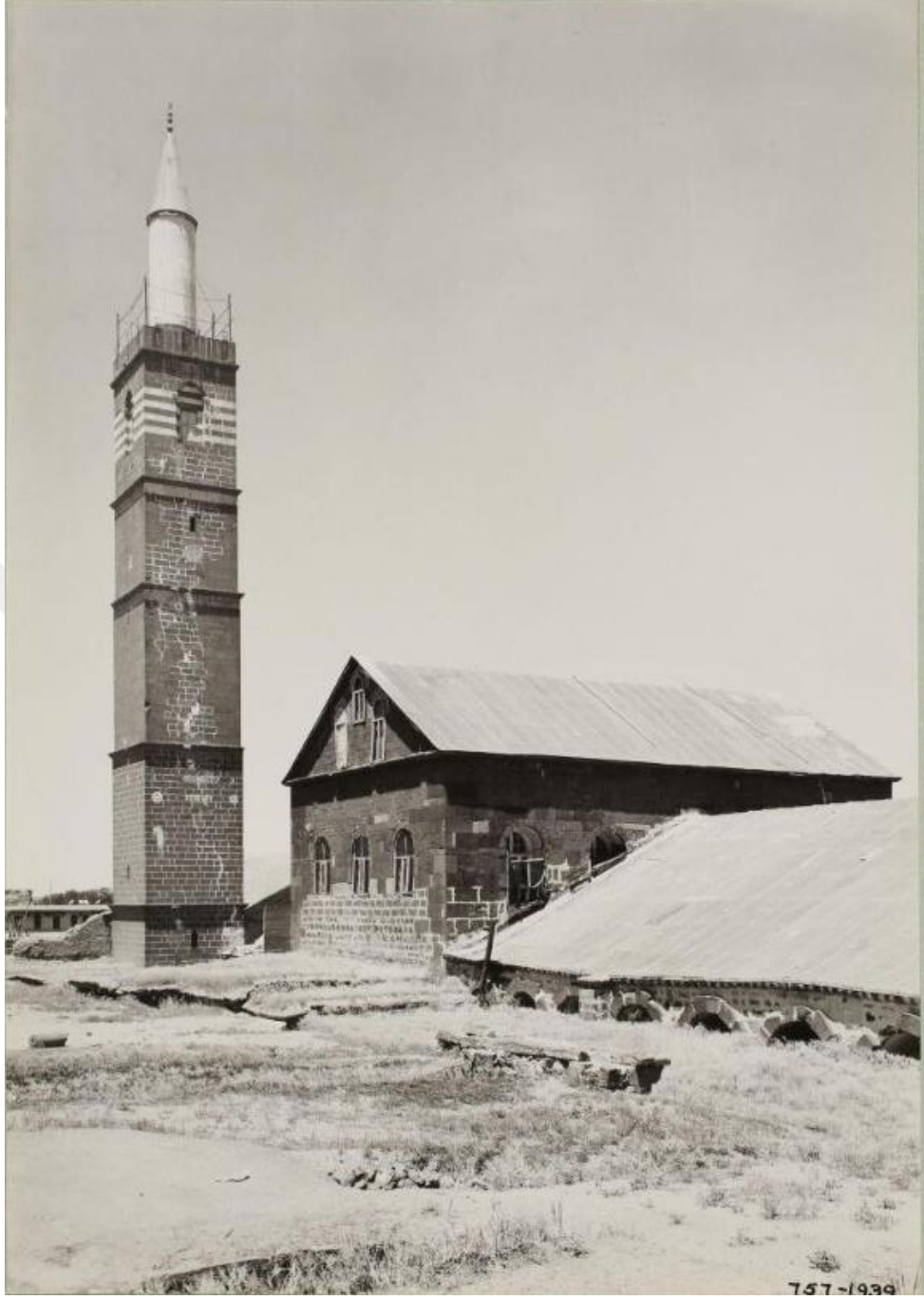


Foto 12. Diyarbakır Ulu Camii, Creswell'den, 1930'lar.⁷²⁷

⁷²⁷ <https://collections.vam.ac.uk/item/O1255511/the-great-mosque-diyarbakir-photograph-kac-creswell/> (23.07.2023).



Foto 13. Evli/Ulu Beden Burcu'nu doğusu. Creswell'den 1930'lar.⁷²⁸

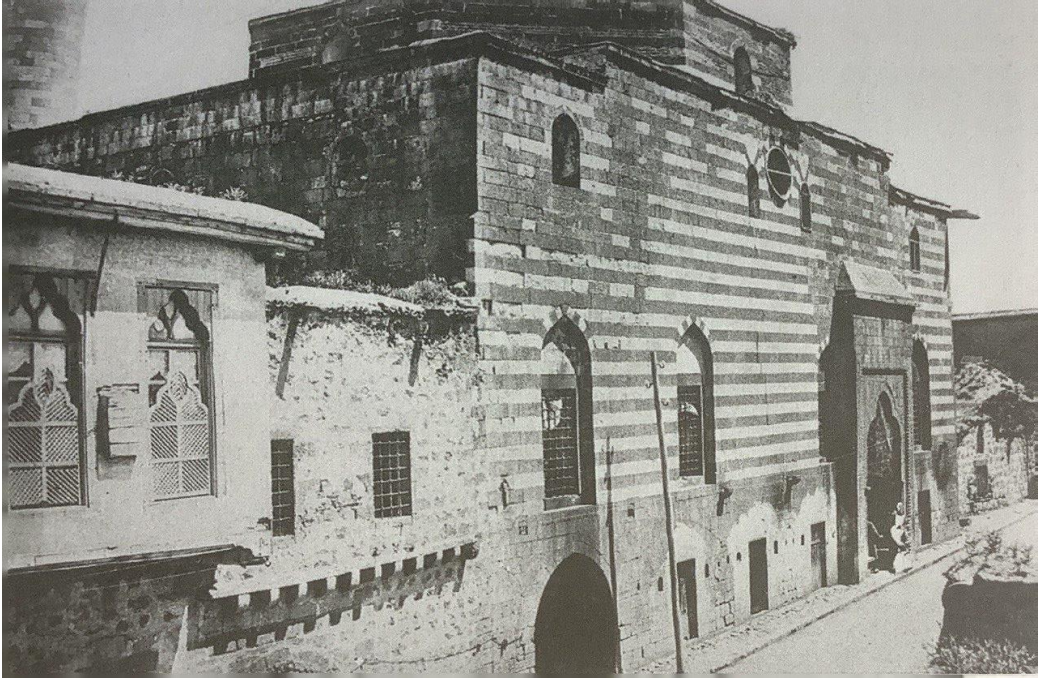


Foto 14. Melek Ahmet Paşa Camii, Gabriel'den.⁷²⁹

⁷²⁸ <https://collections.vam.ac.uk/item/O1315910/city-walls-east-of-evli-photograph-kac-creswell/> (23.07.2023)

⁷²⁹ Gabriel, 2022, s. 381, Levha LXXIV.

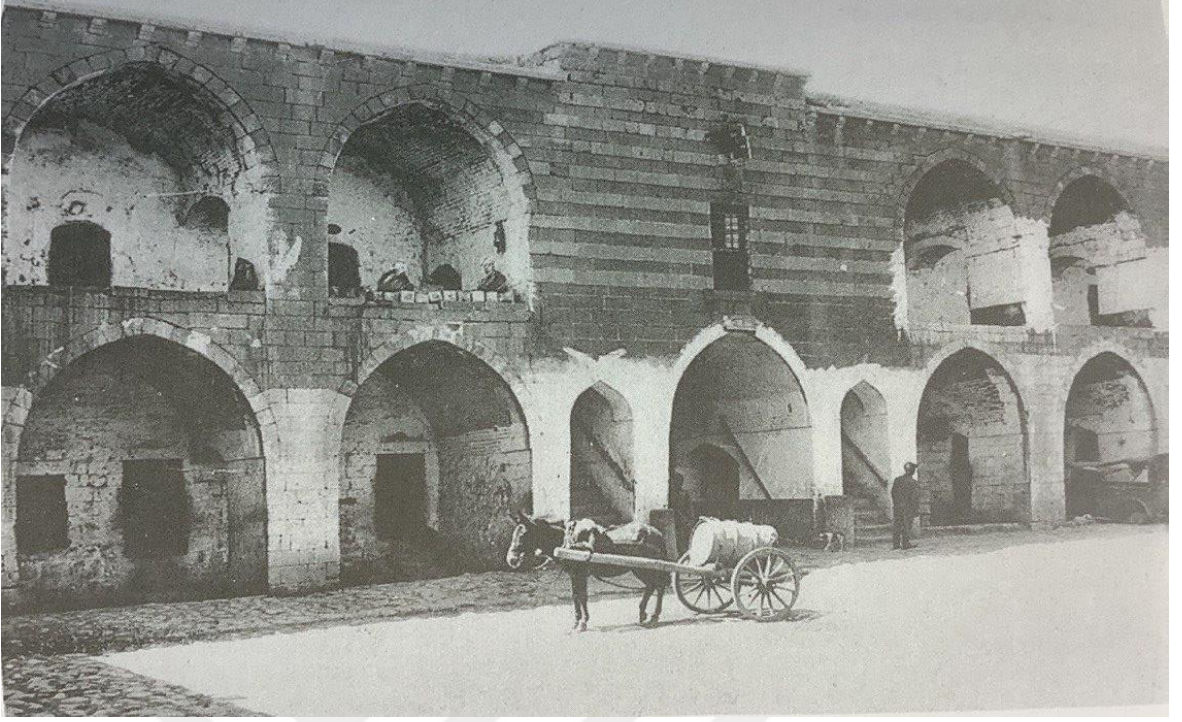


Foto 15. Deliller Hanı avlusu, Gabriel'den.⁷³⁰

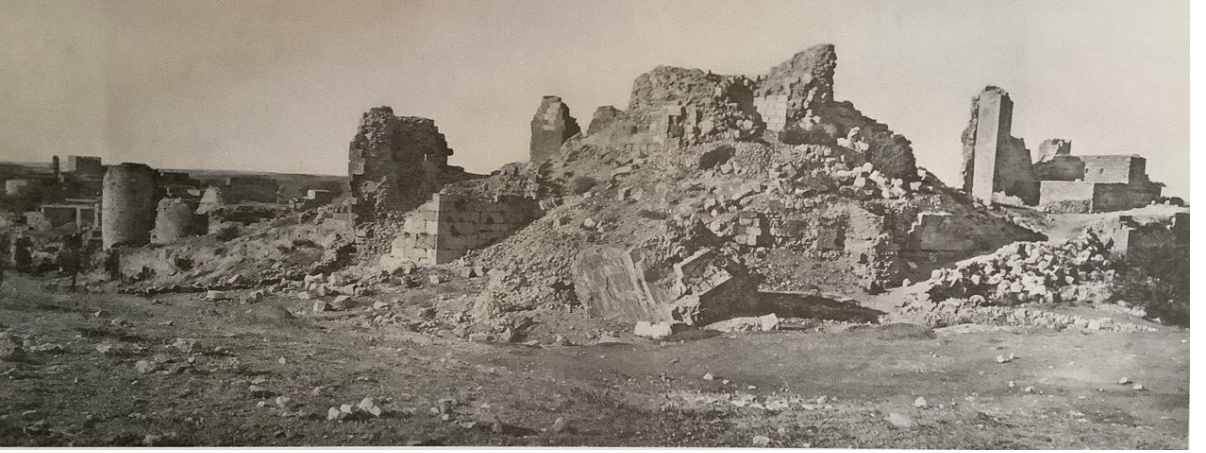


Foto 16. Silvan Kalesi kuzeydoğu köşesi, Gabriel'den.⁷³¹

⁷³⁰ Gabriel, 2022, s. 381, Levha LXXIV.

⁷³¹ Gabriel, 2022, s. 383, Levha LXXVI.

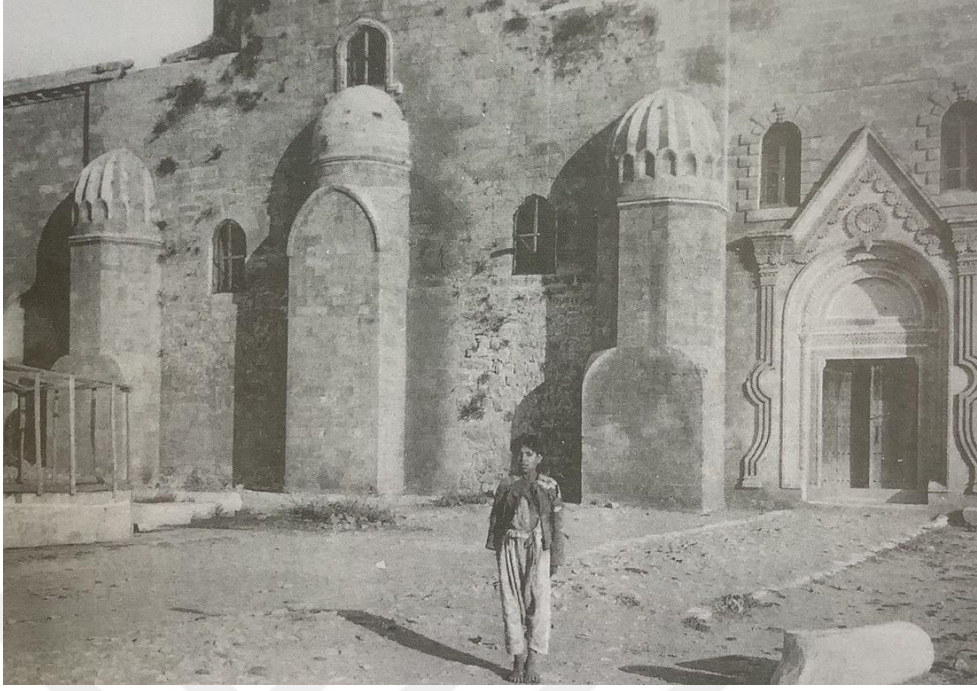


Foto 17. Silvan (Meyyâfârikin) Ulu Camii, Gabriel'den.⁷³²



Foto 18. Silvan Ulu Camii içi, Gabriel'den.⁷³³

⁷³² Gabriel, 2022, s. 384, Levha LXXVII.

⁷³³ Gabriel, 2022, s. 385, Levha LXXVII.

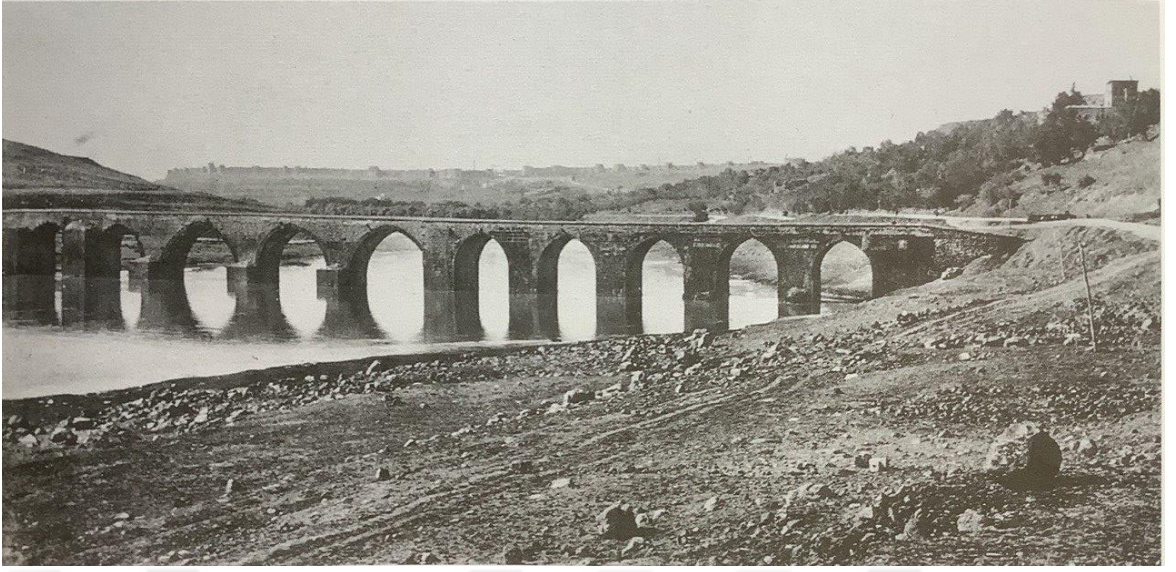


Foto 19. Dicle (On Gözlü) Köprüsü, Gabriel'den.⁷³⁴



Foto 20. Dicle Köprüsü günümüz.⁷³⁵

⁷³⁴ Gabriel, 2022, s. 352, Levha XLVII.

⁷³⁵ Google Earht üzerinden.

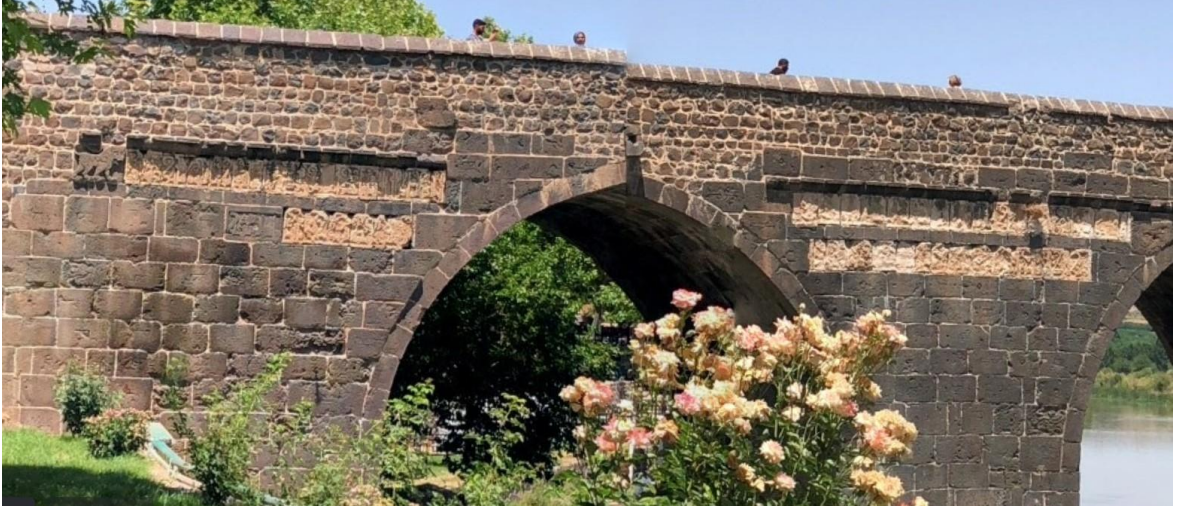


Foto 21. Dicle Köprüsü kitabe detayları.⁷³⁶



Foto 22. Dağ Kapısı bugünkü hali.⁷³⁷

⁷³⁶ Google Earth'den. Foto: Bayram Aydın.

⁷³⁷ Yandex Haritalardan alınmıştır.



Foto 23. Keçi Burcu'nun doğusu.⁷³⁸



Foto 24. Parlı (Safa) Cami.⁷³⁹

⁷³⁸ Yandex Haritalardan alınmıştır.

⁷³⁹ <https://bendiyarbakirim.com/kesfet/parli-safa-camii> (23.07.2023).



Foto 25. Hz. Süleyman Camii ve Sahabeler Türbesi.⁷⁴⁰



Foto 26. Ayn-ı (Aynalı) Minare Camii.⁷⁴¹

⁷⁴⁰ <https://bendiyarbakirim.com/kesfet/hz.-suleyman-camii-ve-sahabe-kabirleri> (23.07.2023).

⁷⁴¹ <https://bendiyarbakirim.com/kesfet/aynali-minare-camii> (23.07.2023).



Foto 27. Lala Kasım Bey Camii.⁷⁴²



Foto 28. Şeyh Mutahhar (Matar) Camii ve Dört Ayaklı Minare.⁷⁴³

⁷⁴² <https://bendiyarbakirim.com/kesfet/lala-kasim-bey-camii> (23.07.2023).

⁷⁴³ <https://bendiyarbakirim.com/kesfet/seyh-mutahhar-camii-ve-dort-ayakli-minare> (23.07.2023).



Foto 29. Mervanlı Mescidi iç görünüm.⁷⁴⁴

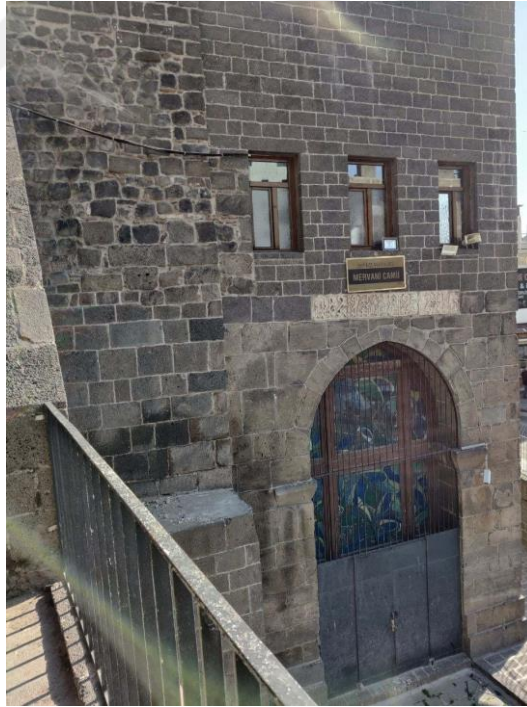


Foto 30. Mervanlı Mescidi dış görünüm.⁷⁴⁵

⁷⁴⁴ <https://kulturenvanteri.com/tr/yer/mervani-mescidi/#16/37.916252/40.236656> (23.07.2023)

⁷⁴⁵ <https://kulturenvanteri.com/tr/yer/mervani-mescidi/#16/37.916252/40.236656> (23.07.2023).



Foto 31. Sultan Şuca Türbesi.⁷⁴⁶



Foto 32. Sahabeler Türbesi.⁷⁴⁷

⁷⁴⁶ <https://bendiyarbakirim.com/kesfet/sultan-suca-turbesi#lg=1&slide=0> (23.07.2023).

⁷⁴⁷ <https://www.evliyalarm.net/hz-suleyman-ibn-halidr-a-ve-27-sahabe/> (23.07.2023).



Foto 33. Diyarbakır Süryani Meryem Ana Kilisesi.⁷⁴⁸



Foto 34. Saint George (Kara Papaz) Kilisesi.⁷⁴⁹

⁷⁴⁸https://yandex.com.tr/harita/org/meryem_ana_suryani_kadim_kilisesi/1179529988/?l=stv%2Csta&ll=40.230715%2C37.908851&panorama%5Bdirection%5D=0.980794%2C0.000000&panorama%5Bfull%5D=true&panorama%5Bpoint%5D=40.230397%2C37.908916&panorama%5Bspan%5D=103.492401%2C60.000000&z=19.53 (23.07.2023).

⁷⁴⁹https://yandex.com.tr/harita/org/meryem_ana_suryani_kadim_kilisesi/1179529988/?l=stv%2Csta&ll=40.241822%2C37.915929&panorama%5Bdirection%5D=37.202279%2C0.132475&panorama%5Bfull%5D=true&panorama%5Bpoint%5D=40.242189%2C37.915940&panorama%5Bspan%5D=103.492401%2C60.000000&z=19.33 (23.07.2023).

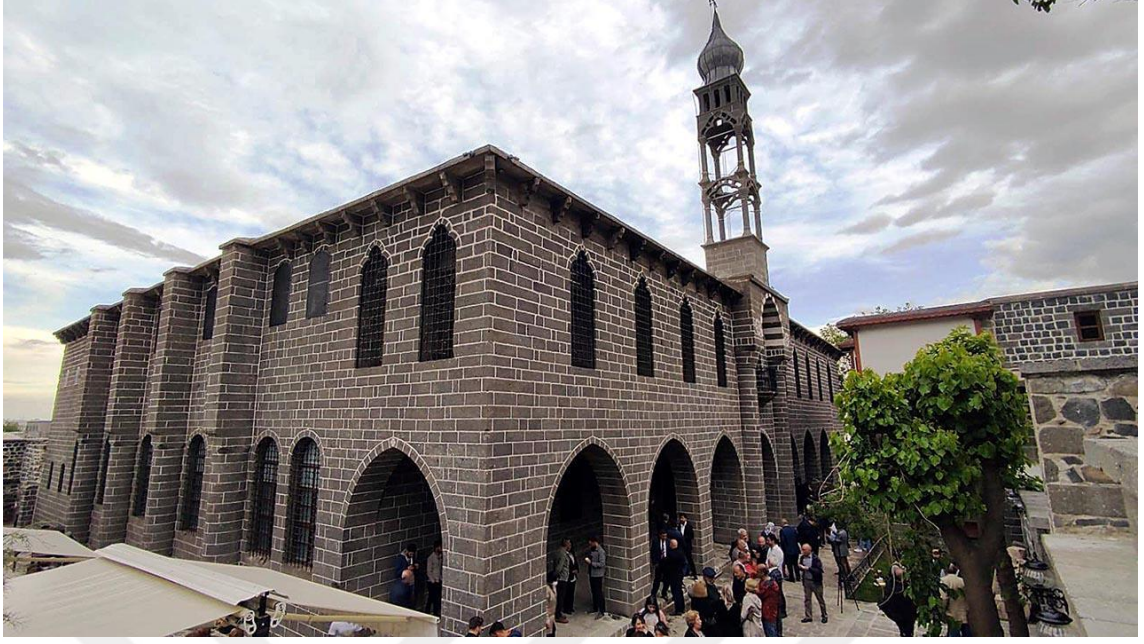


Foto 35. Surp Giragos Ermeni Kilisesi.⁷⁵⁰



Foto 36. Surp Sarkis (Sargis) Ermeni Kilisesi.⁷⁵¹

⁷⁵⁰<https://www.trthaber.com/haber/turkiye/surp-giragos-ermeni-kilisesinde-7-yil-sonra-ilk-ayin-678690.html> (23.07.2023).

⁷⁵¹<https://www.ermenihaber.am/tr/news/2018/11/14/Diyarbak%C4%B1-Surp-Sarkis-Ermeni-Kilisesi/141476> (23.07.2023).



Foto 37. Mar Petyun Keldani Kilisesi⁷⁵²



Foto 38. Hasan Paşa Hanı⁷⁵³

⁷⁵² <https://earth.google.com/web/search/mar+petyun+keldani/@37.91056681,40.23793456,665.41520831a,0d,60y,31.65337744h,113.94784594t,0r/data=CigiJgokCb50Zuk59kJAefmHnIjM8kJAGYcIxSdzIkRAIQAi5h56GURAIhoKFkg4d05hdXdwelBQRjJNeWgyYm5RMFEQAg> (23.07.2023).

⁷⁵³ <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/diyarbakir/gezilecek-yer/hasan-pasa-hani> (23.07.2024).

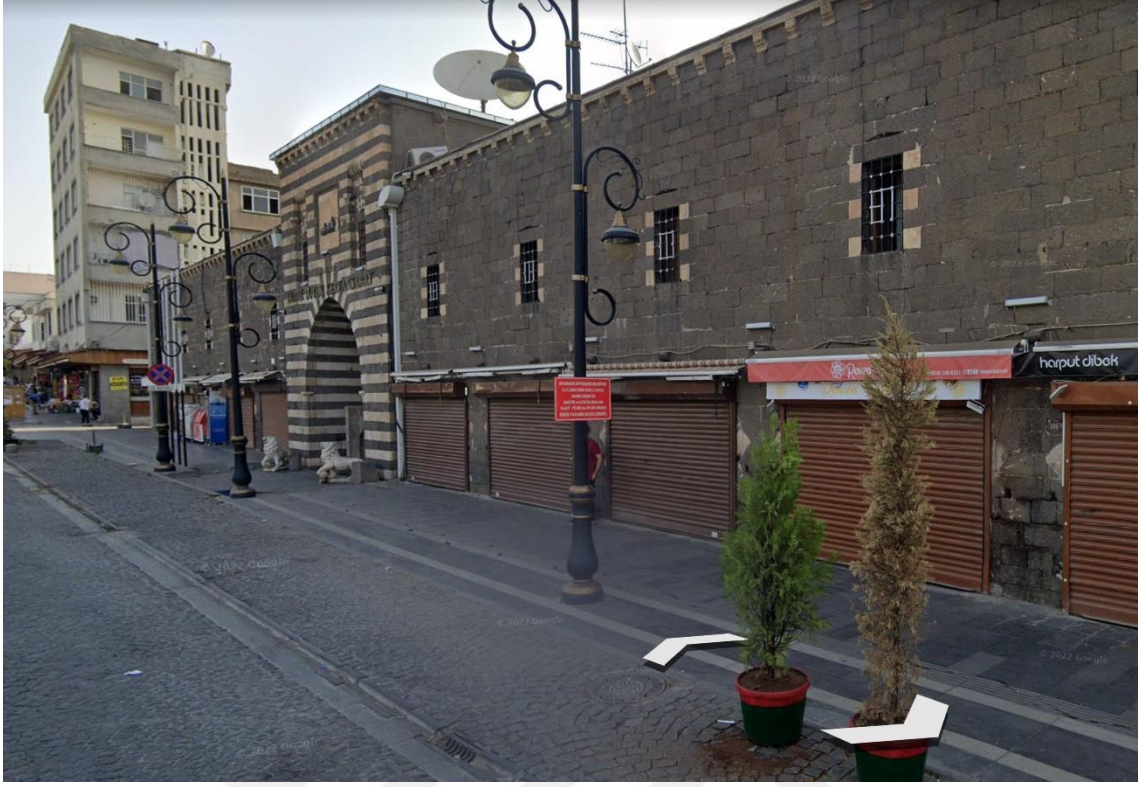


Foto 39. Deliller Hanı.⁷⁵⁴

⁷⁵⁴<https://earth.google.com/web/@37.90685471,40.23563649,657.88641357a,0d,59.99999906y,58.78589064h,87.92227808t,0r/data=!IhoKFkM1a2ZNdkhIY0w2RzdMSkgwNXJUSkEQAg> (23.07.2023).